BİYOGRAFİ

edebî şahsiyetler

Ali Şir NEVAÎ

Yusuf ÇETİNDAĞ

ALİ ŞİR NEVAİ
Yusuf ÇETİNDAĞ

ALİ ŞİR NEVAİ

Yusuf ÇETİNDAĞ

ALİ ŞİR NEVAİ

Editör
Hasan Hayri DEMİREL

Görsel Yönetmen
Engin ÇİFTÇİ

Kapak
Ali ÖZER

Mizanpaj
Ahmet KAHRAMANOĞLU

ISBN
978-605-5510-06-0

Yayın Numarası
269

Basım Yeri ve Yılı
Çağlayan Matbaası
Sarnıç Yolu Üzeri No: 7 Gaziemir/İZMİR
Tel: (0232) 252 20 96
Aralık 2010

Genel Dağıtım
Gökkuşağı Pazarlama ve Dağıtım
Merkez Mah. Soğuksu Cad. No: 31 Tek-Er İş Merkezi
Mahmutbey/İSTANBUL
Tel: (0212) 410 50 60 Faks: (0212) 445 84 64

Kaynak Yayınları
Bulgurlu Mahallesi Bağcılar Caddesi No: 1
34696 Üsküdar/İSTANBUL
Tel: (0216) 318 42 88 Faks: (0216) 318 52 20
www.kaynakyayinlari.com.tr

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM

ÖNSÖZ

Bu kitapta Türk kültür ve edebiyatına damgasını vuran Ali Şîr Nevâî'nin hayatı, sanatı ve eserleri anlatılmaktadır. Peki, kimdir Nevâî? Büyük bir şair midir? Sadece şair midir? Kültürümüze nasıl bir katkı sağlamıştır? Bu ve buna benzer sorulara cevap aradığımız bu kitapta Nevâî bütün yönleriyle işlenmeye çalışılmıştır. Şimdi birkaç başlık altında hem bu sorulara cevap arayalım hem de Nevâî'yi tanımaya başlayalım:

Nevâî, Türk medeniyetinin ilk Rönesansındaki önemli aktörlerden birisidir. O, bu rönesansın sanat ve edebiyat ayağı olan Herat'ta bir yandan şehrin ve sanatın hamiliğini yaparak, bir yandan da edebiyata katkılarıyla bu rönesansın en etkili ve simge isimlerinden birisi olmayı başarmıştır.

Nevâî, Herat Okulunun baş muallimlerindendir. Bu okulda onun hamiliğinde resim, minyatür, hat, katı, muamma, tezkirecilik, mesnevi, gazel, vb. dallarda yepyeni bir tarz ve üslup gelişmiş ve İslam sanatlarına belirgin bir şekilde Türk damgası vurulmuştur.

Nevâî, can çekişmekte olan Türk kültürüne ve diline ruh üflemiş, tabiri cazise âb-ı hayat olmuştur. Kendi ifadesiyle şuur sinnine ulaştığında, yani aklı başına geldiğinde kendini Türkçeye ve Türk şiir dilinin oluşmasına ve gelişmesine adadı. Belki de Nevâî'yi Nevâî yapan da bu

gerçektir. Ali Şîr Nevâî'yi iyi anlamak için öncelikle onun yaşadığı yüzyıldaki sosyal ve entelektüel çevreyi iyi tetkik etmek gerekecektir. Bilindiği gibi Nevâî'nin yaşadığı dönemde iki ayrı edebiyat dili vardı: Farsça ve Türkçe. Aslında bu dillerden ikincisi, varlığı kabul edilmeyen, hatta bizzat mensupları tarafından dahi hafife alınan bir dildi dense mübalağa edilmiş olunmaz. Nevâî'nin yaşadığı yüzyılın, yani XV. yüzyılın başlarında Farsça, bir şiir dili olarak en muhteşem dönemlerini yaşamaktaydı; zira Attâr, Sâdî, Selmân, Husrev ve Hâfız gibi büyük şairler sayesinde *Fars şiir dili*, bütün Şark'ı etkisi altına almış, hem Araplar, hem de Türkler kendi dillerinde şiir yazmak yerine, Farsça'yı şiir dili olarak tercih eder hâle gelmişlerdi. Bir de yüzyılın ortalarına doğru Mollâ Câmî gibi çok yönlü bir şair yetişince, Türkçe iyiden iyiye ihmal edilmiş, Nevâî'nin de sık sık dile getirdiği gibi Türk gençleri tamamen Farsça düşünüp, Farsça yazar duruma gelmişlerdi. İşte böylesine büyük şairlerle temsil edilen Farsça zirveye çıkarken; Türkçe, birkaç şairi saymazsak, çok güçlü olmayan şairlerin kullandığı bir dil görünümü arz etmekteydi. Üstüne üstlük bu dile mensup olan birçok şair de –hem Orta Asya, hem Anadolu'da- Türkçenin zayıflığından, yetersizliğinden ve şiir dili olamayacağından bahsetmek suretiyle, teslimiyeti baştan kabul etmişlerdi. İşte bu sebeple Nevâî'yi ve onun Türk diline yaptığı hizmetleri daha iyi anlayabilmek için, onun yaşadığı sosyal ortamı iyi bilmek gerektiğini düşünüyoruz. Çünkü onun yaşadığı yer, Fars kültür ve edebiyatının önemli merkezlerinden birisi olan Herat'tır.

Bu yüzyılda; Türk dünyasında iki lehçenin, Doğu Türkçesi ile Batı Türkçesi, yazı dili olarak öne çıktığı görülmektedir. Bahsedildiği gibi her iki lehçe de bizzat Türk şairleri tarafından küçük görülürken; bazı hadiseler

talihlerinin açılmasına sebep olur ve her iki lehçe de günden güne önem kazanmaya başlar. Mesela Anadolu'da Selçuklular döneminde, Türkçe eser yok denecek kadar azken; birliğin bozulması ve Beyliklerin öne çıkmasıyla Batı Türkçesi şiir dili hâline gelir. Diğer taraftan ise Timurlular dönemi Herat'ında Türkçeyi Nevâî, hem eserleriyle hem de fikirleriyle gündeme taşımayı başarır. Acaba Nevâî'nin tek başına, Türkçeyi gündeme taşıması nasıl olmuştur? Bu konu üzerinde de kısaca duralım:

Çağatay Türkçesi'nde Nevâî'ye kadar olan dönemde Sekkâkî ve Lutfî gibi birkaç şair yetişmiş ve divan sahibi olabilmişlerdir. Nevâî'nin de bizzat değindiği gibi bu dönemde Türkçe "Türkenârak"tı, yani henüz "şiir dili" değildi, işlenmeye, şiir dili hâline getirilmeye ihtiyacı vardı. Aslında Nevâî de, dönemin diğer Türk şairleri gibi, Farsça şiir yazmaya devam edip, şiir yazmak için henüz hazır olmayan bir dili kullanmayabilir, herkes gibi kolaycılığa kaçabilirdi. Ancak o, zor olanı seçti ve önce Türkçeyi şiir dili hâline getirdi ve yazdığı şiirlerle, bu dilde de çok güzel şiirler yazılabileceğini ispat etti. Bu yüzden başta Mollâ Câmî olmak üzere birçok şair, Nevâî'nin Türkçeye yaptığı hizmetleri ve onun Türkçe şiirlerinin güzelliğini sık sık vurguladılar.

Orta Asya'da Nevâî'ye kadar Türkçe şiir yazan şair ve oluşturulan divan sayısı sınırlıyken; o, bir anda oluşturduğu dört Türkçe divanıyla;

Yine Türk dilinde mesnevi yazan şair sayısı çok sınırlıyken; Türk dilinde kaleme aldığı altı adet mesnevisiyle;

Nizâmî, Hüsrev, Hâfız, Molla Câmî, vb., işlenmiş bir dili kullanan şairlerle boy ölçüşmesiyle;

Muhakemetü'l-Lugateyn adlı eserinde, Türk dilinin Farsçadan daha güzel bir dil olduğunu ve bu dilde de güzel şiirler yazılabileceğini ifade etmesiyle;

Üzerine basa basa Türk gençlerine kendi dillerini kullanmasını tavsiye etmesi, kendi dilleri için vazifeye ve biraz zorlanmaya davet etmesiyle;

Türk dilinde kaleme alınmış ve birçok açıdan bir ekol hâline gelen Mecâlisü'n-Nefâis adlı tezkiresiyle;

Çok genç yaşta iken tüm Türk dünyasını eserleriyle bir araya getirme iddiası ve bu yönde gerçekleştirdiği çalışmalarıyla;

Hemen her açıdan Türk gençliğine ve insanına örnek tavırlar sergilemesi ve özellikle de Ferhad u Şîrîn adlı mesnevisinde idealize ettiği vasıflarıyla;

Her şeyden de önemlisi gerçekleştirdiği bütün başarıları ve Türk diline yaptığı hizmetleri sırf kendini ispat etmek veya benlik gösterisi yapmak için değil de, kendi insanına hizmet etme düşünce ve heyecanı içinde yerine getirmesiyle tüm Türk dünyasının gönlünü fethetmeyi başarmıştır.

Ali Şîr, Şark kültür sanatı açısından bakıldığında, belki büyük bir mucit veya yeni çığır açan bir şair olarak görülmeyebilir. Belki o da, her şair gibi gelenek dairesinde şiirler yazmış, kendisinden önce kullanılmış olan mazmunları tekrar etmiştir. Ancak onun en büyük başarısı âtıl durumda olan bir dili, yani Türkçeyi kullanarak şiirler yazması ve bu dili "Şiir dili" hâline getirmesidir. O, en büyük hizmetini edebiyattan ziyade Türk diline yapmıştır.

Onun Türk diline yaptığı bu hizmetler, daha gençliğinde takdir toplamaya başlamış ve şöhreti bütün Türk dünyasına ulaşmıştı. Hatta şiirlerini kaleme aldığı dile "Nevâî Dili" denmiş ve şiirdeki tarzına da "Nevâî Tarzı" denmeye başlanmıştı.

Hem Orta Asya'da hem de Anadolu'da birçok şair Nevâî'yi kendine örnek almaya başlamış, kısa sürede ismi, Nizâmî ve Hâfız gibi, büyük şairlerle beraber anılmaya

başlanmıştı. Onun şiirlerini anlamak isteyen insan sayısı artınca, İran'da ve Anadolu'da sırf onun şiirlerinde kullandığı Türkçeye yönelik sözlükler hazırlanmaya başlanmıştı.

Son söz olarak şunu diyebiliriz: Nevâî, dünyadan ümidini kesen ve devlete küsen avama taze bir soluk ve umut olmuştur. Nevâî, dejenerasyona uğrayan ve aşağılık kompleksine kapılan Türk gençlerine güven aşılamış, kültürlerini yeniden keşfetmelerini sağlamıştır. Nevâî, halkının önünde attığı kuru nutuklarla değil, bizzat yaşayarak "ideal Türk genci modeli"ni göstermiştir.

Doç. Dr. Yusuf ÇETİNDAĞ

Büyükçekmece 2008

GİRİŞ
ALİ ŞÎR NEVÂÎ'NİN YETİŞTİĞİ DÖNEM

I. SİYASÎ DURUM

A. Cengiz Han (1157-1227)

Ali Şîr Nevâî'nin yaşadığı dönemi anlamak için Cengiz Han'la başlayan dönemi bilmek gerekir. Timur'dan çok kısa bir süre önce hükümdarlık yapan Cengiz Han, Türk beylerinin hayallerini süsleyen hükümdar modeliydi. Asıl adı Timuçin olan Cengiz Han, 1157 yılında dünyaya geldiğinde ailesi Moğollar arasında saygın bir yere sahipti. Ancak bu durum çok sürmedi ve Timuçin on yaşına geldiğinde evin reisi vefat etti. Bu beklenmedik kayıp aileyi çok derinden sarstı ve insanların onları yalnız bırakmasına sebep oldu.

Bu durumdan etkilenen Timuçin perişan oldu, ancak bir süre sonra kendisini toparladı ve ailesini içine düştüğü bu durumdan kurtarmak için harekete geçti. Lider kişiliği sayesinde önce itibarlarını, ardından da kaybedilen sürüleri toplamayı başardı. Timuçin'in ünü kısa sürede Moğolistan'da duyuldu, çünkü sık sık etraftaki kabilelere baskınlar düzenliyor ve büyük ganimetler elde ediyordu. Çok geçmeden devrin önemli Moğol kabilelerini tek tek alt etti ve askerlerinin sayısını arttırdı. Onun yiğitliğini ve

cesaretini gören Moğollar himayesine girdi. 1206 yılında Moğolistan çapında yapılan büyük kurultayda Timuçin'e başarılarından ve yiğitliğinden dolayı *Cengiz Han* unvanı verildi ve Moğolistan'ın en büyük hakanı ilan edildi.

Ebû'l-Ferec, Cengiz ve ordusu için şunları söyler: "Cengiz Han'ın zuhurundan önce bunlar başsız yaşıyor, Çinlilere vergi veriyordu. Tatarlar köpek ve kurt derilerini giyiyor, fare gibi iğrenç hayvanların etini yiyor ve kısrakların sütünü içiyordu. Cengiz Han kısa sürede rakiplerini yendi, büyük bir hükümdar oldu."[1] ve hedeflerini büyüttü. Moğolistan dışında da büyük fetihler gerçekleştirmek için harekete geçti. Onun en çok güvendiği şey askerleri ve disipliniydi. Acımasız ve savaşçı olan Moğol askerlerinin kendilerine has özellikleri vardı. Aslında bütün Moğol halkının istisnasız savaşçı olduğunu söylemek gerekir. Normal zamanlarda göçebe hayatı süren ve hayvan sürülerinin peşinde yaylalarda gezen Moğol halkı tehlike anında çok hızlı bir şekilde donanımlı olarak savaş mahalline intikal ederdi. Ordu on, yüz, bin ve on bin şeklinde gruplara ayrılır ve her grubun da belli bir komutanı olurdu. Her asker hangi grupta olduğunu çok iyi bilir ve asla bir gruptan diğerine geçişe müsaade edilmezdi.

Çok sert kuralları olan Cengiz Han, azami verim alabilmek için savaş öncesi askerlerini yarı aç bırakırdı. Ayrıca halk at peşinde göçebe bir hayat sürdüğü için at sıkıntısı çekilmez, hatta her askerin bir kaç atı olurdu. Cengiz Han'ın en çok sevdiği şeylerden birisi avcılıktı. Ava düşkünlüğünden dolayı sırf kendisi, oğulları ve üst düzey yöneticiler için özel av parkları yapıldı. Oğullarından birisini kuşçubaşı yaptı ve özel av talimatnamesi yayınlattı.

---

1 Gregory Abu'l-Farac, Abu'l-Farac Tarihi, Çev: Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1999, s.478

Moğollarda av, kutsal kabul edilir ve ilk defa ava çıkan delikanlıların parmaklarına kan ve yağ sürülürdü. Cengiz Han'ın özellikle de doğan kuşuyla ava çıkmayı çok sevdiği bilinmektedir.

Cengiz Han, Moğolistan'da birliği sağladıktan sonra ilk olarak, kanlı bir muharebenin ardından Çin'i hükmü altına aldı. Daha sonra bugünkü Ukrayna, İran, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Irak, Türkiye, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Pakistan, Tacikistan, Afganistan, Türkmenistan, Moldova ve Kuveyt'in büyük bir bölümü Cengiz ordularının eline geçti. O, Büyük Britanya'dan sonra dünyanın en geniş ikinci imparatorluğunu kurdu.

B. Çağataylar (1227-1370)

Adını Cengiz Han'ın oğullarından Çağatay'dan alır. Cengiz Han, öldüğünde Çağatay, Ögedey ve Tuluy adlı üç oğlu hayattaydı. Ögedey daha babasının sağlığında han ilan edilmişti. Ancak bizzat Cengiz Han kendi yasasını en iyi bilenin ve uygulayanın Çağatay Han olduğunu da söylemişti: "Hir kim bilgiyi, yasayı, siyaseti, celadeti, ayin ve töreyi severse Çağatay'a tabi olsun." Çağatay Han, babasının ölümünden sonra Ögedey Han'ın hanlığını kabul etti. Babası ona Türkistan'ın hanlığını vermişti. Timur'un büyük dedesi Barlas da onun başkomutanıydı. Bir süre sonra Ögedey Han vefat etti. Nizamüddin Şami, bu vefatın Çağatay Hanı çok sarstığını ve bir yıl sonra onun da öldüğünü söyler.[2] Çağatay Han'ın (1227-1241) ölümünden sonra torunu Kara Hülagû (1241-1246) daha sonra oğullarından Yesü Mengü (1246-1251) Çağatay

---

2 Nizamüddin Şami, Zafernâme, Çev: Necati Lugal, TTK, Ankara 1987, s.16.

hanı olur. 1259'da Mengü'nün kardeşleri Kubilay ve Arık-Buka taht kavgalarını sürdürürken Çağatay'ın torunu Algu, Arık-Buka adına Türkistan'da faaliyet göstermeye başladı, Harezm ve Afganistan'ı ele geçirdi. Bir süre sonra da Algu (1260-1266) Çağatay hanı oldu, o ilk Çağatay hanı kabul edilir. Onun ölümünden sonra Çağatay'ın eşi Ergene Hatun'un oğlu Çağatay hanı oldu, ancak aynı yıl Çağatay'ın torunu Barak Han (1266-1271), Kubilay'ın desteğiyle Çağatay Hanı oldu. İslamiyeti seçerek Gıyaseddin lakabını alan Barak Han, 1269'da Talas'ta kurulan Kurultay'da hanlığın kuruluşundan beri önemli bir mesele olan "yerleşik-göçebe mücadelesi"ne çözüm buldu. Buna göre şehzadeler şehirden ve ekili alanlardan uzak duracak, yaylak ve kışlaklarla yetineceklerdi. Barak Han'ın ölümünden sonra birlik bozuldu ve iç karışıklıklar baş gösterdi.[3]

XIV. yüzyılın başında Çağatay neslinden gelen Duva Han (1282-1307), Çağatay bölgesi olan Orta Asya'yı tekrar birleştirir. Duva Han'ın, otuz yıllık iktidarı döneminde Orta Asya'ya istikrar gelir. Ardından yerine Kebek Han (1313-1326) geçer. Onun zamanında hanedan kavgalarına rağmen ekonomik ve kültürel canlanmalar gözlenir. Kebek Han'ın ölümü üzerine yerine Tarmaşirin Han geçer ve kısa bir süre sonra da Müslüman olur. Tarmaşirin Han'dan sonra Moğolların hızlı bir şekilde *Müslümanlaştığı ve Türkleştiği* görülür, fakat Orta Asya daha da karışır, değişik bölgelerdeki Türk beyleri güçlenmeye başlar ve taht kavgaları baş gösterir. Buna paralel olarak ekonomik ve kültürel hayat da çok sönüktür.

---

3 Abdülkadir Yuvalı, "Çağatay Hanlığı", DİA, C. VIII, İstanbul 1993, s.177.

C. Timur Gürkan (1370-1405)

Orta Asya'nın karışık olduğu bir dönemde ortaya çıkan Barlas Oymağı beyi Timur Gürkan, Türkistan'da tarihin en büyük imparatorluklarından birini kurmak üzere çalışmalara başlar. O, ilk başlarda Türkistan'ı Cengiz soyundan gelen Çağataylardan kurtarmak için büyük çaba sarfeder. Ancak Timur'la beraber diğer Türk Beyleri de aynı mücadelenin içinde olduğundan bazen birbirleriyle, bazen de Çağataylarla savaş halindedirler. Dayandığı büyük bir güç olmamasına rağmen Timur, kişisel gayret ve dehası ile Türkistan'a hâkim olur ve 1370 yılında Belh şehrinde otuz dört yaşında iken hükümdarlığını ilan eder. Fakat Cengiz Hanedanı'nın büyük prestijini düşünerek; Cengiz soyundan olan Soyurgatmış'ı hanlık tahtına oturtur ve şeklen de olsa Han'a bağlı kalır.

Timur'un bundan sonraki fetihleri çok hızlı ve sert olur. Beş yıl boyunca Harzem ülkesi, Altın-Ordu ve Doğu Türkistan üzerine seferler yapar. 1378'deki Altın-Ordu zaferi ona büyük şöhret kazandırır. Yedinci ve sekizinci seferleri ile Harzem ve Horasan'a bütünüyle hâkim olur. 1384 ve 1386 arasında bütün İran ve Afganistan'ı imparatorluğa katar. 1393'te Bağdat'ı alır, Halep'e kadar Güney Doğu Anadolu ve Irak'ı imparatorluğa dahil eder. 1399'da Hindistan üzerine sefer yaparak Delhi Türk Sultanlığı'nı kendine bağlar. Bu yayılma sonucu Timur, Osmanlılar ve Memluklularla komşu olur ve dolayısıyla karşı karşıya gelir.

"Timur'un kurduğu devlet, Türk-Moğol devlet esasları ve Türk-Moğol askeri teşkilat unsurları ile İslam unsurlarının kendine has bir sentezini gösterir. Yani Cengiz yasalarıyla İslâmî esasları bağdaştırmak şeklindedir."[4] Otuz

---

4 Wilhelm Bartold, Uluğ Beg ve Zamanı, Çev:İsmail Aka, TTK, Ankara

yıllık fetihler sonunda oluşan bu büyük devlet, açıkça görüldüğü gibi, daha çok kurucusunun kişisel kabiliyetine dayanmaktadır. Timur tarafından eyaletlere tayin edilip, oralarda daha ziyade yarı muhtar olarak hüküm süren oğulları ile torunları, gerçekte ona saygı göstermekle beraber, kendisi tarafından konulan hiyerarşiye uymazlar. Bu yüzden kendinde kuvvet gören, kendi hâkimiyet sahasında adına hutbe okutup, sikke kestirir ve böylece müstakil bir hükümdar olma iddiasında bulunur.[5]

Nevâî, tezkiresinin yedinci meclisinde Timur'u anlatır ve onun şiir söylemediğini, ancak çok güzel şiir ve nesir okuduğunu bildirir. Hatta onun bir beyit okuması, bin beyit yazmaya bedeldir. Nevâî, Hüseyin Baykara meclisinde şiir dinletisi yapma geleneğinin de Timur'dan tevarüs ettiğini söyler. Onun naklettiğine göre Timur, şarap içmeye şiddetle karşı çıkmakta ve içenlere çok ağır ceza vermektedir.[6]

D. Şahruh Mirzâ (1407-1447)

Ölümünden sonra Timur'un yerine geçen Şahruh, Timur'un dört oğlu arasında en küçük olanıydı. Fakat Timur'un oğullarından Sultan Hüseyin'in katli ve Pir Muhammed'in öldürülmesinden sonra, Halil Sultan'ın da vefatıyla rakipsiz kaldı ve doğal olarak Şahruh, babasının tek halefi oldu. Bizzat babası onu tahtına varis olarak görmemekle beraber, devletinin en merkezi eyaleti olan Horasan'a genel vali yapmıştı. Ancak Şahruh, Horasan'ı Herat'tan idare etmekte idi. Anlaşılan o, kendisini bu

1997, s.3.

5 Hans R. Roemer, *"Timurlular",* İA, C. XII/I, MEB, İstanbul 1974, s.347.

6 Kemal Eraslan, Mecâlisü'n-Nefâis, TDK, Ankara 2002, s.514.

şehre o kadar bağlı hissediyordu ki Semerkand'a taşınmaktan vazgeçip, 1447'de vefat edene kadar Timurlular devletini Herat'tan idare etti. Şahruh, iktidarının ilk yıllarında, eyalet beylerini sık sık değiştirerek onların bağımsızlık kazanma arzusunu önlemeye çalıştı.

1420 senesine kadar Şahruh, Timur devletinin Şark kısımları ile Orta ve Güney İran'da hâkimiyetini sağladı ise de Mezopotamya ile Azerbaycan'da bunu başaramadı. Burada Timur'un vefatından sonra, İlhanlıların zayıflaması üzerine kuvvet kazanan Celayir sultanı Ahmet b. Üveys tekrar iktidara geçmişti. Bilindiği gibi Celayirliler Moğol soyundandır, ayrıca Sultan Ahmed de on beş sene önce Timur'un takibine uğramıştı.

Yine de Şahruh'un uzun süren idaresinin iyi kapandığı söylenebilir. Onun zamanında Timur'un büyük devleti bütün genişliği ile korunamadıysa da Orta Asya ve Ön Asya'da geniş ve güçlü bir hükümdarlık sahası ayakta kaldı. Ancak bu iyiye gidişte, Şahruh'un yanında, hanımı Gevherşad ile basiretli birkaç devlet adamının da payı vardır. Onun başarısındaki diğer bir sebep de bazı yüksek rütbeli idarecilerin uzun süre istikrarlı bir şekilde vazifelerinin başında kalmalarıydı. Mesela bu insanlardan Celaleddin Firuzşah 35 sene silahlı kuvvetlerin, Gıyaseddin Pir Ali Hofî 31 sene Saray Münşîliğinin, Amir Alika Könültaş ise 43 sene maliyenin başında bulunmuştur.

Şahruh'un bir diğer özelliği de İslam dinine olan bağlılığıdır. Timur, devlet işlerinde Moğol geleneklerini esas alırken, Şahruh İslam dinine bağlı kalmayı tercih ediyordu. Ayrıca Şahruh döneminde kültür ve sanat faaliyetleri de büyük bir gelişme gösterdi. Sanat ve fikir alanındaki faaliyetler, yalnız hükümdar tarafından değil, aynı zamanda oğulları, akrabaları ve sarayın ileri gelenleri tarafından da

desteklenmiştir. Nevâî, Şahruh'un şiirle fazla meşgul olmamasına rağmen bazı beyitler yazdığını söyler. Ayrıca onun çok nüktedan bir kişiliğe sahip olduğunu da bir örnekle vurgular. Bir keresinde üstad Kıvamüddin bir binayı yaparken kusur işler, Şahruh da onu bir yıllığına hizmetinden uzaklaştırır. Yılbaşı gelince Kıvamüddin affına sebep olsun diye bir takvim hazırlar ve hükümdara arz eder. Bunu fırsat bilen hükümdar taşı gediğine kor ve şu beyti okur:

Tû kâr-ı zemîn râ nikû sâhtî /Ki bâ-âsumân nîz perdâhtî

(Sen yeryüzünün işlerini iyi mi yaptın ki gökyüzünün işlerine el atıyorsun?)[7]

E. Uluğ Bey (1409-1449)

1394'te dünyaya gelen Uluğ Bey, 1409'da Maveraünnehir hâkimi oldu ve burayı Semerkand'dan yönetmeye başladı. O, babasının vefatına kadar, yani 1447'ye kadar olan zaman diliminde yetkili ve bağımsız bir vali olarak görev yaptı, 1447-1449 arası ise Timuroğullarının hükümdarı oldu. Ancak Şahruh'un vefatı ile Orta Asya ve Ön Asya'da büyük bir siyasî kuvvet olan Timurlular Devleti çökme tehlikesi geçirdi. Buna karşın kültür faaliyetlerindeki yükseliş bütün hızıyla devam etti. Şahruh'un beş oğlundan, ancak Uluğ Bey onun ölümünden sonra hayatta kalmıştı.

Buna rağmen Uluğ Bey, hükümdarlığından ziyade, Semerkand'daki hâkimiyeti esnasında gerçekleştirdiği başarılı ilim ve kültür faaliyetleriyle adını bütün dünyaya duyurdu. Onun Semerkand ve Buhara'da yaptırdığı önemli kültür ve eğitim kurumları yanında şiire olan ilgisi de dikkatlerden kaçmamaktadır. Çağatay şiirinin

---

7 Mecâlis, a.g.e., s.514.

ilk örneklerinin onun zamanında verilmesi ve sarayında Çağatay şairlerine iltifat etmesi Türk şiirinin gelişmesinde büyük bir etki yapmıştır. Nevâî, Uluğ Bey'i çok öz olarak anlatır: Âlim padişah idi. Üstünlükleri saymakla bitmez. Kur'an'ı yedi kıraat üzere okurdu. Zic yazacak ve rasad bağlayacak kadar Heyet ve Riyaziye'yi iyi bilirdi. Onun zici hala yaygındır. Bütün bu üstünlüklerine ek olarak şiire de meyilliydi.[8]

F. Ebû Sâid Mirzâ (1451-1469)

1424'te dünyaya gelen Sâid, Timur'un torunlarından Miranşah'ın oğludur. Sâid'in çocukluğu ve gençliği Semerkand'da Uluğ Bey'in yanında geçer, orada her açıdan iyi bir eğitim alır. Çok hırslı olan ve Uluğ Bey'in hükümdarlığında gözü olan Sâid, daha o hayattayken 1449 yılında ayaklanır ve Semerkand'ı ele geçirmeye çalışır. Bu sırada oğlu Abdüllatif'le savaş halinde olan Uluğ Bey savaşa ara verir ve Sâid'in elinden Semerkand'ı alır. Sâid bundan sonraki mücadelesine bozkırlardan adam toplayarak devam eder. Ancak beklenmedik bir gelişme olur. Uluğ Bey, oğlu Addüllatif'e yenilir ve esir düşer. Sonra da öldürülür. Abdüllatif, babasından sonra Sâid'i de yener, esir düşürür ve tam öldürecekken bir suikasta kurban gider. Ölümden kurtulan Sâid, uzun mücadelesinden sonra 1451'de Semerkand'da tahta oturur ve ülkeyi buradan idare etmeye başlar.

Sâid, önce ülke içinde birliği sağlamaya çalışır; bunun için Çağatayları, Şahruh'un torunlarını ve Hüseyin Baykara'yı etkisiz hale getirir. Her şey yolunda giderken 1468 yılında Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah'la

---

8 Mecâlis, a.g.e., s.516.

Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan arasında çıkan savaşta Cihan Şah yenilir ve öldürülür. Cihan Şah'ın oğlu Hasan Ali, Sâid'den yardım ister. Bu daveti fırsat bilen Sâid, Uzun Hasan'ın üzerine yürür, her şey lehine giderken yenilir ve öldürülür. Ölümünden sonra oğulları bir varlık gösteremez ve kısa bir karışıklıktan sonra 1469'da Hüseyin Baykara Timuroğullarının yeni hükümdarı olur.[9]

G. Hüseyin Baykara (1469-1506)

Timurluların son hükümdarı Hüseyin Baykara, 1438 yılında Herat'ta doğdu. Hem annesi Firuze Begüm ve hem babası Mirzâ Mansur tarafından Timur'un soyundandır. Hüseyin Baykara'nın dedesi Baykara Fars hâkimi iken, Hüseyin'in babası Mirzâ Mansur 1445 yılında Şahruh'a karşı ayaklandı, ancak başarı elde edemedi. Şahruh onu önce Kandahar şehrine gönderdi, bir süre sonra entrikayla suçlandı ve öldürüldü. Hüseyin Baykara babası öldüğü sırada çok küçüktü. 1445 yılında hayatta olduğu bilinen Mirzâ Mansur, büyük ihtimalle Herat'ta sıradan bir vatandaş gibi, ağır geçim sıkıntıları çekmiştir.[10] Babasının ölümünden sonra Hüseyin, saltanattan mahrum bir vaziyette dedesi Baykara'nın yanında iyi bir eğitim alarak yetişti. 14 yaşında Horasan'da hüküm süren Ebû'l-Kasım Bâbür'ün hizmetine girdi, uzun yıllar onun yanında kaldı ve devlet işlerinde büyük tecrübeler kazandı.

Baykara 1454 yılında bir seferden sonra Semerkand hükümdarı Ebû Sâid'in hizmetine girdi. Bu sırada şehzadelerin ayaklanmasından tedirgin olan Ebû Sâid birçok

---

9 Abdülkadir Yuvalı, "Ebû Sâid Mirzâ Han", DİA, C.X, İstanbul 1994, s.224.

10 İsmail Aka, *Timur ve Devleti,* TTK, Ankara, 1991, s.93.

şehzadeyle beraber onu da Semerkand Kalesi'ne hapsetti. Ancak annesinin ricasıyla hapisten kurtuldu. 1457 yılında vefat eden Ebû'l-Kasım'ın yerine Baykara'nın amcası Muiziddin Sencer, Merv'e hükümdar olmuştu. Baykara onun yanına gitti ve bir süre sonra da amcasının kızı Hatice Bike ile evlendi.

Baykara otuz yaşına geldiğinde Timuroğullarını idare eden Ebû Sâid, Azerbaycan seferi sırasında vefat etti. Hüseyin Baykara'nın Herat'a girmesinden korkuluyordu, bu yüzden Ebû Sâid'in evlatları bazı tedbirler aldılar. Fakat Herat halkı Baykara'yı çok seviyordu. Bundan yararlanan Baykara hiç bir mukavemetle karşılaşmadan idareyi ele aldı ve 24 Mart Cuma günü (1469) hutbe Hüseyin Baykara adına okundu.

Kısa bir süre sonra da Baykara'nın en büyük rakibi ve tahtın doğal varisi Yadigâr Muhammed öldürüldü. Bundan sonra Hüseyin Baykara'nın Herat hâkimiyeti 1506 yılındaki ölümüne kadar kesintisiz sürdü. O, Herat'tan etrafa çeşitli seferler yaptı ise de onun hâkimiyeti kuzeyde Harezm, güneyde Kandahar, doğuda Gazne, Belh, batıda Damgan ve Bistam'dan daha öteye gitmedi. Onun zamanında başkent Herat hem san'at, hem de eğlence merkezi olmuştu.

Baykara, hâkimiyeti boyunca her gün öğle namazından sonra tarihe de geçmiş olan "*Baykara Meclisleri*"*ni* tertip ederdi. Şakacı ve hoş tabiatlı bir adamdı. Mizacı bir parça taşkın, sözü de mizacı gibiydi. Dinin emirlerine son derece saygılıydı. Kendi evladını bile mahkemeye gönderdi. Tahta çıktığı zaman altı yedi yıl tövbeli idi. Ondan sonra kendini içkiye verdi. Kırk seneye yakın Horasan'da hükümdarlık yaptı. Öğleden sonra içmediği bir gün yoktu, fakat sabahları hiç içmezdi. Oğulları, sipahi ve şehir ahalisi hepsi bu vaziyette idi. Aşırı derecede işret ve sefahat

yaparlardı. Bazı beyitleri fena değildir, fakat divanı hep aynı vezindedir. Yaş ve saltanat itibariyle büyük bir padişah olmasına rağmen çocuklar gibi koç besler, güvercin oynatır ve horoz dövüştürürdü."[11]

Hüseyin Baykara devrinde ülkenin refahı üst seviyede olsa da maddî, siyasî ve idarî zorluklar eksik olmadı. Buna çare olarak sık sık devlet adamlarını değiştirdi. Önce kadı olan Nizamülmülk vezir olarak tayin edildi, ardından Şahruh devrinin önde gelenlerinden Mecdeddîn Muhammed, pervâne makamına getirildi. Fakat beklenilenin aksine devlet işlerinde aksaklıklar ve iki vezir arasında uyuşmazlık çıktı.

1497 yılından başlamak üzere 1500 yılına kadar Hüseyin Baykara'yı meşgul eden en önemli iç mesele büyük oğlu Astarabad valisi Bediüzzaman'ın davranışları olmuştur. Çünkü Hüseyin Baykara'nın Hisar'a karşı açmış olduğu sefer sırasında Bediüzzaman babasının isteği üzerine, Astarabad'da yerine oğlu Muhammed Mümin'i bırakarak babasına katılmıştır. Sefer sonunda Bediüzzaman, Belh valiliğine atanmış, fakat beklenilenin aksine oğlu Muhammed Mümin Astarabad'da bırakılmayıp, buraya hükümdar, kendi oğullarından Muhammed Hüseyin'i tayin etmişti. Bu olay Sultan ile oğlunun arasını açmaya yetmişti.

Bu mücadele sırasında 1497'de Muhammed Mümin, Muhammed Hüseyin tarafından yakalanarak Herat'taki İhtiyareddin Kalesi'nde hapsedilmişti. Bu hadiseyi fırsat bilen Muhammed Hüseyin'in annesi Hatice Biki'nin bir entrikası sonucunda, Hüseyin Baykara sarhoşken torununun öldürülmesi buyruğunu vermiş ve Sultan ayılıp fikrini değiştirinceye kadar bu buyruk yerine getirilmişti.

---

[11] Babür, *Babürnâme*, Haz. Reşit Rahmeti Arat, Ankara 1970, s.178.

1498 yılında Bediüzzaman Mirzâ'nın Herat'a ordusu ile geldiği ve püskürtüldüğü sırada Hüseyin Baykara'nın Merv ve Abıverd'de bulunan iki oğlu ayaklandılar. Sultan, Herat'ta oğullarından Muhammed Kâsım'ı bırakarak, Merv üzerine sefere çıktı. Buradaki oğlu Abdülmuhsin ile "sulha benzer" bir anlaşmaya varıldı. Fakat Sultan ile oğulları arasında süre gelen savaşlar, Sultan için tehlikeli bir hâl almıştı. Bu duruma çok üzülen Ali Şîr Nevâî gönderdiği adamları ile, Bediüzzaman'ın babasına karşı savaştan vazgeçmesini sağladı.

Hayatının ilk yarısında cesur bir hükümdar olarak tanınan Hüseyin Baykara, hem iyi bir savaşçı ve hem de önemli bir yazar ve şairdi. O, çağının düşünce ve sanat hayatına karşı büyük bir ilgi besler, sanatkâr ve âlimleri desteklerdi. Hüseynî mahlasıyla kendisi de Türkçe ve Farsça şiirler yazardı. Tasavvurlarını ve ideallerini aktardığı kısa bir de risale bırakmıştır.[12]

H. Bediüzzaman Mirzâ (1506-1517)

1503 yılı güz başlarında Özbek hükümdarı Şeybanî Han'ın Amu Derya'yı geçerek, o kış Belh'i kuşatması ve üstelik Türkmen Ömer Beg'in ayaklanarak Şaburgan'a çekilmesi üzerine, Belh'te bulunan Bediüzzaman, Zemindâver'e adam göndererek, Sistan hakimi Zünnun Beg'den yardım istedi. Gerçekten de Zünnun'un gelmesinden sonra Ömer Beg, Bediüzzaman'a boyun eğip teslim olduğu gibi, epeyce zamandan beri araları açık bulunan baba-oğul, yani Hüseyin Baykara ile Bediüzzaman da 1504 yılı sonlarında barışınca, Bediüzzaman Herat'a geldi.

Onların meşguliyetleri sırasında Özbek hükümdarı

[12] Roemer, a.g.e., s.350.

Şeybanî Han'a karşı Ser-i Pûl'da yenilgiye uğrayan Bâbür, 1504 yılı yazında Kabil'i kuşattı ve uzun bir kuşatmadan sonra ele geçirdi. Bâbür'ün Kabil'i ele geçirmesi üzerine, Herat'ta bulunan Zünnun Beg, Zemindâver'e döndü. Bâbür ise Kabil'i ele geçirmekle yetinmeyerek, Kandahar ve Zemindaver taraflarını da almaya kalkışınca, Zünnun Beg, Bediüzzaman'dan yardım istedi. Bediüzzaman'ın Kandahar'a gelmesi üzerine, Bâbür barışa yanaştığından taraflar arasında herhangi bir savaş olmadı.

Sultan Hüseyin Baykara ve Herat, Ali Şîr Nevâî'den sonra pek az yaşayabildiler. Maveraünnehr'e hakim olan Muhammed Şeybanî, bir süre sonra Ceyhun'u geçerek, Murgab Suyu yöresinde faaliyet göstermeye başlayınca, Hüseyin Baykara, oğlu Bediüzzaman'ı, Murgab boyuna gönderdiği gibi (Şubat 1506) kendisi de arkadan hareket etti. Lakin Herat'tan ayrıldıktan biraz sonra Baba İlahi menziline gelindiğinde rahatsızlanarak öldü (5 Mayıs 1506). Baykara'nın ölümü oğullarını iyice birbirine düşürdü. Oğulların birbirine düşmesi ise Şeybanîlerin başarılarını kolaylaştırdı.

Maveraünnehr'de durumunu sağlamlaştıran Muhammed Şeybanî, Horasan'ı istilaya girişerek Badgis yakınlarında Timurlu ordusunu yendi. Bediüzzaman ve Muzaffer Hüseyin Mirzâlar kaçarak, Curcan taraflarına gitti. Bir süre sonra bazı beğler de kendilerine katıldı. Lakin birkaç ay sonra Muzaffer Hüseyin Mirzâ hastalanarak öldü. Ardından, Bediüzzaman, Safevîlere sığınmak üzere Azerbaycan'a kaçtı. Osmanlı hükümdarı Yavuz Sultan Selim, Çaldıran Savaşı'ndan sonra Tebriz'e girince, Bediüzzaman onunla İstanbul'a gitmiş ve 1517 yılında burada ölmüştür.[13]

---

[13] Zeki Velidi Togan, *"Herat", İ.A.,* V/1, MEB, İstanbul 1950, s.429.

XVI. yüzyıl Timurlular için felaket devri oldu. Cengiz Han'ın torunu Şeyban'ın kolundan gelen Özbekler, önce Harezm ve Maveraünnehr'i ve Hüseyin Baykara'nın ölümünden sonra da Horasan'ı ele geçirerek Timurlu hâkimiyetine son verdiler. Safevî hükümdarı Şah İsmail'in 1510 yılında Muhammed Şeybanî'yi bozguna uğratıp öldürmesinden yararlanan Bâbür, bütün gayretlerine rağmen Maveraünnehr ve Harezm'i geri alamadı. Timurlu sülalesi ancak Bâbür'ün Hindistan'da kurduğu devlet sayesinde varlığını koruyabildi.

Horasan bundan sonra sık sık Özbeklerin saldırısına uğramakla birlikte Safevîlerin idaresinde kalmış, sadece Maveraünnehr ve Harezm yöresi Özbeklerce idare edilmiştir. On iki İmam Şiiliğini resmi mezhep olarak kabul eden Safevî şahlarına karşı, Özbekler, Sünnilik siyaseti takip ettiler. Bu ayrılık, Horasan ve Maveraünnehr'in bundan sonraki fikri ve medeni hayatlarının birbirinden farklı bir gelişme göstermesine de tesir etti.

II. İKTİSADÎ DURUM

Büyük hükümdar ve hanların ortaya çıkmasında ve büyük hükümdarlıklar kurmasında askerî ve siyasî başarı ve güç kadar, ekonomik şartlar ve ekonomik başarının da belirleyici olduğu çok açık bir gerçektir. Bu gerçeğe Orta Asya Türkleri açısından bakıldığında önümüze birkaç önemli devir ve hükümdarın çıktığı görülür. Bunların ilki Cengiz'e kadarki dönemdir. Bu dönemin en önemli özelliği ticaretin karadan yapılması ve Şark-İslam dünyasının en önemli kültür ve medeniyet merkezleri olan Belh, Merv ve Nişabur gibi şehirlerden geçmesidir. Bu yüzden mezkûr şehirler ve etrafı mamur hale gelmişti. Cengiz'in ortaya çıkışı ve Selçukluları yenip bu

şehirleri alt üst etmesiyle beraber kara ticaret yollarının güzergâhı da değişmişti.

Cengiz'den sonra daha güvenli yeni bir ticaret yolu bulundu ve bu yol üzerindeki şehirler kalkındı, yeni hükümdarlıklar da bu şehirler etrafında kuruldu. Bu şehirler Semerkand ve Herat'tı. Çin, Hindistan ile Karadeniz'de kolonileri bulunan Venedik ve Cenevizliler arasındaki ticaret yolları ister istemez Herat'tan geçecekti. Ayrıca bütün imparatorluğun gelirlerinin toplandığı merkez de Herat'tı. Cengiz Han'ın dünya siyasi tarihi kadar, ekonomik tarihine de büyük bir tesiri olduğu açık bir gerçektir. Cengiz Han, fetihleriyle sınırları değiştirmiş, Asya ve Avrupa'yı birbirine bağlamış ve dolayısıyla ticaretin akışını da hızlandırmıştır. XIII. yüzyılın ikinci yarısında değişen bu durum XVI. yüzyılın başına kadar böyle devam etmiştir. Bu dönemde Semerkand ve Herat bölgesi önce Timur, ardından da Şahruh Mirzâ, Uluğ Bey ve Hüseyin Baykara tarafından yönetilmiş ve bu ticaret yolları sayesinde çok müreffeh bir hayat sürülmüştür.

Şahruh ve Uluğ Bey zamanında Timurlular daha doğuda olan ülkelerle dostça ticari ilişkiler kurmuşlardı. Hatta Timur'dan sonra Çin seferlerinden vazgeçilmiş, alıkonulan elçiler de serbest bırakılmıştı. Bu elçilerle beraber Halil Sultan'ın Hudaydad adlı elçisi de gitmişti ve Çin'le ticari ilişkiler çok gelişmişti. Özellikle de Çin porseleni Herat ve Semerkand'da çok tutuluyordu. Hatta Uluğ Beyin şehir dışında bulunan köşklerinden birinin içi çinilerle süslenmişti.

XVI. yüzyılın başında ise dünya ekonomik hayatında çok büyük bir değişiklik olmuş ve ticaret yolları yeniden değişmiştir. Avrupalılar, Asyalı müslüman Türklerin hâkim olduğu mevcut ticaret güzergâhına alternatif bir

güzergah bulmuş ve kara yolundan deniz yoluna geçmişlerdir. Denizden kat edilen bu yeni yolun iki ayrı güzergâhı vardı. Birincisi Avrupa-Afrika-Güney Asya'dan Çin veya Hindistan'a uzanıyordu. İkincisi ise Amerika'nın keşfinden sonra Okyanus üzerinden katediliyordu.

İşte bu iki ayrı güzergâh Asya Türklerinin, özellikle de Timuroğullarının kaderini değiştiren yollardı. Bu yolların keşfiyle başta Semerkand ve Herat olmak üzere Orta Asya şehirleri üzerine kara bulutlar çöreklenmeye başladı. XVI. yüzyılda ortaya çıkan bu talihsizlik yeraltı kaynaklarının bulunmasına kadar, yani birkaç yüzyıl devam etti. Sonuç olarak Orta Asya'nın ekonomik sürecini kabaca Cengiz öncesi, Cengiz sonrası, Coğrafi Keşifler sonrası ve yeraltı kaynaklarının bulunması sonrası şeklinde ayırabiliriz.

III. KÜLTÜREL DURUM

Şark-İslam dünyasında, her yeni devletle beraber, yeni ilim ve kültür merkezleri kurulmuş ve zaman içinde gelişme gösteren ekol ve tarzlar, bu merkezlerin isimleriyle birlikte anılmaya başlamıştır. İslamiyetin doğuşunda ve halifeler döneminde ilk mektep Mekke ve Medine iken, Emeviler döneminde Basra, Kûfe ve Şam mektepleri kurulmuş ve hem dinî ilimlerde, hem de dilbilim alanında büyük inkişaflar yaşanmıştır.

Şarkta kültür ve medeniyetin müspet ilimlerde yaptığı atılım M.VIII. yüzyılda Yunan klasiklerini tercümeyle büyük bir ivme kazanır. Bilindiği gibi M.II. yüzyıldan itibaren Grek medeniyetindeki gelişme durur. Abbasiler döneminde *Bağdat*'ta açılan *Beytü'l-Hikme*'de özellikle Grek, Roma, Eski İran ve Hint medeniyetlerinin eserleri Arapçaya aktarılır. IX. ve X. yüzyıllarda ilmin en ziyade kaynadığı yer, Fırat ve Dicle havzalarıdır; bölgedeki en mühim ilim

ve medeniyet merkezleri Basra, Harran ve Bağdat'tır. X. yüzyılda *Basra*'da *İhvanu's-Safâ* ismiyle serbest düşünce cemiyeti kurulur. Bağdat ise, İslam dünyasının muhtelif yerlerinden, bilhassa İran ve Orta Asya'dan gelen âlimleri kendine çeker.

Ayrıca klasik İslam sanatlarının da ilk örnekleri *Bağdat Sanat Okulu'nun* ürünleridir. Mesela minyatür sanatının Bağdat'ta çizilen ilk ürünlerine bakıldığında; daha çok hayvan figürlerinden oluştuğu görülür. Kelile ve Dimne adlı esere eklenen minyatürler dönemin ilk örnekleri kabul edilir.[14] X. yüzyıldan itibaren halifeliğin zayıflaması ile Bağdat önemini yitirmeye başlar. Bağdat'tan sonra Endülüs'te Emevî ve Mısır'da Fatımî halifeliklerinin inkişafı gözlenir. *Kahire* X. asrın ortalarından itibaren Bağdat'ı gölgede bırakmaya başlar. Böyle olmasına rağmen Kahire, İslam medeniyetinin terakkisinde o kadar büyük bir tesir gösteremez.[15]

X. yüzyıldan itibaren İslam medeniyetinin gelişmesinde İranlılar etkin rol oynamaya başlarlar. İranlıların bu anlamda tarih sahnesine çıkmasıyla beraber hem medenî hayat, Bağdat ve Basra gibi eski merkezlerden *Rey, İsfahan ve Şiraz* gibi yeni şehirlere göçer ve hem de zahirî ilimlerin yerini batınî ilimler alır. Yeni dönemin şehirlerinde felsefe, tefsir, kelam gibi ilimlerin tahtına tasavvuf, şiir ve klasik sanatlar oturur, böylece sanat ağırlıklı yeni mektepler teşekkül etmeye başlar. Bu döneme damgasını vuran İbn-i Sina, Hemedan ve İsfahan'daki Büveyh Emirlerinin hizmetinde bulunurken; Basra ve Bağdat mekteplerini çok iyi tanıyan Birunî Hindistan'a kadar uzanır.

---

14 Addis Ababa, *"The Art of Painting"*,Www.Telecom.Net.Et/, 2001, s.2.

15 W.Barthold ve M.Fuat Köprülü, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara, 1973, s.49.

XI. yüzyılda Selçuklular bütün İran'ı zapteder ve İslam dünyasını hakimiyetleri altına alırlar. Selçuklular döneminde İran şehirleri büyük bir terakki yaşar, buna paralel olarak İran edebiyat ve sanatı da gelişme safhasına girer. Ancak XIII. yüzyılın başlarında Selçukluların hakimiyetini kaybetmesi ile beraber İslam dünyasında büyük karışıklıklar baş göstermeye başlar. Bu yüzyılın en büyük hadisesi ise Moğol saldırılarıdır. Moğol saldırıları çok korkunç olur ve İslam âleminin büyük kültür ve sanat merkezleri yerle bir edilir. Avrupalı âlimler, Moğol hücumu ile Asya ve Şarkî Avrupa'nın medeniyetine vurulan darbeye, bir zamanlar Hunların hicreti sebebiyle, Güney Avrupa'nın medenî hayatına vurulan darbeden daha ağır ve açtığı yaralara, tedavisi imkânsız nazarıyla bakarlar.

Ancak yine de Cengiz'in ölümünden sonra tahrip edilmiş şehirler inşa edilmekle kalmaz, Tebriz ve Sultaniye gibi yeni kültür merkezleri kurulur. Zannedilenin aksine, Moğollar devrinde İran'da büyük gelişmeler olur, İran sanat ve edebiyatında ilerlemeler gözlenir. Bu dönemde *Tebriz* ve *Şiraz*'da önemli sanat merkezleri faaliyetlerine devam eder.[16] Zaten Timurlular dönemi resim sanatının menşei Bağdat ve Tebriz'deki *"Celayirli Okulu*" ile Güney İran'daki Muzafferîler'in *"Şiraz Okulu"*dur. Timur buraları ele geçirdikten sonra sanatkârların bir kısmını Semerkand'a sevketmiş, ölümünden sonra ise Baysungur bu sanatkârları Herat'a toplamıştır.[17]

XIV. yüzyılın sonlarıyla, XV. asrın ilk yarısında Orta Asya'da İslam bilim ve düşüncesi, son parlak dönemini Türkistan'da yaşamaya başlar. Timur ve sülalesinin

---

16 Katy Kianush, *"A Brief History Of Persian Miniature",* Www.Artarena. Force9.Co.Uk/ Min.Html, 1998, s.4.

17 B.Giray, *The Pictorial Arts İn The Timurid Period*, Chr. VI, s.843

idaresi altında İran ile Türkistan yeniden birleşir. Cengiz ve Timur'un yıkıcılığının aksine Timuroğulları yeniden yapılanma dönemini başlatırlar. Devletin sınırları daralır, eski kuvvet kaybedilir, fakat başta Semerkand ve Herat olmak üzere imar faaliyetleri gerçekleştirilir, ilim ve sanatta büyük ilerlemeler sağlanır."[18]

İran ve Maveraünnehir bölgesiyle Mısır, Anadolu ve Rumeli bu canlı kültürel hayatın odak noktaları hâlindedir. "Nitekim XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ünlü felsefe ve kelâm bilginleri Adududdîn el-İci (ö.1355), Kutbeddîn er-Râzî (ö.1366), Sadeddîn Taftazanî (ö.1390) Mübarek el-Buharî (ö.1403), ünlü tarihçi İbn Haldun (ö.1408), astronomi bilgini Kadı-zâde-i Rumî (ö.1412), ünlü kelâm bilgini Seyyid Şerîf Cürcanî (ö.1413), Şair Ahmedî (ö.1413), meşhur hekim Hacı Paşa (ö.1417), Simavna kadısı oğlu Şeyh Bedreddîn (ö.1420) başta olmak üzere bu döneme damgasını vurmuş pek çok bilim ve fikir adamı XV. yüzyıl İslam bilim ve düşüncesine yeni bir soluk getirmişlerdir."[19]

Semerkand ve Herat

Türk-İslam dünyasının yeni cazibe merkezi ilimde *Semerkand,* sanat ve edebiyatta ise *Herat* olur. Kaynakların bildirdiğine göre birçok alim ve sanatkâr XV. yüzyılda bu iki şehre akın eder. Sadece Nevâî'nin tezkiresine bakılsa bile bu gerçek görülecektir. Nevâî başta alim ve mutasavvıf olmak üzere şair ve sanatkârların yeni uğrak yerinin Horasan ve

---

18 Mark Dickens, *"Timurid Architecture in Samarkand",* www.wic.com/ oxus /timursam.htm, 1999, S.3.

19 Bekir Karlığa, *"Buhara'lı Muhammed İbn Mübarekşah Ve Hikmetu'l-Ayn Şerhi"*, Uluğ Bey Ve Çevresi Uluslar Arası Sempozyumu, Ankara, 1994, s.1.

Semerkand olduğuna değinir. Yine onun açıklamalarından anladığımız kadarıyla Horasan'dan kasıt Herat'tır.[20] Nevâî tezkiresinde Semerkand ve Herat'ı cazibe merkezi yapan Fars edebiyatının ve tasavvufun yaşadığı dönemdeki en büyük temsilcisi Molla Câmî, büyük mutasavvıf Mir Kasım-ı Envâr, büyük şair ve belagat alimi Yahya-i Sîbek vb. birçok alim ve mutasavvıftan bahseder.

Timurlu İmparatorluğunun kurucusu olan ve yerleşik hayattan ziyade, askeri hayatı benimseyen Timur, hayatını daha çok fetihlerle geçirir. Bununla beraber Timur, göçebelerce kabul görmesi mümkün olmayan bir davranışta bulunur; bir başkent seçer ve oraya yerleşir. İşte bu şehir Semerkand'dır. Burada binalar inşa ettirmeye başlar. Hâlbuki o, vaktiyle bu gibi faaliyetlerinden ötürü Emir Kazagan'ın çocuklarını Cengiz Han yasasına uymamakla suçlamıştır.[21]

Fetih süreçlerindeki sert uygulamalarında Cengiz'den hiç de geri kalmadığı söylenen Timur, imar faaliyetlerini ihmal etmez. Ele geçirdiği ülkelerdeki ustaları, sanatkârları ve ilim adamlarını beraberinde getirir ve Semerkand civarında Dimaşk, Mısır, Şiraz, Sultaniye ve Bağdad adlarında köyler, bahçeler, saraylar ve medreseler kurdurur.[22] O, sanat ve ilim adamlarını kimi zaman zor kullanarak, kimi zaman da iyilik ve ihsanlarıyla Semerkand'a çekmeyi başarır. Mesela zamanının "Mesih ve Hipokrat'ı kabul edilen Kirmanlı Hüsameddin İbrahim Şah ile doktor ve müneccim Mevlana Ahmed bunlardandı. Buna rağmen bu döneme ait minyatürlü bir yazma ele geçmemiştir. Timur

---

20 Mecâlisün'n-Nefâis, a.g.e., s.317.

21 Aka, a.g.e., s.193.

22 Babur, *Vekayi, Babur'un Hatıratı*, Çev. Reşit Rahmeti Arat, Ankara, 1943-46, s.48.

devrinin en büyük nakkaşı ise Bağdatlı Abdülhay'dır. Tarihe çok düşkün olan Timur, dinin emirlerine de sıkı sıkıya bağlıdır. Sanat ve edebiyattaki asıl büyük gelişmeler, Timur sonrası döneme rastlamaktadır.

Timur'un oğulları da babalarının ideali doğrultusunda kendi payitahtlarını İslam âleminin en parlak merkezi hâline getirmeye çalışır. Buna rağmen ölümünden sonra baş gösteren siyasî sarsıntılar sebebiyle birçok sanatkâr Semerkand'dan ayrılır; başta Şiraz ve Herat olmak üzere değişik memleketlere giderler. Şiraz'da İskender b. Ömer Şeyh (1409-1414) zamanında klasik sanatta incelik ve renk âhengi büyük bir gelişme kaydetmiştir. Herat'ta ise Şahruh ve oğlu Baysungur himayesinde gelişen minyatür ve resim sanatı yeni ifadeler bulması ve erişilmez renk çeşitliliğiyle Şiraz'ı bile geride bırakmıştır.

Herat ve Semerkand'ın ilim ve sanat açısından *Timurlu Rönesansının* merkezi olmasında en büyük pay, Şahruh'un oğulları *Uluğ Bey, Baysungur Mirzâ, İbrahim Mirzâ ve Cûkî Mirzâ'ya* aittir. Bir taraftan Uluğ Bey ve Cûkî Mirzâ, Semerkand'ı kurdukları medrese ve rasathane ile müsbet ilimlerin merkezi yaparken, diğer taraftan Baysungur ve kardeşi İbrahim Mirzâ, oluşturdukları Akademi ile Herat'ı sanat merkezi hâline getirirler.

Timur'un ölümünden sonra Horasan ve Maveraünnehir bölgesinde hâkimiyetini kabul ettiren Şahruh ile bütün Türk tarihi bakımından önemli bir devir açıldı. Şahruh'un başkenti Herat idi. Oğlu Uluğ Bey ise Semerkand'da oturuyordu. Bu dönemde Herat tam bir sanat merkezi görünümü arz ederken, *Semerkand, Uluğ Beg* sayesinde *ilim ve fikir merkezi* hâline gelir. Uluğ Bey'in yanında Cûkî Mirzâ da sanatçıları ve ilim adamlarını himaye eder. Nevâî tezkiresinde Semerkand bölgesinde Uluğ Bey ile kardeşi

Cûkî Mirzâ'nın himayesinde olan sanatçıları anlatır. Birkaç örnek verecek olursak büyük bir şiir ve musiki üstadı olan Sahib-i Belhî'nin eserlerini Cûkî Mirzâ'nın teşvik ve ödülleriyle hazırladığı nakledilir.[23] Cûkî Mirzâ şair ve sanatçıları teşvik etmekle kalmaz, aynı zamanda kendi köşk ve bağlarında meclisler düzenlerdi. Nevâî, Cûkî Mirzâ'nın bağ ve köşklerinin kitabelerinde olan şiirleri himayesinde olan Fasîh-i Rûnî'ye yazdırdığını söyler.[24]

Uluğ Beg, babası Şahruh tarafından Maveraünnehir hâkimliğine tayininden hemen sonra imar, inşa ve ilim faaliyetlerine başlatır. O da ilim sanat adamlarını himaye eder. Nevâî, tezkiresinde Uluğ Beyin himyesinde yetişen alim ve sanatkârlardan sık sık bahseder. Mesela Mevlana Muhammed Semerkandî ve Bedahşî'nin Uluğ Beyin ilim sohbetlerine katıldığını ve teşvikini gördüğünü söyler.[25]

Uluğ Bey, Semerkand'da önce bir medrese inşa ettirir ve buraya devrin büyük ilim adamlarını toplatır. Burada ilim faaliyetleri o kadar ilerler ki bir ara, hangi ilim dalı ele alınırsa; o dalda muhakkak bir âlim bulunur hâle gelir. Uluğ Beg medrese ile beraber bir de Rasathane yaptırır, orada yüz kadar değerli ilim adamıyla birlikte çalışmalar yapar.[26] Barthold'un deyimiyle "Uluğ Bey'e kadar İslam dünyasından bir âlimin tahtı işgal ettiği görülmemiştir, İslam müellifleri bu hususta Uluğ Bey'i yalnız Aristo'nun hükümdar şakirdi ile mukayese edebiliyorlardı."[27]

---

[23] Mecâlis, a.g.e., s.331.
[24] Mecâlis, a.g.e., s.355.
[25] Mecâlis, a.g.e., s.334.
[26] Aydın Sayılı, *Uluğ Bey ve Semerkanddeki İlim Faaliyeti Hakkında Gıyasüddin-i Kâşî'nin Mektubu,* Ankara 1960, s.21.
[27] W. Barthold, *Uluğ Bey ve Zamanı*, İstanbul 1928, s.110.

Diğer taraftan Herat da büyük bir inkişaf yaşar. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Herat, hem ekonomik ve hem de sosyal ve kültürel sebeplerle Türk-İslam dünyasının İstanbul'dan önceki son büyük mektebi konumuna gelir. Şehir, Timurluların eline geçene kadar değişik Türk devletleri arasında el değiştirir. Bunlar sırasıyla Selçuklular (1037), Gazneliler (1049), Oğuzlar (1157), Selçuklular (1164), Gurlular (1175), Harzemşahlar (1208), Moğollar (1221) ve Timurlular (1381)'dır.

Herat, Abbasîler zamanından itibaren dokumacılıkta isim yapmaya başlamıştı. İstahrî ve İbn Havkal'e göre şehir dönemin diğer büyük şehirleri gibi iç kale ve dış mahallelerden oluşmaktaydı. Şehrin dört yönde dört ana kapısı vardı. Halkın asıl unsurlarını Arap ve Acem müslümanlar teşkil etmekteydi. Şehrin etrafında tarım, eskiden beri mevcut olduğu bilinen kanallardan sağlanan su ile yapılıyordu. Yöre meyve bahçeleriyle meşhurdu. Kaynaklarımızda Moğollar devrine kadar, bu şehrin tarihi ile ilgili ulemasının hayatlarından bahseden Tarih-i Herat'lardan beş tanesi zikredilmektedir.[28]

Fransız tarihçi Rene Grousset'in ifadesiyle "Asya'nın en iyi hükümdarlarından biri olan" *Şahruh,* kırk sene müddetle sükûnete kavuşturduğu Herat'ta ilim ve fikir hareketlerini teşvik ve himaye eder. Ali Şîr Nevâî, Şahruh'tan söz ederken, şiir ile pek meşgul olmadığını, ancak birkaç Farsça beytinin olduğunu söyler.[29] Ayrıca Nizâmî'nin hamsesinin kenarında, Hâfız-ı Ebrû'nun tarihinin kenarında ve buna benzer birkaç eserde Şahruh'a

---

28 Togan, *"Herat",* a.g.e., s.429.

29 Ali Şîr Nevâî, *Mecâlisü'n-Nefâis*, Haz. Hüseyin Ayan ve Başk., Erzurum, 1995, s.129.

ait birkaç Farsça beyte de rastlanmaktadır.[30] Ayrıca Memluk hükümdarı Çakmak'ın istediği beş tane nâdir dini kitabın Şahruh'un kütüphanesinde bulunması ve birer nüsha istinsah edilerek Mısır'a gönderilmesi, Herat'ın ne kadar büyük bir İslam merkezi hâline geldiğini göstermektedir.

Şahruh tarafından Herat'ın imarına memur edilen Emir Firuzşah ve Alike Kükeltaş şehrin kuzeyinde İnci ve Hıyaban Kanalları koyunda kendileri için *konaklar ve bahçeler* yaptırırlar. Herat'ın güzelleşmesinde ve süslenmesinde Şahruh kadar hanımı Gevherşad ve Milket Aga da çalışır; 1410'da tamamlanan Bağ-ı Sefîd adlı sarayın duvarları Çin'den getirilen yeşim taşları ile kaplanır ve bu taşların üzerine nakış ve resimler yapılır. Gevherşad gibi Timur'un hanımı Saray Mülk ve Tuman Aga, Halil Sultan'ın eşi Şad Mülk, Baykara'nın annesi Firuze Begim ile hanımı Hatice Begim de ülkenin kültür hayatına büyük hizmetlerde bulunurlar. Onun zamanında Herat, hem hükümdarlığın ve hem de edebiyat, minyatür, tezhip, hat ve resim gibi klasik İslam sanatlarının merkezi hâline gelir. Şahruh da babası gibi fethettiği yerlerdeki ilim ve sanat adamlarını beraberinde getirir.

Nevâî, tezkiresinde *Baysungur*'un himayesinde yetişen birçok alim ve sanatkârdan bahseder. Mesela şairlerden Mevlana Muhyî, Alî-i Şihâb ve Mir Şâhî'nin Baysungur'un mülâzimi, Tâliî'nin ve Sevdâyî'nin medhiyecisi, vb. Nevâî, Baysungur'un mütavazi ve cömert olduğunu söyledikten sonra onun güzel sanatlarla uğraştığını ve sanatkâr hamisi genç bir şehzade olduğunu söyler.[31]

---

30 Togan, *"Herat"*, a.g.e., s.527.
31 Mecâlis, a.g.e., s.523.

Kendisi de meşhur bir hattat olan *Baysungur,*[32] Herat'taki konağını zamanın *akademisi* hâline getirir. Baysungur'un konağında meydana gelen kütüphanede Tebrizli Cafer Baysungurî başkanlığında birçok sanatkâr çalışır. Mesela hattat ve ressam Muhammed b. Mahmudü'l-Hayyam, müzehhip Yusuf, Muhammed Kirmanî, Ahmed Cüre, Ebûbekir, Melik Muhammed, Abdülali Nakkaş, Maruf Nakkaş, Muhammed b. Cemaleddin Harezmî, vb.

Baysungur Mirzâ başkanlığında devrin önemli hattat ve minyatür üstadları bu akademide çeşitli çalışmalar yapmıştır. Tebrizli Cafer'in yapılan çalışmalarla ilgili 1427 yılında hazırlanan bir raporundan anlaşıldığına göre müzehhib-musavvir Mevlana Ali, Şâhname; Hâce Gıyaseddin, Resail ve Gülistan tasvirleri; Emir Halil, Gülistan'ın tasviri ve müzehhib-musavvir Mahmud, Hacûyı Kirmanî Divanı'nın levhaları ile uğraşıyordu. Yetmiş beş kadar nakkaş ise bir otağ üzerinde çalışıyorlardı. Hat, tezhib, tasvir, ciltçilik gibi kitapla ilgili konularda yapılan çalışmalar çağın sanat hareketlerine hakikaten bir hız vermişti. Bu yüzden Timurlu resim sanatı büyük ilerlemeler kaydetmiştir.[33] İçinde Timurlu hükümdarlarının resimleriyle, Mirzâ Baysungur ve İbrahim'in hatlarının bulunduğu 823/1420 tarihli bir albüm, Topkapı Sarayı Hazine Bölümünde hâlen korunmaktadır. Burada çalışan sanatkârlar bir öğünme vesilesi olarak "Baysungurî" lâkabını alırlar. Bu dönemin en önemli özelliklerinden birisi mevcut şairlerin yanında eski şairlerle de ilgilenmektir.

---

32 Müstakim-zâde Süleyman, *Tuhfe-i Hattatin*, İstanbul, 1928, s.141.

33 M.Kemal Özergin, *"Temürlü Sanatına Ait Eski Bir Belge:Tebrizli Cafer'in Bir Arzı",* İst. Edb. Fak, Sanat Tarihi Yıllığı VI, (1976), 471-518; Aka, a.g.e., s.214.

Osmanlı dönemi sanat hayatının önemli sanat ve hat tarihçilerinden Âlî, Müstakimzade ve Habib, Baysungur dönemi sanat hayatından büyük bir övgüyle bahsetmektedirler: "Baysungur zamanında hattatlık, zerefşallık, vassallık, tezhib ve tasvir meşhur oldu. Böyle sanat, hat ve kitabet ol vakitten beri revnak tuttu. Hiçbir ahid ve yüzyılda hüner-i hat ve kalem ol kadar revnak ve revaç bulmamış ve hiçbir zamanda kütüb ve nüsha-i nefise ve bedia yazılmamıştır. Baysungur Mirzâ ahdi gibi hiçbir ahidde ilm ü fen ve hüner ol kadar aziz ve ercümend tutulmamıştır."

Habib Efendi de aynı görüştedir: "Baysungur Mirzâ ve maiyetindeki kırk nefer sanatkârdan her birisi ucûbe-i zaman ve nadire-i devran, erbabı tab-ı selim ve ashabı zevk-i müstakimden olup a'kab ve ahlafa ol kadar nevâdir ve garaib-i asar bıraktılar ki damen-i kıyamete dek dest-i fürsûd-ı havadis-i rûzgâr ve pâymâl-i inkılâb-ı edvâr olmıyacaktır. Memalik-i Osmaniyenin şark u garbında umumî ve hususî hiçbir darü'l-kütüb ve hiçbir numûne-hâne-i âsâr yoktur ki o zamandan bir nüsha orada bulunmasın ve bir nümune orada görülmesin. Ale'l-husus İstanbul kütüb-hânelerinde cevâmî ve zevâyâ ve tekâyâsında gözlerin görmediği ve kulakların işitmediği nefis ve latif hayret-nüma ve hüner-ezmâ ol kadar eserleri vardur ki hadd ü hisar u ta'dâda gelmez."[34]

Menâkıb-ı Hünerverân yazarı *Âlî,* Baysungur Mirzâ'yı sanatkâr hükümdar Sultan Üveys Celayir ile bir tutar. Gerçekten Baysungur, böyle bir sanat akademisi vucüda getirmekle Üveys Celayir'in eserini devam ettirmiş ve sanata yeni bir hız ve istikamet vermiştir. Sonraları Baykara ve Nevâî de aynı yolda yürümüş, fakat sanat

---

[34] Togan, *"Herat",*a.g.m, s.533.

Baysungur devrinde kemalini bulmuştur. Baysungur, bir ilki de nüshabilim alanında gerçekleştirmişti. Çok iyi bildiği Şehname'nin muhtelif nüshalarını bir araya getirerek tenkitli bir nüsha oluşturmuş, yazdığı dibacede ise şehnameciliğin tarihini ve Firdevsi'nin hayatını anlatmıştır.[35]

Baysungur devri eserlerinde Timurluların Çin kıyafetinde gösterilmesi, bu resimlerin, sadece Baysungur'un Çin'e elçi olarak gönderdiği Gıyaaseddin Nakkaş ile gelen Çin tesiri ile izah edilemez. Baysungur zamanından kalan Türkçe eserlerin Uygur harfleriyle yazılması da dikkate değer diğer bir noktadır. Moğol devrinde İslam-Türk sanatının Çin-Uygur ve İran kültürleri ile güzel bir imtizacı neticesinde eriştiği inkişaflar Baykara-Nevâî devrinde biraz başka istikamette devam etmiş ise de Baysungur zamanında onun akademisi tarafından vücuda getirilen eserlerde görülen nefaset ve asaleti bir daha elde edememiştir.[36]

Türk kültür ve sanatına böylesine önemli hizmetler eden ve kendi evini bir sanat akademisi gibi kullanan Baysungur Mirzâ'nın 1433 yılında 37 yaşındayken vefat etmesi medeniyetimiz açısından büyük bir talihsizlik idi. Onun çok genç yaşta bu dünyadan ayrılması başta babası Şahruh Mirzâ, ağabeyi Uluğ Bey ve Herat halkı olmak üzere bütün ülkede büyük bir üzüntüye sebep oldu. Haberi alan Uluğ Mirzâ, üzüntüsünden börkünü yere vurmuş, hilatini yırtmış ve hüngür hüngür ağlamıştı. Cenazesine daha önce hiç görülmemiş bir kalabalık katılmış ve yas işareti olarak da başlarına karalar bağlamışlardı.[37]

---

35 Z.Velidi Togan, *"Baysungur",* İ.A., II, İstanbul, 1970, s.429.
36 Togan, *"Baysungur",* .a.g.m., s.430.
37 Aka, Şahruh ve Zamanı, a.g.e., s.148.

Prof. Yakubovski, Şahruh devrinde Herat'ın büyük bir edebiyat ve sanat merkezi olduğunu, çok ihtişamlı binalar yapıldığını, şehzade Baysungur himayesi altında güzel sanatların, mimarlığın, hattatlığın, minyatürcülüğün, musikînin, tasavvuf felsefesinin büyük inkişaflar gösterdiğini, Çin ve Hind ile karşılıklı heyetler gönderilmek suretiyle siyasî ve medenî münasebetlerin yeniden kurulduğunu söylüyor ki tamamıyla haklıdır ve Sultan Hüseyin Baykara-Nevâî devrinin ince zevkli, zengin, mamûr Herat'ının menşeini bilhassa Şahruh devrinde aramak lazımdır.[38]

Baysungur'un ölümüyle *"Baysungur Akademisi"*nin çalışmaları durmamış; yeni dönemde *"Baykara-Nevâî"* hamiliğinde devam etmiştir. Hatta "Sultan Hüseyin Baykara zamanı, daha öncelerini gölgede bırakacak derecede şaşaalı oldu. Avrupalı tarihçilerin *"Türk Rönesansı"* diye adlandırdıkları ve İran ve Osmanlı ülkelerinde hayranlıkla temaşa edilen bu çağ cidden fevkalede idi. Heri-Rûd ırmağının dokuz kanalı ile sulanan Herat, maddi-manevî süslü bir şehir hâlini almıştı."[39] Nevâî'nin bu hamiliğinden dolayı aynen Baysungurî lakabı gibi Ali Şîrî lakabı da meşhur olmuş ve birçok sanatçı ve şair bu lakabı büyük bir gururla taşımıştır. Bâbür bu konuda şöyle der: "Ali Şîr Bey çok şeyler icat etmiştir ve güzel şeyler icat etmiştir. Bir kimse herhangi bir işte bir şey vücuda getirirse onun rağbet görmesi ve meşhur olması için ona Ali Şîrî derdi. Bazıları zarafetle onu Ali Şîr Beye isnat ederlerdi. Ali Şîr Bey bir defa kulak ağrısı için başörtüsü bağlamıştı. Daha sonra kadınlar gibi başörtüsünü onun gibi eğri bağlamaya

---

[38] Barthold, a.g.e., s.220.

[39] İbrahim Kafesoğlu *"Ali Şîr Nevâî Devri Tarihine Bir Bakış",* Türkiye Harsî ve İçtimaî Araştırmalar Derneği, Seri A, 45, (İstanbul, 1962), s.3-119.

“nâz-ı Ali Şîrî” adını verdiler. Hatta Binâî Herat’tan gittiği vakit palancıya eşeği için benzersiz bir palan yaptırır ve ona “Ali Şîrî” adını verir. Sonra bu palan “Ali Şîr palanı” diye meşhur olur.”[40]

Hüseyin Baykara (1469-1506) dönemi edebiyat ve sanat alanlarında meyvelerin toplandığı bir dönemdir. Baykara, Baysungur Mirzâ ve Şahruh Mirzâ’nın yolunu takip eder ve Herat’ın maddi manevi imarı için büyük gayretler sarfeder. Kendi adını taşıyan *cami ve medresenin* yanında çeşitli ağaç ve çiçeklerle süslü bir bahçeye sahip olan Cihânârâ sarayını inşa ettirir. Abdürrezzak Semerkandî burada itina ile yetiştirilen türlü ağaç ve güllerin isimlerinin listesini vermiştir. Şifahiye adı verilen tıp okulu ve hastahane de onun zamanında hizmete girer. Hüseyin Baykara’nın tarihçisi Handmîr, Baykara’yı ve dönemini şu sözlerle anlatır: “Mirzâ Hüseyin, büyük seyyidlerle İslâm âlimlerini, zamane fazıllarını, yüksek belâgatte şiir söyleyen şâirleri korumak hususunda asla gaflet ve ihmâl göstermezdi Onların dileklerini yerine getirmek, kendilerini her türlü nimetlerden faydalandırmak yolunda dâima itaat edilmesi gerekli fermanlar verirdi. Haftada iki defa kadı ve âlimlerle bir arada olur, önemli işlerini din ulularına danışırdı. Tarikat erbabının sohbetlerine, vaaz ve nasihat meclislerine devam eder, İslâm şeyhlerine, mesleğinin ehli vaizlere karşı saygı göstermeyi bir borç bilirdi. Hayır kurumları, mescitler, medreseler, tekkeler, konuk evleri, yaptırmaya çok meraklı idi. Kendi hazinesinden bayındır kasabalar, büyük akarlar inşâ ettirerek vakfederdi. Ağaçlı, çiçekli bahçeler, bağlar tanzim etmeyi kendine başlıca vazife bilirdi.”[41]

---

40 Babür, a.g.e., s.197.

41 Handmîr Gıyaseddin Muhammed, Habîbü’s-Siyer fi Ahbâri’l-Beşer, M. Barbier de Meynard Yayımı C. IH, 4. Cüz, Tahran, 1271.

Yine bu dönemin önemli sanat ve edebiyat hamilerinden Ali Şîr Nevâî, vakfiyesinde bildirdiğine göre tam üç yüz yetmiş adet vakıf eseri yaptırır; mesela İnci Kanalı üzerindeki Bâğ-ı Şâh adlı saray ile külliyesi bunlar arasındadır. Nevâî'nin yaptırdığı medreselerden *İhlâsiye* medresesinin iki müderrisinden her birine yılda 1200 altın ve 24 yük zahîre, 22 talebeden her birine de tahsil derecelerine göre 12 altından 24 altına kadar aylık ve ayrıca da zahîre veriliyordu.[42]

Nevâî, medresesinin batı tarafında bir mescid bina ettirmiş, burada güzel sesli, kıraati düzgün imam ve müezzin görevlendirmiş, beş vakit namazın mahalle sakinleriyle, cemaatle kılınmasını istemiştir. Medresenin yukarı kısmında bir kümbet yaptırmış, burada güzel Kur'an okuyan hâfızların Kur'an'ı hatmetmelerini ve bunu Hz. Peygamber'in ruhaniyetine bağışlamalarını istemiştir. Bu kümbete de *Dâru'l-Huffâz* adını vermiştir. Medresenin şark ve garb sofasında, iki müderrisin, birisi *fıkıh usûlü ve fürûu,* diğerinin de *hadis fürûu ve usûlü* derslerini vermelerini istemiştir. Medresesinin ismini de *İhlasiye* koymuştur.[43]

Medresenin karşısında ise bir *hankâh* yaptırmıştır. Burada her gün fakir ve yoksullara yemek verilmesini, her sene ihtiyacı olanlara giyecek verilmesini istemiştir. Bu hankâha da *halâsiyye* adını vermiştir. Nevâî, eğitim faaliyetlerine önem verir, bizzat kendi yaptırdığı medresesindeki öğrencilerin her türlü sıkıntı ve dertleriyle yakından ilgilenir. Hatta tezkiresinde bir öğrencinin

---

42 Yusuf Altınışık, Ali Şîr Nevâî'de Tasavvuf, Harran Ünv. SBE Basılmamış Doktora Tezi, Şanlıurfa 2002, s.35.

43 G. Abdurrahmanov, S. Mamacanov, *"Ali Şir Nevâî",* Özbek Tili ve Edebiyatı, s. 141

ailevi probleminin eğitimini nasıl olumsuz etkilediğini bile anlatır.[44] XV. asrın sonuna doğru mimari eser ve medreselerle süslenen şehir nüfus bakımından da büyük bir gelişme gösterir.

Herat kültür ve sanatta büyük bir atılım yapmakla kalmaz, her alanda kendine has bir üslup birliğine gider ve zaman içinde bu üsluba "*Herat Ekolü ya da Üslubu*" denir. Bu ekol daha sonraları Osmanlılardan Bâbürlüler'e kadar bütün Türk-İslam sanat merkezlerinde etkisini hissettirir. Herat'ın Timuroğulları zamanındaki ihtişamının şöhreti şarkta Çin, garpta da Bizans'a kadar yayılmıştır. Çinliler Şahruh Devri Heratı'nı garbın en büyük payitahtı, kapı ve pencereleri altın ve çini ile tezyin edilmiş, kıymetli halılar döşenmiş müzeyyen ve zengin binaları bulunan bir şehir olarak tasvir etmişler ve büyük medrese ile içindeki büyük bakır kazanı da zikretmişlerdir.

Herat Ekolünde hem Fars, hem de *Türk edebiyatının* önemli bir yeri vardır. Fars edebiyatında Mollâ Câmî'nin yanında yeğeni Hatifî (ö.1521), Nevâî'yi kasideleriyle metheden Ahlî Şirazî (ö.1536), Esterabadlı Halilî (ö.1532), Tacik şair Vasıfî, Kelile ve Dimne yazarı Hüseyin Kaşifî (ö.1504), Tezkire-i Şuarâ yazarı Devletşâh-i Semerkandî, tarihçi Mirhand, Hüseyin Baykara tarafından Nevâî'nin biyografisini yazmakla görevlendirilen Handmir, vb. gibi şair ve yazar yetişmiştir.[45]

Türk edebiyatında ise bir taraftan Lütfi, Yusuf Emirî, Seyyid Ahmed gibi Türk şairleri yetişirken, diğer taraftan Türk edebiyatının en güzel yadigârlarından kabul edilen Bahtiyarname, Miraçname, Kutadgu Bilig, Tezkiretü'l-Evliya ve Atebetü'l-Hakayık gibi eserler Uygur hattı ile

---

44 Mecâlis, a.g.e., s.435.
45 E.E. Bertels, a.g.m., s.120.

kaleme alınmıştır. Bu, aynı zamanda saraydaki milli havayı ve Türkçeye karşı olan ilgiyi de açıkça göstermektedir. Esasen daha sonra Hüseyin Baykara, Bâbür ve nihayet Nevâî gibi Türkçe yazan şairlerin çıkması bu havanın devamından başka bir şey de değildir. Şahruh Mirzâ ve Uluğ Bey zamanında canlanan Türk dili Hüseyin Baykara döneminde en büyük şairini yetiştirir. Bu dönemde Uygur ve Çağatay Türkçesiyle eserler kaleme alınır.

Herat ayrıca *halıcılık, ciltçilik, hat sanatı, tezhip, bakır işlemeciliği, ipek mensucat, seccade dokumacılığı ve minyatür sanatının* geliştiği bir yer olarak da şöhret buldu. En olgun ve verimli çağını Sultan Hüseyin Baykara zamanında idrak eden bu ekolden *nestalik hattının* en büyük üstadı olarak bilinen Ali Meşhedî ile Mîr Ali Herevî, Ca'fer-i Tebrizî ve Sultan Muhammed Nur gibi hattatlar; en ünlüleri Bihzad, Ağa Mîrek, Kasım Ali, Mevlana Ali, Emir Hasli, Hâce Gıyaseddin olan musavvir-nakkaşlar ve Mevlana Kıvâmüddin gibi cilt ustaları yetişmiştir.[46]

Timurlular zamanının edip ve şairlerinden Herat'ın azamet ve ihtişamını en iyi tarif eden Tâc Selmanî, *"Herat dünya şehirlerinin göz bebeği, dünya bir vücut ise Herat onun canıdır."* demektedir. Nevâî sabahleyin güneş doğduğu zaman Koş Medresesi'nin ve Gevherşad Medresesi'nin, câmî ve hankahlarının "Gök-kümbed"lerinin arzettiği acayip manzarayı şiirlerinde heyecanla tasvir etmiştir. Handemir de "Bir altın tuğla görünen güneşin, altınlı tuğlalardan yapılan bu binaların kubbelerinde sabahleyin aksederken kızıllaştığını; firuze gibi mavi renkli semanın da, onun firuze gibi lacivert duvarlarına sabahları aksetmesi neticesinde, tam bir mavi renk aldığını"[47] şairane bir

---

46 Recep Uslu, *"Herat"*, DİA, XVII, İstanbul, 1998, s.217.
47 Togan, *"Herat",* a.g.e., s.440.

tarzda anlatarak, o zamanki Herat sanatında koyu kırmızı ve mavi rengin galip olduğunu ifade etmiştir.

Bâbür'un deyimi ile "Sultan Hüseyin Mirzâ'nın zamanı garip bir zamandı. Horasan ve bilhassa Herat şehri fazilet ehli eşsiz adamlarla dolu idi. Bir iş üzerinde uğraşan herkes, o işi en yüksek dereceye çıkarmak gayreti ve arzusu ile çalışıyordu. Bu dönemde Herat alimlerin iltifat gördüğü bir yerdi. Tasavvuf ve şiirde Molla Câmî, Abdülgafir Lâr; dini ilimlerde Şeyhülislam Seyfeddin Ahmed, Şeyh Hüseyin, Molla-zâde Molla Osman, Mir Murtaz, Molla Mesud Şirvani, Mir Cemaleddin Muhaddis, Mir Ataullah Meşhedi, Kadı İhtiyar, Mir Muhammed Yusuf, vb.[48] Nevâî de eserlerinde Baykara döneminin tam bir sanat dönemi olduğuna ve Baykara'nın şair ve sanatçıları koruduğuna değinir. Mesela Mevlana Kâtibî maddesinde şairin büyüklüğü nispetinde iltifat görememesini Baykara dönemini idrak edememesine bağlar: Bu Fakir'in hayaline şöyle gelir ki Kâtibî'de şiir kabiliyeti öylesine vardı ki eğer Hüseyin Baykara gibi bir söz sultanının zamanında yetişseydi veya ömrü biraz vefa kılsaydı çok kimsenin gönlünü şiir söylemekten soğuturdu. Fakat talihsizliğinden bu iki devlete müşerref olmadı."[49] Mevlana Naimi'nin ise Türkçe şiirde kabiliyetli olduğunu ve Baykara'nın himayesinde vezirliğe kadar yükseldiğini söyler.[50]

Timurlular döneminde vücuda getirilen ve birçoğu günümüze kadar gelen mimarî eserlerde tamamıyla olmasa bile, daha ziyade *İran yapı geleneğine bağlılık ve apaçık bir seçmecilik* yer alır. Timurlu devri mimari eserleri, İran mimari eserlerinden farklı ve üstün sayılır. Bu farklılıkları

---

[48] Babür, a.g.e., s.196.
[49] Mecâlis, a.g.e., s.323.
[50] Mecâlis, a.g.e., s.339.

şöylece sıralayabiliriz: İran örneklerinin aksine binaların yüksekliği, satıh kaplamasının masraflı hâle gelmesi, kubbe ve minarelerdeki değişiklikler, yapılarda geniş iç hacim, damla şeklinde mukarnaslı cümle kapıları, kendine has hususiyeti olan armut şeklinde ve yüksek kubbeler, vb.

Bu yapılarda dikkati çeken diğer bir özellik de *Uzak Doğu* etkisidir. Timur'la beraber farklılaşma temayülleri gösteren, Şahruh zamanında netleşen bu yeni devre *"İlk Horasan Devri"* denilmektedir. Bu devirde yapı sahibi olarak Gevherşad ile Baysungur, mimar olarak da Kıvamüddinü'l-Şirazi (ö.1433) en üstün yeri alır. Bu devir eserleri önceki Maveraünnehir devresinden, mimarî ve süslemedeki mühim gelişmelerle farklılaşır. Bu hususu sadece Meşhed'deki Gevherşad Câmiî'nin (1419), Semerkand'daki Bibi Hanım Câmiî (1395) karşılaştırılması açıkça gösterir. Burada inşa edilen eserler daha sonra oluşacak Klasik Herat uslübunun ilk ürünleridir.

Bu şekil değişikliklerinin yanında diğer bir farklılıksa *bezeme sanatlarında* ortaya çıkar. Bu dönem eserlerinde müthiş bir *renk zenginliği* dikkati çeker. Binaların bütün görülebilen yerlerini kaplayan çiniler, muhteşem bir renk ve yazı zenginliği arz eder. İster mimari, ister süsleme bakımından olsun, yapı sanatlarının seçkin eserleriyle Timurlu kültürü, yüksek bir seviyeye erişmiştir. Bütün bu üstünlük ve farklılığıyla Timurlu devri mimarisi, Avrupa'da "Timurlu Rönesansı" tabirinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.[51] Bu, XVI. yüzyılda Safevîlere geçen mirasın bir kısmıdır ve İran'ın çehresine öylesine derin bir şekilde işlemiştir ki günümüzde bile bu memleketin başlıca hususiyetlerinden sayılmaktadır.

---

[51] Roemer, a.g.e., s.366-367.

Nevâî-Baykara himayesinde İslam âleminin en büyük ressamı kabul edilen Kemaleddin Bihzad (1537) ortaya çıktı. Herat mektebinin en önemli sanatçılarından birisi ve belki Mollâ Câmî ve Nevâî ile beraber en büyüğü Heratlı Bihzad'dır. Bihzad İslam resim ve minyatür sanatının gelmiş geçmiş en büyük temsilcisidir. Onun minyatür ve resme getirdiği yenilik, kendisinden sonra İran ve Osmanlı sahasında taklit edilmiş, resim deyince Mânî ile beraber onun ismi zikredilmiş ve resmi şiirlere konu olmuştur.

Bihzad, başta Sa'dî'nin Bostan (Kahire Ulusal Kütüphanesi)'ı, Attar'ın Mantıku't-Tayr (New-York Metropolitan Museum)'ı ve Nizâmî'nin Hamse (London British Library)'si olmak üzere değişik eserlere doksan civarında minyatür yapmıştır. Bihzad, bu çalışmalarında hem Herat'ta yaşanan canlı hayatı yansıtmış ve hem de detaylarda yaptığı yeniliklerle sanatına zenginlik katmıştır.[52] O, doğrudan doğruya tabiat müşahedelerini geleneksel unsurlarla birleştirerek kitap ressamlığında bir yenilik yapmayı başardı. Baykara'nın ölümünden kısa bir süre sonra Herat'ı zapteden Şah İsmail, Bihzad'ı himayesine alarak Tebriz'e götürdü. Safevîlerden büyük saygı ve sevgi gördü, eserleri ve yetiştirdiği talebeleriyle Timurlu minyatür sanatını orada yaşattı.[53]

Bihzad'ın geleneksel İslam tasvir sanatına yeni bir anlayış getirdiği söylenebilir. Onun getirdiği yeniliklerin başında; olabildiğince gerçekçilik, detaylarda o güne kadar görülmemiş bir realizm, resimlerde duruş biçimi, konuşmayı ve tartışmayı ifade eden hareketleri çok iyi yakalaması, yüz ifadelerini konuya uygun hâle getirmesi,

---

52 M.M.Ashrafi Aini, *Journal of Central Asia*, IX, (Julay, 1986), s.18.
53 Roemer, a.g.e., s.367.

renkleri, özellikle de mavinin tonlarını ustalıkla kullanması gelmektedir.[54]

Timurlular minyatür ve edebiyatta gösterdikleri üstün başarıyı, *mûsikîde* de göstermişlerdir. Semerkand ve Herat'ta musikînin gelişmesinde Timur'un Şiraz ve Tebriz gibi İran memleketlerinden getirdiği mûsikî üstatlarının payı büyüktür. İbn Arabşah'ın Timur devri hânendeleri arasında saydığı Abdüllatif Damganlı, Mahmud, Cemaleddin Ahmed Harezmli ve Abdülkadir Gaybî Celayirli sarayından getirilmişti. Semerkand'a gelen bu mûsikîşinaslar sayesinde şehirde devamlı çalgılar çalınıyor, şarkılar söyleniyor ve toy meclisleri düzenleniyordu. Hatta civar memleketlerdeki düğün, ziyafet ve eğlencelere Semerkand mûsikîşinasları davet ediliyordu. Şahruh döneminde özellikle Meragali Abdülkadir ile Endicanlı Yusuf'un ismi çok zikrediliyordu.

Meragalı Abdülkadir, musikî nazariyesi ilmindeki bilgisiyle ün yapmıştı. Bu ve diğer mûsikîşinaslar Şahruh dönemine, Baysungur akademisi üyeleriydi. Meragalı Abdülkadir'in en önemli eserleri Câmîü'l-Enhâr, Mekâsidü'l-Elhân, Kenzü'l-Elhân ve Şerhu'l-Edvâr'dır.[55] 1381-1510 yılları arasında etkili olan, Abdulkadir-i Meragî ve Gulam Şâdî'nin temsil ettiği kabul edilen bu ekolün form, makam ve usul anlayışı ile Osmanlı müziğini büyük ölçüde tesirinde bıraktığı iddia edilir. Bu eserler Farsçadır. Şahruh zamanında yaşayan ve eserlerini Çağatay Türkçesi ile kaleme alan Ahmedî'nin "Sazlar Münazarası" adlı musikî aletleri ile ilgili bir eseri vardır.[56]

---

[54] Filiz Çağman, *"Bihzad"*, DİA, VI, İstanbul,1992, s.148.

[55] Devletşah, a.g.e., s.340; Murat Bardakçı, *Maragalı Abdülkadir*, İstanbul, 1986, s.64; Aka, a.g.e., s.215.

[56] Gönül Alpay, *"XV. Yüzyılın İlk Yarısında Yazılmış Bir Münazara: Sazlar Münazarası"*, Araştırma, Dtcf, Felsefe Araş Ens., X, (1972), s.99-132.

Herat mektebinde gelişip bütün İslam âlemine yayılan yazı türleri *nestalik ve dîvânîdir.* Yazı çeşitlerinden birisi olan nestalik nesih ile talikin birleşmesinden ortaya çıkmış bir yazıdır. Âli'ye göre nestalik yazının ilk üstatları olan Mevlânâ Cafer Tebrizî, Mîr Ali Tebrizî'nin oğlu Mollâ Abdullâh, Meşhedli Mîr Ali, Mirzâ Baysungûr'un akademisinde yetişmişlerdir. Bunların yanında Sebzvârlı Emîr Şahî, Seyyid Celal Mollâ, Sebzvârlı Hoca Mahmûd, Nişaburlu Yahyâ-yı Sîbek gibi üstatlar bu okulun diğer talebeleridir.[57] Bu üstatlardan Meşhedli Mîr Ali, Hüseyin Baykara dönemi Herat mektebinin en büyük üstadıdır.[58] Herat mektebinde gelişen diğer yazı çeşidi de Divanî yazıdır. Gelibolulu Âli'ye göre "Bu zümrenin (divanî) ilki ve güzel yazı yönünden en olgunu merhum Sultan Hüseyin Baykara'nın münşisi Mevlânâ Hoca Şihâbeddîn Abdullâh Mürvarid'dir.[59]

Herat yeni bazı sanat dallarının da doğum yeri olmuştur. Bu sanatlardan birisi de *katı'cılıktır.* Katı' sanatının da merkezi, doğup geliştiği yer Herat'tır. Bu zümrenin ilk temsilcileri Abdullâh-ı Katı', oğlu Şeyh Muhammed Dost Katı', onun öğrencisi Sengî Ali-i Bedahşî ve Mevlânâ Muhammed Bakır Herat mektebinde yetişmişlerdir.[60]

Baykara-Nevâî Meclisleri

Bilindiği gibi Şark toplum hayatında *"bezm ve rezm"* çok önemli bir yere sahiptir. İslamiyetin toplum hayatında önemli bir yer edinmesinden sonra, "İlk Halifeler" dönemi hariç, özellikle "bezm"in önemi çok açıktır. Şark-İslam toplumlarında bir arada cemaat olarak yaşamak,

---

[57] Gelibolulu Âlî, a.g.e., s.59.
[58] Gelibolulu Âlî, a.g.e., s.76.
[59] Gelibolulu Âlî, a.g.e., s.108.
[60] Gelibolulu Âlî, a.g.e., s.112

toplumun en belirgin vasfı olduğu için, her türlü sosyal faaliyet kurulan meclislerde icra ediliyordu. Bu meclisler; kimi zaman zikir, kimi zaman sohbet, kimi zaman da çalgılı, içkili eğlenceler için tertip ediliyordu. Özellikle de eğlence amaçlı meclis çeşitleri, çok revaçta idi ve toplumun hemen her kesiminde kabul görüyordu. Bu tür meclisler bazen hükümdarların sarayında, bazen vezirlerin konaklarında, bazen halkın devam ettiği değişik mekânlarda düzenleniyordu. Bilhassa XVIII. yüzyıl Osmanlı toplumunda, yaz akşamları saray ve konak bahçelerinde, kış akşamları ise kapalı mekanlarda "helva sohbetleri" adı altında bu tür meclislerin rağbet gördüğü bilinmektedir. Hatta bu meclislerin âdâbını tespit eden "Sâkî-nâmeler" ve 'İşret-nâmeler" değişik şâirler tarafından birçok kez kaleme alınmıştır. Yukarıda da dediğimiz gibi bu meclislerin çok değişik kesimlerden katılımcıları vardı, ancak en vazgeçilmezleri, hânende, sâzende ve şâirlerdir. Özellikle şâirlerin bu tür meclisleri takip ettiği, kaçırmadığı ve şiirleriyle ölümsüzleştirdiği bilinen bir gerçektir. Burada vurgulanması gereken hususlardan birisi de bu meclislerin sadece içip, eğlenmek için kurulmadığıdır. Zira bu meclislere devrin sanatçı, şâir ve âlimlerinin devam ettiği ve buralarda âdâbına göre sohbetler edildiği, şiirler okunduğu ve musikî eşliğinde gazeller okunduğu da bilinmektedir.

Bu tür şiir ve sohbet meclislerini ölümsüzleştiren yazar ve şâirlerin eserlerinden anladığımız kadarıyla, tarih boyunca bazı hükümdar ve vezirler bu meclislere daha fazla ehemmiyet vermiş ve isimleri bu meclislerle anılır olmuştur. Mesela "Cem Meclisleri", "Gazneli Mahmud Meclisleri", "Baykara-Nevâî Meclisleri", "III.Ahmed-Damat İbrahim Paşa-Nedim Meclisleri", "III.Selim-Şeyh Galib Meclisleri" vb.

Konumuz gereği bu meclislerden sadece "Baykara-Nevâî Meclisleri"ne değineceğiz. Bilindiği gibi Hüseyin Baykara ile Nevâî, hem birer şâir, hem de birer sanatçı hâmîsi idi. O devri anlatan kaynaklar, Hüseyin Baykara'nın, öğleye kadar devlet işleriyle meşgul olduğunu, öğleden sonra da düzenlenen bu meclislere devam ettiğini kaydetmektedirler. Bu meclisler, yapılan sohbetler, karşılıklı okunan şiirler, musikî eşliğinde dinlenen gazeller ve içilen içkileriyle yüzyıllar boyu şâirlerin şiirlerine malzeme olmuştur. Bu meclisleri daha iyi alayabilmek için bir örnek verelim:

Birgün Nevâî, düşmanı olan Mecdeddîn'e: Sizin Dilkuş bahçesinde yaptığınız sohbet meclisleri çok renkli geçiyormuş ve çok güzel sohbetler oluyormuş. Birgün ben de katılmak isterim." der. Mecdeddîn de: "Bu şereften başım göğe erer, yalnız toplantı ve konuşma hazırlıkları için bana bir hafta süre ver." der. Meclis, Herat'a yarım fersahlıktaki Barza köyünde olacaktır. Bu köyde Mecdeddîn öyle bir bahçe yapmıştır ki İrem bağı dahi parmağını ısırır, hayal mimarları onun güzelliği karşısında kendilerinden geçer. Bahçede kurulmuş olan kasır, Havernak ve Sadır kasırlarını gölgede bırakır. Sanki göyüzü onun kubbelerini tutuyor, zaman da benzerini ancak aynada buluyordu.

Nehirlerin sahillerindeki selviler, aşıkların ağlayan gözlerinin hayal nehirlerindeki sevgilinin endamı gibi uzun ve düzdür. Bülbüller her gül çalılığında pembe vücudlu sevgililerine ayrılık hasretini çeken aşk muztaripleri gibi şikâyette bulunurlar. Yabani lalelerin dibindeki ot, ay yüzlü sevgililerin yüzündeki büyüleyici ayvatüyleri gibidir. Temiz söğütlerin gölgesinde kırmızı reyhanlar, menekşeler, sanemlerin dağınık tutamlı zülüfleri gibi ormanlarda serpilmiş gibidir. Nergisler sarhoşların nehirlerine bakan göz gibidirler.

Gökkubbeyi kıskandıran, Zuhal aynasına yetişen binanın mahir ve becerikli sakileri ikrama hazırdılar. Gerilmiş sırma işlemeli atlas ve sehavî perdeler gökyüzünü andırıyordu. Yere beyaz, renkli frank mahfurları ve süslenmiş resimlerle dolu, alaca, rengârenk alaisema örtüler serilmişti. Bu ziyafetin davetlileri şunlardı:

Şiir okuyanlar (Hanendegânlar): Hâfız Basir, Hâfız Mir, Hâfız Hasan Ali, Hâfız Câmî, Hâfız Sultan, Mahmud Ayşi, Şah Muhammed Hanende, Siyahçe Hanende, Hâfız Obahi, Hâfız Türbeti ve Hâfız Çerağdan. Çalgıcılar: Hasan Neyi, Kül Muhammed Udi, Hasan Balabani, Ali Hanekahi, Muhammedi, Hacı Kahti, Neyi, Ahmed Hicaki ve Ali Kuçek-i Tanburi. Ziyafeti konuşmalarıyla süsleyenler ve nedimler: Binâî, Hoca Asafi, Emir Şeyhim Süheyli, Seyfi-i Buhari, Kami, Hasan Şah, Derviş Ravganger Meşhedi, Mukbili, Şevki, Zevki, Halif Nergisi, Hilali, Riyazi-i Türbeti. Nüktedanlar (Zurefa): Mir Serberahna, Burhan Gung, tarihçi Mirhond, Muin-i Şirazi, Hüseyn-i Vaiz, Seyyid Gıyaseddin Şarfa, Muhammed Bedahşi, Halil Sahhaf (mücellid), hattat Muhammed Havafi. Herat'ın parlak gençlerinden: Mirak Zaferan, Şah Muhammed Mirak, Sultan Serrac, Mirzâ Nat'duz (bezek derisi üstadı), Hasan Zarduz (Savahi kumaşının ustası), Serv-i Leb-i Cuy, Şimşadi, Sayaperver, Hoca Hanende, Yusuf Mezari Çilgazi, İkinci Yusuf, Mahi Simnani, Saki ve Baki-i Iraki.

Binanın eyvanı karşısında mermer havuz yapılmıştı. Onu Kevser ve Selsebil kıskanırdı. Bu havuzu tatlı suyla doldurduklarında sekiz yüz kelle şeker kullanırlardı. Ayrıca sanatkâr şerbetçiler macunla şekerleme et, şekerleme meyve, hamur ve çeşitli fırın işleri hazırlamışlardı. Sultan Hüseyin'in Abdulmelih adında tanınmış bir başaşçısı vardı. Bu ziyafete isimlerini bile bilmediğimiz kırk çeşit yemek hazırladığı bilinmektedir.

Meclis kurulmadan birgün önce Mevlana Abdülvasi ile Mecdeddîn çarşıda karşılaşırlar. Mecdeddîn ona: "Ah efendimiz! Bütün kuvvetinizi toplayın ve hazır olun. Zira coşan deniz çarpışması ile kana susamış kaplanın, timsah gibi muhatapların, ejderha tabiatlı nüktedanların hucümlarıyla karşılaşacaksınız. Yarın onlar üzerinize saldırmak için hazırlanıyorlar. Siz, böyle korkunç bir toplantıda hiç bulunmadınız ve ileride de zor bulunursunuz. Fakat yine de korkmayın, Allah'ın yardımıyla herşey iyi biter dedi. Abdülvasi bu daveti kabul etmez. Mecdeddîn çok sinirlenir, tedirgin olur ve: Meclisimize gelmemeniz büyük bir felakettir, sana nazaran oradakilerin hepsi birer tufeylidir. Bu ziyafet bana 100 bin tengeye mal oldu, siz gelmezseniz Nevâî çok üzülür, ziyafetin değeri kalmaz ve bu kadar malım boşa gider." dedi. Abdülvasi cevap olarak:

"Nevâî ile sizin dostluğunuz düşmanlık tozuyla kirlenmiştir. Ancak şimdi çok şükür onun sonsuz lutfu ile bu toz yok edilmiştir. Bu toplantı lüzumsuz şakalar ve açık saçık hareketler üzerine kurulacaktır. Nevâî kendisini dünya nüktedanlarının başı saymaktadır. Bu mecliste bana takılmaması ve tarafınıza itiraz asasını atmaması düşünülemez. Nevâî'nin karakterindeki incelik sizce de bilinmektedir. Hatta onun selameti için sessizce yapılan dua bile onu sinirlendirmektedir. Benim orada bulunmam aranızda yeni kurulan dostluğa da zarar verir. O, beni yok eder ve hiddetinin şiddeti ile beni şehir dışına sürer."

Daha sonra 6 Mart 897 öğle vaktinde Nevâî, yanında büyük emirler, asilzadeler, devlet adamları, kibar ve sade bazı kimseler olduğu halde bahçeye geldi. Önceden ayrılmış yerlere oturdular. Nevâî: "Mevlana Abdülvasi neredadir, Yoksa gelmeyecek mi?" diye sordu. Mecdeddîn paniğe kapıldı ve adamlarına Abdülvasi'yi sordu. Onlar da

dün akşam buradaydı, şehre indi." dediler. Mecdeddîn'in emriyle bir adam şehre indi, Abdülvasi'yi buldu ve bahçeye getirdi. Mecdeddîn, Abdülvasi ile alay etmek için kapıya bir adam dikti ve içeri almamasını emretti. Adam, Abdülvasi'ye engel oldu, aralarında kavga çıktı ve Abdülvasi zorla içeri girdi. Mecdeddîn: Noldu diye sorunca Abdülvasi: Sizin kapıya kaplan diye diktiğiniz domuz suratlı adamın kanını akıttım, ancak bunun sizin tilki tabiatınızdan olduğunu da anladım dedi. Herkes kahkahalarla güldü. Ardından Abdülvasi'ye altın takımlı on at, kırmızı çuhadan işlemeli yirmi palto ve on bin tenge verildi.[61]

Nevâî'nin evi de şair ve hüner sahiplerinin devamlı uğrak yeriydi ve orada devamlı kazan kaynar, ikram hiç bir zaman eksik olmazdı. Birgün Nevâî, yanında bulunan şair ve nedimleriyle evinde sohbet ediyordu. Bana (Sahibdara) hitap ederek, "Fasihüddin Hazretleri hastalanmış, onu ziyaret etmeye vakit bulamadım, gidin ve selamımı söyleyin." der. Bundan sonra misafirlere ikramda bulunur. İkramdan sonra misafirlerin büyük bir kısmı, Nevâî'yi yalnız bırakmanın iyi olacağını düşünerek birbirlerine baktılar ve çıkıp gittiler. Nevâî bu duruma çok kızdı ve "Nevâî'nin evini aşçı dükkânı, sahibini de aşçı mı zannediyorlar? Gelir, yer, içerler ve giderler öyle mi ?" diye söylendi.[62]

Klasik Türk edebiyatında bu meclislerden özellikle de yukarıda bir örneğini vermeye çalıştığımız *"Baykara-Nevâî Meclisleri"* büyük takdir toplamış ve birçok yazar ve şâirin hayalini süslemiştir. Ahmet Talat Onay, Baykara meclislerinin edebiyatımıza bir Cem haşmetiyle girdiğini vurgular. Baykara meclislerine özenen ve sık sık katıldığı

---

61 A.K. Borovkov, *"Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şîr Nevâî",* Çev. Rasime Uygun, TDAY Belleten, (Ankara, 1954), S.69, s.215.

62 Borovkov, a.g.m., s.209.

meclisleri Baykara meclisine benzeten Seyahat-nâme sahibi Evliyâ Çelebi de hoşça vakit geçirmeyi sevmektedir. Keyfe ve eğlenceye düşkündür. Bunu eserinden çıkarmak mümkündür. Zira o, padişah saraylarında ya da çeşitli memleketlerde kurulan meclisleri, o meclislerin güzelliklerini bütün ayrıntısıyla anlatmaktadır. Katıldığı meclisleri de genellikle *Baykara Meclislerine* benzetmektedir. Birkaç örnek verelim:

"Dostlarımla İstanbul'u dolaştığımız sırada 1044/1634 yılında, IV. Murad, Revan seferine gitmişti. Koca Bayram Paşa, İstanbul'da sadaret kaymakamı olduktan sonra merhum babamla Bayram Paşa konuşurken söz sırasında: "İstanbul'un kurucusu acaba kim ola?" Diye sorunca merhum babam:

"Sultanım! İstanbul dokuz kere mamur ve dokuz kere harap olmuştur. Ama zamanımızdaki gibi haraplık asla görmemiştir. Padişahların hasreti olan bu şehrin bu halde kalması ve surlarının kararmış olması yakışık almaz. Efendim! Allah için şunun onarılmasına himmet buyurun. Padişahımız da inşallah zaferle dönecektir. Bunu yaparsanız adınız kıyamete kadar bakî kalır." demiş.

Mecliste bulunanlar bu fikri çok beğenir ve derhal büyük bir seferberlik başlar. İstanbul'un 4700 mahallesinin imamlarına haber gönderilir. İstanbul'un imarı için yardım toplanır, ustalar bir araya gelir. Sonunda padişah dönmeden, bir yıl içinde İstanbul bembeyaz, tertemiz ve mükemmel bir şehir haline gelir. O sırada Revan fethinin müjdesi de gelince, şehirde büyük bir bayram havası oluşur. Yedi gün yedi gece *Hüseyin Baykara fasılları* yapılır."

Evliya Çelebi, IV. Murad'ın meclislerini Hüseyin Baykara meclislerine benzetir ve haftanın her bir gecesini bir sanat çeşidine ayırdığını söyler: "İlk olarak Cuma

gecelerini bilginler, dindar kişilerle sabaha dek sohbetle geçirirdi. Cumartesi gecelerinde ilahî ve na'at okuyanlar, sazende ve hanende meclisleri olurdu. Pazar geceleri methiyecilerden söz gelimi Tıfli, Cevri, Nef'i, Arzî, Nedimî, Nisarî, Bayatî, Uzletî gibi şairler toplanır. Kör Hasan oğlu ile damadı Mustafa Çelebi, Mukallit Çıfrıt Hasan, Akbaba, Sarı Çelebi, Çakman Çelebi, Semerci-zâde, çengilerden Yatakoğlu, Baylo kolu, Osman kolu, Nazlı kolu, Ahmed kolu, Şahin oğlanı kolları sabahlara dek Hüseyin Baykara meclisleri ederlerdi. Salı günleri İstanbul'un yetmiş tastan geçmiş, bin çemberden atlamış, cihanı görüp geçirmiş eski ihtiyarlarıyla sohbet eder, her birinin bir sözünden hisse alırdı. Çarşambaları temiz ve ermiş kişilerle uzun uzun sohbet ederdi. Perşembeleri de dervişler ve başlarından nice olaylar geçmiş, güngörmüş kişilerle sohbet ederdi."

Evliya Çelebi ömrünün ilk otuz yılını İstanbul'da geçirir. 1040/1630 yılında seyahatle müjdelendikten sonra yaklaşık on yıl, İstanbul'un semtlerini gezer ve gerekli bilgileri toplar. Bundan sonra ise Çelebi'nin İstanbul dışı seyahatleri başlar. Bu yöndeki ilk seyahati ise 1050/1640 yılında Bursa'ya gerçekleşir. Yola çıkıp da bir müddet gittikten sonra Çelebi şunları anlatır: "Geliniz, şu gam girdabında gamı atmak için bir segâh faslı edelim." dedim. Kabul ettiler. Gemicilerden Kışlıkçı Dayı, Çordam, Çıvık Veli adlı dayılar da çöğürleriyle gelip bize katıldılar. Âşıkâne bir *"Hüseyin Baykara faslı"* oldu ki zevk sahipleri hayran kaldı. Bu keyifle Heybeliada'nın önüne kadar geldik."

Şâirler kimi zaman padişâh ve vezirleri övmek, kimi zaman kıymetlerinin bilinmediğini dile getirmek, kimi zaman da duyduğu hayranlığı ifade etmek için "Baykara-Nevâî" meclislerinden bahsetmişlerdir. Özellikle Osmanlı devlet erkânı ile şâir ve sanatçıları bu meclisleri her

fırsatta anmış ve kendi meclislerini, Baykara-Nevâî meclisine benzetmişlerdir. Divan Şâirleri padişâhlara sundukları kasidelerin medhiye bölümünde bu konuyu sık sık dile getirirler:

XVI. yüzyıl şâirlerinden La'lî bir şiirinde dönemin hükümdarını Hüseyin Baykara'ya benzetir ve dönemi hakkında övgüler yağdırır:

Kulundur cümle hûbân-ı cihân bir pâdişâsın sen
Zamânunda begüm Sultân Hüseyn-i Baykarasın sen
Cemâlün göster erbâb-ı safâ 'âlem yüzün görsün
Bugün bu hüsn ile âyîne-i 'âlem-nümâsın sen[63]

Hüseyin Baykara dönemindeki "sûr u safâ"ya dikkat çeken şâirlerden birisi de Nâilî'dir:

El-minnetüllâh ki dem-i sûr u safâdur
Bu sûr hased-kerde-i sad Baykarâdur[64]

Nâilî, Defterdâr Mehmed Paşa'ya yazdığı bir kasidesinde ise Hüseyin Baykara dönemi eğlencelerinden bahseder:

Sultân Hüseyn Baykarâ devridür hemân
Eyyâm-ı devletinde cihân çeşn u sûrdan[65]

Sünbül-zâde Vehbî, Sultân Selîm'in nedîminin bile Sultân Baykara'dan "müreccah" olduğunu iddia eder:

Bulurlar ehl-i dil tab'-ı Selîmi
Müreccah Baykaraya her nedîmi[66]

Hüseyin Baykara dönemine ve o dönemde şâirlere verilen kıymete dikkat çeken şâirlerden birisi de Şeyh

---

63 Ahdî, a.g.e., 550.
64 Haluk İpekten, Naili Divanı, Ankara, 1990, K.XIV/1.
65 İpekten, a.g.e., K.XXII/9.
66 Onay, a.g.e., 70.

Galib'dir. Şeyh Galib, III. Selim'e yazdığı iki ayrı kasidede bunu dile getirir:

Hüseyn-i Baykarâ bahş itmemişdi Mollâ Câmîye
Bana ol kâmı kim bu husrev-i sâhib-kırân verdi[67]
Keremler kim senün devrinde gördi Gâlib-i nâçâr
Hüseyn-i Baykarâdan görmedi Câmî gibi yektâ[68]

Nedîm, Lâle Devrinde Damad İbrahim Paşa ile beraber kurdukları meclisleri, Baykara meclislerine benzetir:

Hıdîv-i Baykâra-meclisi ki târ-ı zülf-i nâhide
Kemîne mutribi der sen benim târ-ı rebâbımsın[69]

XIX. yüzyıl şâirlerinden İzzet Mollâ'nın da Baykara Meclislerinden bahsettiği görülür:

Meclis-i Hazret-i mahdûm-ı hüner-perverde
Baykara sohbetin açmağa utandım bu gece[70]

IV. DİL: ÇAĞATAY TÜRKÇESİ

A. Çağatayca Tabiri

Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'a nispetle kullanılan "Çağatayca" tabirinin sınırı, bu saha ile uğraşanlar tarafından farklı şekillerde anlaşılmaktadır. "Orta-Asya Türk dili tarihi akışında, en çok gelişme merhalesi geçirmiş bulunan edebî Çağatay Türkçesi, maalesef terminoloji bakımından, Türk dili ve edebiyatı sahasında, âdeta içinden çıkılmaz bir anlaşmazlığa yol açmıştır. Ali Şîr Nevâî ile onu takip eden Orta Asya şairlerinin kullandıkları edebî Türk

---

67 Muhsin Kalkışım, Şeyh Galib Divanı, Ankara 1994, XVII.K, 77.
68 Kalkışım, a.g.e., I.Tarih, 103.
69 Onay, a.g.e., 70.
70 Onay, a.g.e., 70.

lehçesine ve bunun mahsullerine Çağatay adını vermekte genellikle birleşilmektedir. Fakat bu tabirin şumûlünü, hangi asra kadar geriletmek icap ettiğini, hangi sahalarda yazılan eserlere ve hangi zamana kadar bu adın verilebileceğini tayin hususunda fikirler değişmekte ve başka başka müelliflerin değil, hatta aynı müellifin bile bu tabiri daima aynı kullandığına pek nadir rastlanmaktadır."[71] Çağatay kelimesinin ve Çağataycanın tarih içindeki kullanılış seyrini şöylece sıralayabiliriz:

1. Başlangıçta Çağatay ismi, Çağatay Han'ın (ö.1242) sülalesine ve bu sülale tarafından kurulan devlete verilen bir ad olmuştur. Çağatay Han'a izafe olunan Moğol devleti, hakikatte bu zatın ölümünden ancak 20-30 sene sonra kurulmuştur. Önce Kara Hulagu, daha sonra da Çağatay'ın oğullarından Yisü Möngke sülale reisi ve Çağatay ulusuna han oldular. Çağatay devleti Orta Asya'da 14. asrın ortalarına doğru etkinliğini kaybetmiş ise de 1370 yılına kadar Çağatay neslinden bazı prensler, Türk emirleri tarafından birer kukla hükümdar gibi tahta oturtulmuştur.

2. Timur ve muakkipleri zamanında da, harpçı sınıf olmak itibariyle bazı imtiyazlara sahip olan Maveraünnehir'in göçebe halkına eskisi gibi, Çağatay deniliyordu. XVI. yüzyılda Çağataylar, Özbekler tarafından tard edildikten sonra Hindistan'a göçen Timurlular da Çağatay adı ile anıldılar. XVII. asrın sonuna kadar Çağatay neslinden olduğunu iddia eden bir sülale vardı."[72] Böylece bu devirde Maveraünnehir'deki Türk ve Türkleşmiş göçebe unsurlara da bu isim verilmiştir.

---

[71] M.Fuat Köprülü, *"Çağatay Edebiyatı"*, İA, MEB, C.III, İstanbul, 1945, s.270.

[72] W.Barthold, *"Çağatay"*, İA, III, MEB, İstanbul,1945, s.268.

3. Çağatay ulusuna mensup olan Türklerin ve Türkleşmiş Moğolların konuşma dilleri olan Türk lehçesi de bu isimle anılmıştır.

4. Nihayet Timurlular zamanında gelişen edebî Türk lehçesiyle bu lehçede meydana getirilen Orta Asya Türk edebiyatına da Çağatay ismi verilmiştir.

"Moğol hanlarının hâkimiyeti altındaki Orta Asya bölgesinin resmî adı olarak Çağatay ulusu veya Çağatay tabiri ilk defa 14. yüzyılın başından itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Bundan başka doğu bölgesi göçebelerine Moğol dendiği hâlde, hanların askeri güçlerinin dayandığı Maveraünnehir göçebelerine de Çağatay denmekteydi."[73] Çağatay tili veya Çağatay Türkîsi tabiri ise ilkin, muhtemelen, göçebe Çağatayların, sonra Çağatay imparatorluğunun bütün ahalisinin dili ve nihayet, Timurluların hakimiyeti altında teşekkül eden Orta Asya edebiyat dili için kullanıldı. Fakat Çağatay kelimesi son anlamıyla, XV. ve XVI. yüzyıl şairleri tarafından hemen hemen hiç kullanılmadı. Bu devir şairleri onun yerine Türkî, Türk tili gibi tabirleri tercih ettiler. Sadece Nevâî'nin Mizânu'l-Evzânı'nda "Çağatay lafzı" tabiriyle karşılaşılır ki şair bununla zamanının edebiyat dilini anlar. Ebû'l-Gazî'ye göre Çağatay Türkîsi, Timurlular zamanında Arapça ve Farsça unsurlarla karışmış edebiyat dilidir.[74]

Moğol istilasından sonra Mısır'da ve İran'da yazılmış Türk lügat ve gramerlerinde, müelliflerin muhtelif Türk lehçelerini birbirinden ayırmak için Kıpçak, Türkmen, Türkistanî gibi tabirler kullandıkları hâlde, Çağatay tabirine hiç müracaat etmiyorlardı. Nitekim Ebû'l-Gazi Bahadır

---

73 Janos Eckmann, *Harezm, Kıpçak Ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar,* Ankara 1996, s.75.

74 Eckmann, a.g.e., 76; Köprülü, *"Çağatay Edebiyatı",* a.g.e., s.271.

Han *Şecere-i Türk ve Şecere-i Terakime'sinde* eserlerinin kolaylıkla anlaşılması için Çağatayca Türkçesi'nden, Arapçadan ve Farsçadan fazla kelime almadığını, kitabını Türk diliyle yazdığını söylemektedir. Çağatay şairleri de eski geleneğe bağlı kalarak "Çağatay tili" yerine "Türkî tili", "Türkî" tabirlerini kullanmışlar, hatta Nevâî bile bazı eserlerinde bu tabirleri tercih etmiştir.

Birçok lehçe ve şivelerin hepsini birden ifade eden Türkçe ıstılahından başka, bu ayrı lehçeleri etnik veya tarihi mahiyette hususi isimlerle adlandırmak teşebbüsü ilkin İslam ve Türk filologları tarafından yapılmıştır. Nevâî'nin eserlerini okuyup anlayabilmek için XVI. yüzyıldan başlayarak Osmanlı İmparatorluğunda, İran'da ve Hindistan'da tertip edilen Çağatayca-Osmanlıca veya Çağatayca-Farsça bir takım lügatlerde, Nevâî ve muakiplerinin dili hakkında, genellikle Çağatay sıfatı kullanılmakta ve buna mukabil olarak da Türkmen lehçesinden bahsedilmektedir. "XVIII. yüzyılın en önemli Çağatayca lügatlerinden birinin yazarı Mirzâ Mehdî de Mebânî'l-Lugat'inde ele aldığı dili, kâh Türkçe, kâh Çağatayca diye adlandırır. Bununla beraber Mirzâ Mehdi, Türkçenin üç büyük edebî lehçesi olduğunu söyler ve Rum ve İran Türkleri lehçelerinin dışında kalan Orta-Asya Türk edebî lehçesine de Çağatay ismini verir. Bütün bu kaydedilenlerden anlaşılacağı gibi eski kaynaklar, Çağatayca deyince Nevâî ve çağdaşlarının dilini kastetmektedirler."[75]

XIX. yüzyılda Çağatayca ve Çağatay edebiyatı hakkında araştırma yapan Batılılara göre Çağatay kelimesi çok daha farklı anlaşılmaktadır. Çağatay edebî dilinin dayandığı temel meselesinde de çeşitli görüşler bulunmaktadır. E.

---

[75] Köprülü, "*Çağatay Edebiyatı*", a.g.e., s.272.; D.Ross, *Mabânî al-Luga*, Kalküta, 1910, Bibl. Ind, Ns, Nr.1225.

Berezine, H. Wambery, J. Thury, M. Hartmann Çağatayca-yı eski Uygur kolundan başlatıp İslam dönemi Karahanlı Türkçesinin devamı gibi görmüşlerdir.[76] Bu düşünce diğer Türkologlarda da ortaya çıkar. H. Vambery, Çağataycanın kapsamını biraz daha genişletir ve sadece XII. yüzyıldan XIX. asra kadar olan Orta-Asya Türkçesi edebiyat dillerini değil, aynı zamanda Doğu ve Batı Türkistan'ın yaşayan şivelerini, Özbekçe'yi de Çağatayca adı altında toplamak ister. Radloff ve Korş gibi Türkologlar Çağataycayı Uygur dilinin Karahanlılar devrinden itibaren İslâmî kültür altında gelişen bir devamı kabul etmektedirler. Radloff daha da ileri giderek Çağataycayı canlı dille ilgisi olmayan, sunî bir yazı dili şeklinde nitelendirmektedir: "Babür'ün ve onun en iyi araştırıcısı Vambery'nin bizi iknaya çalıştıkları gibi Doğu Türkçesi veyahut Çağatay dili Orta Asya dili değildir. Bu tıpkı Osmanlı yazı dili gibi yapay bir yazı dilidir, tarihi şartlar neticesinde meydana gelen bu dil, bugün çeşitli şivelerle konuşan Doğu Türklerinin edebî dilidir. Bunun temeli, İslam kültürünün tesirinden ve Moğol kabilelerinin fütuhatından önceki devirde işlenmiş bir durumda olan Uygur yazı dilidir." Radloff'a göre eski Uygurcayı kullanan kavimlerin ortadan çekilmesiyle yazı dilinin gelişmesinde bir inkılap meydana gelmiş ve eski Uygurca yerine Çağatayca ismi verilen dil geçmiş, Uygur lügat ve gramer şekillerinin yerini Orta Asya şivelerinin lügat ve gramer şekilleri almış ve eski Uygur unsurları ancak kısmen yeni dilde muhafaza edilmiştir.[77]

---

[76] Zeynep Korkmaz, Ali Şîr Nevâî ve Çağatay Yazı Dili, Ali Şîr Nevâî'nin 560. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri, TDK, Ankara 2004, s.67.

[77] A.K. Borovkov, *"Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şîr Nevâî"*, Çev. Rasime Uygun, TDAY Belleten, (Ankara, 1954), S.69; V.V. Radlov, Yarlıki Toktamışa İ Temir-Kutluga: Zap. Vost. Otd. III (Spb. 1889), s.3.

Diğer taraftan bu görüşü reddeden A.K. Borovkov, Baskakov ve A.M. Şçerbak ise Uygurcanın dinî ve resmî bir dil olarak dar bir sahayı kapsadığını, bu bakımdan İslam kültürünün baskısına karşı koyamadığını, Çağataycayı da Uygurcanın devamı şeklinde telâkkî etmenin yanlış olacağını ileri sürmektedir. Ona göre klasik Çağataycanın temeli Orta Asya Türkçesi'dir. Borovkov, Çağataycayı klasik bir yazı dili hâline getiren Ali Şîr Nevâî'nin canlı dile dayandığını, çok iyi bildiği Özbekçeden faydalandığını, bu sebeple Özbek yazı dilinin de kurucusu olduğunu kabul eder.

Borovkov bu konuda şöyle der: "Ne olursa olsun, Çağatay yazı dili, bilhassa Özbek yazı ağızlarıyla sıkı sıkıya bağlıdır. Nevâî diline has bilhassa ses ve şekil hususiyetleri, yalnız Özbek ağızlarında vardır ve şair, şiirlerini yazarken ve yüzyıllar boyunca önemini muhafaza eden edebî ifadeye temel atarken bu Özbek ağızlarından birine dayanmıştır. Gerçekten Nevâî'nin kullandığı edebî dilin kuruluşunun daha karışık ve her şeyden önce edebî gelenekle alakalı olduğunu düşünmek icap eder. Orta Asya'da Moğol istilasından sonra da eski Uygur dilinin yazı dili olarak büyük rolü vardı. Takriben XI. yüzyıldan itibaren eski Uygurca, Doğu Türkistan'ı içine alan Çağatay devletinin kurulmasının, Doğu Uygur edebî geleneğinin yayılması hususunda yardım etmemesi imkânsızdı. Eski Uygur diline has birtakım ses, şekil ve kelime hususiyetlerini Nevâî'den önce hemen bütün eserlerde bilhassa Rabguzî'nin Kısas-ı Enbiya'sında ve Harizmî'nin Muhabbetnâme'sinde, Nevâî'nin daha yaşlı çağdaşları Ataî ve Lutfî'nin dilinde bulmak mümkündür. Uygur yazısının bazı eserleri şairin devrine yakın XV. yüzyılda onun vatanında Herat'ta meydana getirilmişti. Uygur edebiyatının mühim eseri olan Kutadgu Bilig de Herat'ta istinsah edilmişti. 1469'da Timurlu kalemlerinde resmî

evraklar tamamıyla Uygur yazısıyla yazılırdı."[78] Bu eski Uygur dil geleneğiyle Nevâî dili arasında nasıl bir münasebet vardı?

"Gerçekte, tarihî şartlar XIV. yüzyılın ikinci yarısında ve en çok XV. yüzyılda Timur devleti kurulduktan sonra değişmiştir. Yukarıda zikredildiği gibi, Doğu ve Batı Türkistan'ı birleştiren Çağatay ulusunda Uygurların edebî geleneğinin muhafazasını temin eden durum meydana gelmiş bulunuyordu. Fakat Timur ve Timurlular devletinde yeni medeniyet merkezleri kurulmuş ve batı ile güneyden gelen yeni edebî gelenekler hâkim olmuştu. Zaten Uygur dilinde hakikî bir edebiyat yoktu ve onun yapacağı tesir klasik İran şiirinin tesiriyle mukayese edilemez. Eski Uygur dili, her şeyden önce dinî-apokrif edebiyat ile ve Orta Asya'daki Moğol saray kâtipleri vasıtasıyla yayılmıştır."[79]

Tanınmış Rus Türkologu P.M. Melioranskiy, Çağatay dilinin lisaniyat bakımından karışık olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre Çağatayca XV. yüzyıl sonunda ve XVI. yüzyıl başında Harezm'de, Maveraünnehir'de ve bugünkü Afganistan'ın kuzeyinde, yani Herat'ta, Nevâî'nin vatanında en yüksek inkişaf noktasına ermiştir. Melioranskiy'in o zamanlarda Herat'ta Türkçe konuşan halkın etnografi bakımından çok çeşitli olduğunu ve muhtelif ağızlar kullandığını belirtmektedir. Bu etnografik çeşitlilik Nevâî'nin eserlerine de yansımış ve "Özbek, Kalmık, Kıpçak, Akar, Kiat, Belügüt, Arlat, Barlas, Tarhan, Sulduz, Kongrat, Celayir, Kuçin, gibi Türk boy isimleri değişik vesilelerle zikredilmiştir. Bu ağızlar birbirine karışarak ve birbirine tesir ederek edebî dilin çeşitli olmasına sebep olmuşlardır.

---

78 Borovkov, a.g.e., s.78.
79 Borovkov, a.g.e., s.69.

Ona göre Çağataycanın kuruluşuna sonradan Türkleşmiş Orta Asya şehir halkı da iştirak etmiştir."[80]

Hakikaten Nevâî zamanında dil gayet karışık bir durum arz ediyordu; ayrıca edebî dilin seçilmesi hususu da umumî bir mesele hâlinde idi. O devrin dil gruplarının tam bir isminin mevcut olmaması meseleyi bir kat daha güçleştirmektedir. Zeki Velidi Togan, Çağatay Türkçesi'nin oluşumunu anlatırken, önce Kıpçakçanın, daha sonra ise Uygur Türkçesi'nin ve Türkmen lehçelerinin tesirinden bahseder.[81]

Çağataycanın aydınlatılması gereken diğer bir meselesi de dildeki Oğuz unsurlarının varlığıydı. Bu unsurlara ve mevcut karışıklığa ilk dikkati çekenlerden birisi Radloff'tur. O, Türkçede vokaller gelişmesine ait umumî meseleyi gözden geçirirken bu batı unsurlarının mevcudiyetine de işaret etmiş ve şöyle bir soru sormuştur: "Acaba Nevâî dilinin güneye temayülü bizzat kendisinden mi ileri geliyor, yoksa, bu güneyde evvelce kurulmuş bir edebî merkezin mevcudiyetine mi delâlet eder?"[82] Bu soruya cevap olarak Borovkov şunları söyler: "Nevâî'den önceki devirde Azerî dilinin kültür sahasına olan büyük tesiri şüphesizdir ve eski Türk dili ile ilgili olarak Melioranskiy, Korş ve Cl. Huart buna işaret etmiştir. Hakikaten XIV-XV. yüzyıllar Azerî dili tarihi hakkında malumat elimizde yoktur, onun yayılış sınırlarını tam olarak gösteremiyoruz. Fakat sonraları Fuzulî'nin dilinde Nevâî'nin dilinin tesiri görülür. Bundan önce, yani büyük Özbek şairinin

---

80 Borovkov, a.g.e., s.72; P.M.Melioranskiy, *"Arab Filolog O Tureckom Yazıke"*, III, (Spb 1900), S.1.

81 Togan, a.g.e., S.349.

82 Borovkov, a.g.e., s.86; W. Radloff, "Zur Geschichte Des Türkischen Vokalsystems", Nauk Xıv, No.4, Akad 1901, s.457.

edebî faaliyetinden önce, bu tesir aksi istikamette, yani batıdan doğuya olmuştur. El-Lugatü'n-Nevâiye'nin ismi henüz malûm olmayan müellifinin kayıt ve tercüme ettiği batı şekillerine dayanırsak, Eski Türkçenin tesiri burada, her hâlde bahis mevzu olamaz. Fakat bu mesele daha geniş ufuklar açar. Özbek folklorunda da Oğuz geleneği sarih olarak belirir. Bu, Özbek folklorunu her şeyden önce Türkmen ve Azerî folkloru ile birleştirmektedir. Özbek dil ve folklorundaki batı ve Oğuz geleneklerinin ilk defa Harezm ile yukarı Sir-Derya bölgelerinde ortaya çıkmış olması ihtimali vardır.[83]

A.N. Samojloviç, dil özelliklerinden yola çıkarak Çağatayca kelimesinin anlamını daraltmış ve Çağatayca tabirini XV. yüzyıldan XX. yüzyılın başlangıcına kadar gelmiş Orta Asya Türk dili için kullanmıştır.

M. Fuad Köprülü de Çağataycayı, Cengiz istilasından sonra İslam medeniyeti tesiri altında teessüs eden Orta Asya edebî Türk lehçesi olarak tarif etmekte ve bu lehçenin temelini XI. yüzyıla kadar götürmektedir. Fuad Köprülü, Moğol istilasının siyasî ve sosyal hayatta olduğu kadar dilde de çok değişmeye sebep olduğunu belirterek, bunları Türkçeye birtakım Moğolca unsurların girmesi, çeşitli lehçeler arasında karşılıklı alışverişlerin olması, eski Uygur edebî lehçesinin teşekkül etmesi, XII. yüzyıl Hakaniye Türkçesi'nin XV. yüzyıl klasik Çağatayca lehçesine adım atması şeklinde sıralar.[84]

Ahmet Caferoğlu ise Çağataycayı, Göktürk-Uygur devriyle müşterek Orta Asya yazı dilinin kaynaşması sonucu ortaya çıkmış edebî bir dil olarak telâkki etmekte, Ali Şîr Nevâî'nin, Uygur resmî yazı dilinin mirasına sahip

---

83 Borovkov, a.g.e., s.86.
84 Köprülü, *"Çağatay Edebiyatı", a.g.e.*, s.277.

olmakla beraber bu yazı dilini aynen devam ettirmediğini belirtmektedir.

Samoyloviç'in görüşlerini geliştiren Janos Eckmann, Çağataycayı XV. yüzyıl başına kadar kullanılan edebî bir dil şeklinde kabul eder ve onu Karahanlılar (XI-XIII. yüzyıllar) ile Harezm (XIV. yüzyıl) edebî dilinin devamı olarak görür.

Bu lehçenin teşekkülünde müşterek Orta Asya yazı dilinin ve Moğol istilasından sonra bu bölgedeki mahalli şivelerin karışmasının büyük ölçüde rolü olduğu söylenebilir. Ayrıca İslam kültürü ile Fars edebî dilinin bu teşekkülde önemli tesirini hesaba katmak gerekir. Fars edebiyatını örnek alan ve ona ulaşmayı gaye edinen Çağatay edebiyatının, bilhassa üslupta geniş ölçüde onun tesiri altında kalacağı tabiidir. Nitekim Farsçanın resmî dil olarak Orta Asya Türk devletlerinde hüküm sürmesi, k

Klasik Fars edebiyatının gelişmesinde Türk devletleri yöneticilerinin teşvik ve yardımları, Ali Şîr Nevâî'nin Muhakemetü'l-Lugateyn'de kendi devrindeki müelliflerin Türkçe yerine Farsça yazmalarından yakınması, bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.

Ayrıca bu devirdeki geniş kültür münasebetleri, diğer lehçelerin Çağatay yazı diline tesir etmesine zemin hazırlamıştır. Bu yönde yapılacak bir inceleme, bilhassa Azerî Türkçesi yoluyla Çağatay yazı diline pek çok Batı Türkçesi unsurunun girmiş olduğunu gösterecektir. Bundan dolayı Çağatay yazı dilinin temelini ve teşekkülünü belirli sebeplere bağlamak mümkün görülmemektedir. Edebî dil her şeyden önce kültürle ilgili olduğuna göre Çağatay edebî dilinin teşekkülünde de kültür hayatının birinci derecede rolü vardır. Yeni kültür merkezlerinde gelişen ve Ali Şîr Nevâî ile klasik bir nitelik kazanan bu edebî dilin Uygur

kitâbet dilinin veya Karahanlı yazı dilinin devamı sayılması doğru değildir.

Bütün bu görüşlere dayanarak Çağataycayı, kelimenin en geniş manasıyla "Moğol istilasından sonra Cengiz'in çocukları tarafından kurulan Çağatay, İlhanlı ve Altın Ordu imparatorluklarının medenî merkezlerinde XIII.-XIV. yüzyıllarda inkişaf eden ve Timurlular devrinde bilhassa XV. yüzyılda klasik bir mahiyet alarak zengin bir edebiyat yaratan edebî Orta Asya lehçesi olarak tarif edebiliriz. XV. yüzyılın ikinci yarısında Ali Şîr Nevâî ile klasik bir edebiyat ortaya koyan bu lehçe, Bâbür zamanında ve Bâbür'den sonra Hindistan'da uzun bir süre varlığını devam ettirmiştir. Sultan Hüseyin Baykara'nın ölümünden sonra (1507) Mâveraünnehir ve Harezm'i ele geçiren Özbekler, Horasan'ı da hakimiyetleri altına alarak Timurlu devletine son verirler. Çağatay kültürüne varis olan Özbekler bu edebiyatı devam ettirirler, ancak ona Özbek karakteri vermeyi ihmal etmezler. Böylece yavaş yavaş Çağatayca tabiri yerine Özbekçe tabiri geçer."[85]

Çağatayca, Moğol istilasından sonra teşekkül eden üç büyük Türk edebî lehçesi arasında Osmanlı edebiyatından sonra en ehemmiyetlisi ve en zenginidir. Azerî ve Osmanlı sahaları dışında kalan hemen bütün Türk ülkelerinde Kansu'dan İdil boylarına ve Kırım'a, Horasan ve Hindistan'a kadar, asırlarca umumî bir kültür dili olarak kullanılan Çağatayca, bilhassa Nevâî'dan sonra Azerî ve Osmanlı sahalarında bile yüksek edebî muhitlerde ehemmiyet ve kıymet kazanmış, Nevâî'nin eserlerini okuyabilmek için, Çağataycaya mahsus gramer ve lügat kitapları vücuda getirilmiştir.

---

[85] Köprülü, "*Çağatay Edebiyatı*", a.g.e., s.280.

B. Çağatay Türkçesinin Devreleri

Çağatay edebî dilinin devreleri konusunda da görüş birliği bulunmamaktadır. Bu konuda başlıca görüşler şu şekilde özetlenebilir:

A. Samoyloviç, XV. yüzyıldan başlayıp XX. yüzyıla kadar devam eden Orta Asya edebî dili için Çağatayca tabirini kullanır ve bu yazı dilini dört devreye ayırır. 1. Karahanlı (Kaşgar) Türkçesi (XI-XIII. yüzyıllar). 2. Kıpçak-Oğuz Türkçesi (XIII-XIV. yüzyıllar). 3. Çağatay Türkçesi (XV-XIX. yüzyıllar). 4. Özbek Türkçesi (Özbekçe, XX. yüzyıl). Faruk K. Timurtaş'a göre Orta Asya edebî Türkçesini ve Çağataycayı en doğru ve en açık şekilde tasnif eden A. N. Samoyloviç'tir.[86]

M. A. Şerbak, Çağatay Türkçesini Özbek dilinin bir dönemi kabul ederek Özbekçeyi şu devrelere ayırır: 1. İlk Devir (X-XIII. yüzyıllar): Müşterek devir olup Batı ve Güney Türkçesi unsurlarının dile girdiği dönemdir. 2. İkinci Devir (XIV-XVII. yüzyıllar): Sunî bir dil olarak kabul ettiği Çağatayca devridir. 3. Üçüncü Devir (XVII-XVIII. yüzyıllar): Özbekçeye mahalli dil unsurlarının girdiği devirdir.

J. Eckmann Orta Asya Türkçesi'ni şu devrelere ayırır: "1. Karahanlı (Hâkâniye) Türkçesi (XI-XIII. yüzyıllar) 2. Harezm Türkçesi (XIV. yüzyıl) 3. Çağatayca (XV-XX. yüzyıllar). XV. yüzyılın başından itibaren Çağatay edebiyatını üç dönem hâlinde ele alır. 1. Klasik Devir Öncesi (İlk Çağatayca veya Nevâî'den önceki Çağatayca devri) (XV. yüzyıl başlarından takriben Nevâî'nin ilk eserini verdiği 1465 yılına kadar) Harezm-Altın Ordu ve Nevâî dili arasında bir intikal devridir. 2. Klasik Devir (1465- ile XVI. yüzyılın

---

86 Faruk K. Timurtaş, *"Ali Şîr Nevâî'nin Türk Diline Hizmetleri"*, Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul 1962, s.31.

ortaları). 3. Klasik Devir Sonrası (XVI. yüzyılın ikinci yarısı ile XVII. yüzyılın sonuna kadar). 4. Son Çağatayca Devri (XVIII-XIX. yüzyıllar arası)”[87]

Çağatay dilini devrelere ayıran diğer araştırmacı ise Fuat Köprülü’dür. Onun bu konudaki tasnifi şu şekildedir:

1. Çağatayca Öncesi Orta-Asya Türkçesi

Türklerin dili ve tarihi M.Ö. 2000’li yıllara kadar uzanır. İlk yazılı belgelerin ise M.S. 600’lü yıllara dayanır. İlk dönemin eserleri günümüze kadar ulaşmadığı için bu konuda fikir yürütmek de imkânsızdır. Bu dönemde kullanılan Türkçe’ye “İlk Türkçe” denir ve M.S. 6. yüzyıla kadar sürer. M.S. 6. yüzyılda ise Göktürkçe ya da “Eski Türkçe” dönemi başlar.

M.S. 6. yüzyıla kadar olan dönemdeki edebiyat sözlüdür, bu yüzden elde hiçbir yazılı metin yoktur. Ancak bazı kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Türklerin bu dönemine ait çok sayıda destanı vardır, ancak hiç biri günümüze kadar ulaşmamıştır. Kültür ve edebiyat açısından bu döneme “Destan devri” de denir. Bu destanların varlığını ise 1. Çin kaynaklarından, 2. Daha sonra yazılmış Türkçe eserlerden (Divan-ı Lügati’t-Türk ve Şecere-i Türk gibi), 3. Son yıllarda Radloff gibi araştırmacıların derlemelerinden anlıyoruz.

M.S. 725 ila 732’li yıllarda Bengü taş edebiyatı diye adlandırdığımız bu edebiyat, *Türklerin ilk yazılı* edebiyatıdır. Bengü taş, ebedî, sonsuz taş demektir. Terim olarak “âbide, anıt” manasına kullanılmıştır. Orhun Âbideleri, Baykal Gölü’nün güneyinde, Orkun Irmağı vadisinde,

---

87 Eckmann, a.g.e., s.109.

Koşo Çaydam Gölü civarında bulunmuştur. Orhun Yazıtları adıyla anılan bu taşlar, *Bilge Kagan devrine bağlı olup üç tanedir: 1.Kül Tigin, 2.Bilge Kagan, 3.Tonyukuk.*

Yazıtlarda çok sade, canlı, kısa ve özlü cümleler kullanılmıştır. M.S. 8. yüzyılda ortaya çıkan bu metinlerdeki dil, yeni ortaya çıkmış bir dilin özelliklerini göstermez. Ekler ve gramer yapısıyla, soyut kavramlarıyla, terimleri, deyimleri ve kelimelerdeki anlam derinlikleriyle; bu dilin uzun bir süre işlenmiş ve olgunlaşmış bir yazı dili olduğu açıktır. Bütün bu özellikleriyle bu dilin M.Ö. 3-5. yüzyıllardan, yani Hun Türklerinden beri kullanıldığını düşünebiliriz.

M.S. 745 yılında Göktürkleri deviren Uygurlar, Türklerin başına geçerler. M.S. 840'ta ise Kırgızlar Uygurları Orhun'dan atarlar. Doğu Türkistan'a doğru inen Uygurlar yerleşik hayata geçerler ve yeni uygarlıklarla yakın temas kurarlar. Bu arada yeni dinlerle de tanışırlar: Maniizm ve Budizm. Türklerin büyük çoğunluğu Budizm'i tercih eder ve Soğdak yazısından geliştirilen Uygur alfabesini kullanır. Bu dönemde edebiyat: Manici ve Burkancı (Budist) olmak üzere iki koldan ilerler.

M. S. 840'ta Kırgızlar Uygur hanedanına son verince Türklerin bir kısmı Doğu Türkistan'a yönelir, geri kalanlar da Doğu Türkistan'ın batısında yeni bir devlet kurarlar: Karahanlılar. Karahanlılar Açinoğullarındandır, Kaşgar ve Semerkand başkentleridir. İtil Bulgarları topyekün müslüman olduktan sonra 920'de Karahanlı sultanı Satuk Buğra Han rüyasında peygamberimizi görür ve müslüman olur. 960'da Oğuzlar topyekün İslama girerler. Ardından 1008'de Gazneli Mahmud, Karahan sultanı Nasır'ı Merv'de mağlup eder. Bu tarihten sonra Karahanlıların genişlemesi durur ve çıkan karışıklıklardan sonra ikiye bölünür.

840 yılı Türk tarihi bakımından çok mühimdir. Çünkü Türkler yeni bir din ile beraber yeni bir medeniyet dairesine de girerler. Bu dönemde İslam dinine ait kavramlar, Türk diliyle birlikte Türk düşünce ve edebiyat hayatına girmeye başlar. 11. yüzyılın başlarında ise İslam tesirinde bir Türk edebiyatı doğmaya başlar. *Divanü Lûgati't-Türk'*teki tarihi bilinmeyen şiirlerin bazıları, bu edebiyatın ilk örnekleridir.

Karahanlılarda resmi dil Türkçedir ve Uygur yazısı kullanılır. M.S. 8. yüzyıldan itibaren Karahanlıların yaşadığı bölge çok canlı bir yerdir, ilim ve edebiyatta büyük insanlar yetişir: Farabî (870-950), Yusuf Has Hacib, Kaşgarlı Mahmud, Edip Ahmet, Ahmed Yesevî, vb.

Orta Asya Türk edebiyatının oluşumunu kısaca özetlemek gerekirse; Türk toplumu 13. yüzyıla kadar tek bir yazı dili, yani tek bir edebiyat dili kullandı. Bu yazı dilinin merkezi başlangıçtan itibaren 9. yüzyıla kadar Ötüken idi. Daha sonra tarım havzasındaki Hoço ve Turfan şehirleri merkez oldu. 10. ve 11. yüzyılda ise Kaşgar ve Balasagun yeni merkezler olarak ortaya çıktılar. Ama bu farklı merkezlere rağmen yazı dili tekti. 11. yüzyıldan itibaren çeşitli sebeplerle Oğuzlar, Horasan ve İran'a doğru göç ettiler. Daha sonra Anadolu'ya kadar uzandılar. Tanıştıkları yeni kültürün etkisiyle uzun bir süre eserlerini Farsça ve Arapça verdiler.

13. yüzyılda Selçukluların yıkılması ve Beyliklerin de etkisiyle Arapça ve Farsça eserler, Türkçeye çevrilmeye başlandı. Anadolu'da Oğuz Ağzı yazı dili halini aldı. Bu yüzyılda gelişmeye başlayan bu yazı dili, 14 ve 15. yüzyıllarda standart bir görünüm sergiledi. Bu dile daha sonraları *Batı Türkçesi* de denildi. Böylece Orta Asya'da daha önceleri mevcut olan ve Doğu Türkçesi olarak anılan yazı

dilinin yanında ikinci bir yazı dili, Batı Türkçesi veya Osmanlıca ortaya çıkmış oldu.

Bilindiği gibi "XI. yüzyılda Kutadgu Bilig'i, XII. yüzyılda Atebetü'l-Hakayık'ı vücuda getiren Karahanlı Türkçesi'ni, eski Uygur dilinin kuvvetli İslam medeniyeti tesiri altında, Karluk ve Yağma gibi, kabile lehçelerinin tesiri de karışmak suretiyle meydana gelmiş yeni bir tekâmül safhası gibi telâkkî edebiliriz."[88] XII. asrın sonlarına doğru Orta Asya Türk edebiyatının en parlak merkezi olarak Harezm'i kabul etmek gerekmektedir. "Karahanlı Türkçesi'nin bu asırda Garbî Türkistan, Horasan ve Harezm'de ve Oğuz ve bilhassa Kıpçak dil unsurlarıyla karışmış olduğu muhakkaktır. Selçuklular ve Harzemşahlar dönemindeki bu tekamülün tesiri XII. yüzyılda açıkça görünmektedir."[89] Çağatay Türkçesi'nin esasını oluşturan Karahanlı Türkçesi'nin Harezm'de bu şekilde değişime uğraması kadar önemli diğer bir gelişme de Moğol istilası ve sonrasında gelişen hadiselerdir. Moğol istilasından sonra Orta-Asya'da oluşan yıkımdan sonra yeniden yapılanma süreci başlar. Bu yıkımda şehirlerde Türk ve Fars unsurlarının büyük zayiata uğradıkları muhakkaktır. Bu etnik değişmelerin dil bakımından neticeleri, Farsçaya olduğu gibi, Türkçeye de bir takım Moğol unsurlarının girmesi, muhtelif lehçeler arasında karşılıklı mübadelelere meydan vermesi, eski Uygur edebî unsurlarının tekrar canlanması ve nihayet, bütün bunlardan daha mühim olarak, Azerî edebiyat lehçesinin teşekkülü ve XII. yüzyıl Karahanlı Türkçesinin XV. yüzyıl Klasik Çağataycasına doğru ilk adımlarını atmaya başlamasıdır."[90]

---

88 Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1981, s.153.
89 Köprülü, *"Çağatay Edebiyatı"*, a.g.e., s.277.
90 Köprülü, *"Çağatay Edebiyatı"*, .a.g.e., s.277.

2. İlk Çağatay Devri (XIII-XIV. Yüzyıllar)

Bu devir Çağatay edebî dilinin ve edebiyatının kuruluş devridir. Çağatay Türkçesi adı verilen bu Orta Asya edebî dilinin XIII. yüzyılın başından itibaren, yani Moğol istilasından hemen sonra teşekkül etmeğe başladığı kabul edilebilir. Bu yüzyılda ilk Çağatay devri dilinin, bir yandan resmî dil olması dolayısıyla devlet katında önemini koruması, öte yandan da Farsça örnekler karşısında onlara benzer başarılı eserler ortaya koymaya başlaması ile asıl bir sonraki dönemin Klasik Çağatay dil ve edebiyatına zemin hazırladığı görülür.

Timurlular döneminde Farsçanın önemini koruması ve Farsça ve Arapçadan yapılan tercümeler, Çağataycanın git gide Arap ve Acem unsurlarıyla dolmasına da sebep olmuştur. Bu devirde siyasî ve edebî muhtelif merkezlerin bulunması, şair ve muharrirlerin konuşma şivelerinin birbirinden ayrı olması, XIII ve XIV. yüzyıllarda edebî dilin aynı sahada bile tekâmüle uğraması bu farlılığı izah eden diğer sebeplerdir.

3. Klasik Devrin Başlangıcı (XV. Yüzyılın İlk Yarısı)

Bu dönemde Farsça her açıdan birinci durumdaydı. Hem edebiyat dili, hem resmi dil ve hem de ilim dili olarak çok revaçta idi. Hem Arapça, hem de Türkçe onun gölgesinde kalmaktaydı. Klasik Çağatayca öncesi dönemde bir yandan Acem üstatları daha yakından takip edilmiş, diğer taraftan mahalli lehçe farklarını ve arkaizmleri azaltmak suretiyle XV. yüzyıl klasik Çağatay Türkçesine zemin hazırlamaya çalışılmıştır. XV. asrın ilk yarısında Sekkakî, Mir Haydar ve Lutfî gibi değerli şairler ile devresini tamamlayacak olan bu lehçe, bu asrın son yarısında Nevâî ile son tekemmül mertebesine varacaktır.

4. Klasik Çağatay Devri (XV. Yüzyılın İkinci Yarısı)

Hüseyin Baykara, Herat merkez olmak üzere Horasan, Sicistan, Toharistan, Cürcan ve Esterabad'ı alarak birleştirdi ve kırk yıl kadar saltanat sürdü (1469-1506). Bu devir Nevâî-Baykara devri olarak da anıldı. Fakat bu parlaklık, siyasî ve askeri zaferlerden ziyade, fikir ve sanat sahalarındaki kudretli inkişaftan ileri gelmektedir. Nevâî-Baykara devri, yalnız Orta-Asya Türkleri arasında değil, İran, Hindistan ve Türkiye'de de, her bakımdan, ideal bir devir, bir altın devir gibi telâkkî edilerek hasret ve hayranlıkla anılmıştır.

5. Klasik Devrin Devamı (XVI. Yüzyıl)

Klasik Çağatay edebiyatı Şeybânilerle Orta Asyada, Bâbür ile de Hindistan'da olmak üzere iki sahada devam etmiştir. XVI. yüzyılda Çağatayca yalnız klasik şiir dili olarak değil, kültür dili olarak da önemli bir gelişme göstermiş, bu dille divan tertip edenler çoğalmış, Nevâî ve Yesevî tarzı şiirlerden başka dinî, ahlakî ve tarihî konularda manzum ve mensur birçok eser telif edilmiştir.

6. Gerileme ve Çöküş Devri (XVII-XIX. Yüzyılar)

XVII. yüzyıl Orta Asya Türkleri için sadece siyasî ve iktisadî bakımdan değil sosyal ve kültürel bakımdan da tam bir çöküş devri olmuştur. Bu devirde yazı dili ve devlet dili olarak Çağatayca İran'dan Çin sınırına kadar uzanmışsa da özellikle de XVIII. yüzyıldan sonra bu dille yazan hemen hiçbir şair ve yazar çıkmamıştır.

Çağatay edebiyatı yedi asra yakın uzun hayatında muhtelif tekâmül safhaları geçirdikten sonra Horasan, İdil Boyları, Kırım, Türkistan ve Şarkî Türkistan gibi sahalarda ve bir takım Türk kabileleri arasındaki yerini, yavaş yavaş

mahalli lehçeler ile kurulmaya başlayan edebiyatlara bırakmış ve hakimiyet sahası gittikçe daralarak, nihayet XX. yüzyıldaki yenileşme hareketleri neticesinde bu tarihi tabir yerine, Özbek ismi kullanılmaya başlanmıştır.[91]

V. EDEBİYAT: ÇAĞATAY EDEBİYATI

A. Nevâî Öncesi Çağatay Edebiyatı

Yukarıda kısaca Çağatay Türkçesinin gelişimini ve evrelerini incelemeye çalıştık. Şimdi de bu Türkçenin edebiyatı üzerinde duracağız. Çağatay Türkçesinin hiç şüphesiz yetişmiş en büyük şairi Ali Şîr Nevâî'dir. Şimdi öncelikle onun dilinden Çağatay edebiyatının gelişimini görelim:

"Yine umumi bir kaide şudur: Hükümranlık Arap halifelerine ve sultanlarına geçtiğinde, talih o vakitte nazım yazanlara Arap dili ile tecelli etti. Hükümdarlıkta bazı ülkelerde Fars sultanları müstakil olunca bundan dolayı Farsça konuşan şairler ortaya çıktı. Kasidede Hakani, Enveri, Kemal İsmail, Zahîr ve Selman gibi. Mesnevide Firdevsi, Nizâmî ve Hüsrev gibi, gazelde Sadi, Hâfız gibi.

Hükümdarlık Arap ve Fars sultanlarından Türk hanlarına intikal edince Hulagu Han zamanından Timur'a kadar Türk dili ile kayda değer eser ortaya koyabilmiş şairler çıkmadı. Sultanlardan da biri karşısında söylenebilecek böyle bir şey ulaşmış değildir. Ama Timur zamanından onun halefi Sultan Şahruh zamanının sonuna kadar Türk dilli şairler ortaya çıktı. O Hazretin çocukları ve torunlarından da sanat ve edebiyat-şinas sultanlar yetişti. Şairlerden Sekkâkî, Haydar Harezmî, Atayî, Mukimî, Yakînî, Emirî, Gedayî gibiler. Lakin belirtilen Farsça yazan

---

[91] Köprülü, *"Çağatay Edebiyatı"*, a.g.e., s.271.

şairler değerinde kimse ortaya çıkmadı, yalnızca şiirden anlayanlar huzurunda okunabilecek birkaç matla ile Mevlana Lutfîden başka. Ta ki bu vakte kadar bu böyle devam etti."[92] Görüldüğü gibi Nevâî, kendisine kadar gelen edebiyat tarihini ve yetişen Çağatay şairlerini anlattı. Bu bölümde Çağatay edebiyatının belli başlı şair ve yazarlarının listesini verdikten sonra Nevâî'ye geçebiliriz:

1. Sekkâkî, Divan; 2. Haydar Tilbe, Mahzen-i Esrâr; 3. Lutfî, Divan, Gül ü Nevrûz; 4. Yusuf Emirî, Divan, Dehname, Beng ü Çağır; 5. Seydi Ahmed Mirzâ, Taaşukname; 6. Gedâî, Divan; 7. Ataî, Şiirleri; 8. Ahmedî, Telli Sazlar Münazarası; 9. Yakînî, Ok Yayıng Münazarası, 10. Hüseyin Baykara, Divan, Risale, 11. Nevâî; 12. Hamidî, Yusuf u Züleyha; 13. Şeybanî Han, Divan, Bahrü'l-Hüda Mesnevisi; 14. Ubeydullah Han, Divan, Gayretname, Sabrname, Şevkname mesnevileri, Salavatname; 15. Muhammed Salih, Şeybaniname; 16. Bâbür, Divan, Risale-i Validiyye, Aruz Risalesi, Mübeyyen, Bâbürname; 17. Kâmrân Mirzâ, Divan; 18. Bayram Han, Divan; vb.

Nevâî, XV. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış ve eserleriyle bu edebiyatın zirvesine oturmuştur. Şark-İslam edebiyatlarında zirve şair olmak için büyük bir deha olmak ve şairlik kabiliyetinin çok yüksek olması yeterli değildir. Bu yüzden bir anda büyük bir şair de yetişmez. Bu edebiyatlarda büyük şair olmak için öncelikle kullandığınız dilin işlenmiş olması ve şiir dili kıvamını yakalaması gerekir. Ancak bu şartlar sağlandıktan sonra şairin kendi kabiliyetleri de her açıdan mükemmel olursa büyük bir şair yetişebilir veya ortam potansiyel büyük şairleri yetiştirecek bir ortamdır denilir.

---

92 Muhakemetü'l-Lugateyn, a.g.e., s.226.

Mesela Osmanlı edebiyatına bu açıdan bakıldığında Fuzulî ve Bâkî gibi şairlerin yetişmesi onlardan önce yetişen ve dile büyük emekler veren büyük şairler sayesindedir. Yani bir Bâkî dendiği zaman gözümüzün önüne sadece Bâkî'nin silüetini getirmek yerine, biraz Şeyhî, biraz Ahmed Paşa, biraz Necatî ve üstüne şahsi kabiliyetleri eklenmiş bir Bâkî'yi getirirsek daha doğru olur ve ortaya çıkan terkibe Bâkî deriz. Yani geleneğin payını, hakkını, emeğini teslim etmeden ve Bâkî'ye sunduğu imkan ve ortamı göz önünde bulundurmadan bütün keramet ve güzelliği Bâkî'ye vermek büyük bir haksızlıktır ve klasik şiiri anlamamaktır.

İşte Nevâî'ye de aynı açıdan bakmalı ve Nevâî öncesi Çağatay şiirinin gelişimine kısaca göz atmalıyız. Daha sonra bu daire içinde Nevâî'nin durduğu yeri ve Türk şiirinden aldıklarını ve Türk şiirine kattıklarını doğru değerlendirmiş oluruz.

Nevâî'nin de dediği gibi Çağatay Türkçesi bir şiir dili olarak ilk defa Timurla beraber kullanılmaya başlanmış olsa da bu dönemden günümüze sadece bir şairin küçük bir takrizi kalmıştır. Bu takrizin sahibi *Seyfî* mahlaslı *Emir Hacı Seyfeddin Barlas*'tır ve o da aslında şiir ve edebiyat dili olarak Farsçayı kullanırken arada Çağatay Türkçesi ile şiir yazdığı tahmin edilmektedir. Ayrıca yine bu dönemde yaşadığı bilinen *Arslan Hoca Tarhan*'ın da Çağatayca şiirler yazdığı bilinmektedir. Bu döneme Köprülü İlk Çağatayca devri demektedir. Ardından Şahruh ve Uluğ Bey dönemi gelir ki Çağatay Türkçesi bu dönemde birçok şair sayesinde klasik dönemine, yani Nevâî dönemine doğru gitmekte ve klasik şiirin belirtilerini vermektedir.

Şimdi bu şairlerden bazılarını daha yakından tanıyalım. Yukarıda da söylediğimiz gibi klasik öncesi

devrin ilk şairi *Sekkâkî*'dir ve hayatı hakkında yok denecek kadar az bilgi vardır. Şairin asıl adı, doğum yeri ve yılı da bilinmemektedir. Eldeki bilgiler onun XIV. yüzyılın ikinci yarısında dünyaya geldiğini, XV. yüzyılın ikinci yarısının başında da vefat ettiğini göstermektedir.[93] Nevâî, Mecâlisü'n-Nefâis'te Sekkâkî'yi şöyle anlatır: Maveraünnehir'dendir. Semerkandlılar ona çok inanırlar ve överlerdi. Fakat fakîr Semerkand'da bulunduğum esnada onu bilenlerden ne kadar araştırdıysam da övdükleri kadar bir şey elde edemedim. Onlara bakılsa sözleri budur ki Mevlânâ Lutfî'nin bütün güzel şiirlerini kendisine mâlettiğini söylerler. O yerlerde bu çeşit tatsız söylentiler çok olur: "Mâverâünnehrdindür. Semerkand ehli añga köp mu'tekiddürler, be-gâyet ta'rîfin kılurlar, ammâ Fakîr Semerkandda irkende mu'arrifleridin her niçe tefahhus kıldım kim anıñg netâyic-i tab'ıdın bir nime añglayın, ta'rîf kılġanlarıça nime zâhir bolmadı. Barçadın kalsalar, sözleri budur kim Mevlanâ Lutfîniñg barça yahşı şi'rleri anıñgdur kim oġurlap öz atıġa kılıpdur. Ol yirlerde bu nev' ohşaşı yok, mezesiz mükârebeler gâhî vâkı' bolur."[94]

Divanında 13 kasidesi bulunan Sekkâkî, Halil Sultan (1405-1409) ile Hace Tarhan'a dörder ve Uluğ Beye (1409-1449) de beş kaside sunmuştur. Sekkâkî, asıl şöhretini Uluğ Bey zamanında saray şairi olunca elde etmiştir. Divanında elli yedi gazel vardır. Divanının biri British Museum ve diğeri de Taşkent Kütüphanesi olmak üzere iki nüshası vardır. Nevâî'nin şiirlerini daha iyi anlayabilmek için ondan önce bu lehçede yazılan şiirleri bilmek gerekir. Bu sayede Nevâî lehçesinin ondan önceki durumu ve ne

93 Kemal Eraslan, Sekkâkî Divanı, TDK, Ankara 1999.
94 Ali Şîr Nevâî, Mecâlisü'n-Nefâis, Haz.Kemal Eraslan.,TDK, Ankara 2001, s.70.

derece şiirselleştiği de anlaşılacaktır. Bu yüzden Klasik öncesi Çağatay Türkçesi şiirlerinden örnekler vermeye çalışacağız.

Haydar Tilbe: Türkî-gûy lakabı ile şöhret bulan Mîr Haydar'ın hayatı hakkında fazla bilgiye sahip değiliz.[95] Nevâî, Muhakemetü'l-Lugateyn'de onun Harezmli olduğunu söyler.[96] Timur'un oğlu İskender b. Ömer Şeyh Mirzâ namına kaleme alınmış Mahzenü'l-Esrâr adlı mesnevisinden, onun XIV. yüzyılın ikinci yarısı ile XV. yüzyılın ilk yarısında yaşadığı anlaşılmaktadır. Haydar Tilbe, Lutfî'den sonra XV. yüzyılın en kudretli şairi kabul edilir. Mahzenü'l-Esrâr, Nizâmî'nin aynı adlı eserine yazılmış naziredir. Fahriyelerden yüzyılın önemli şairlerinden birisi olduğu anlaşılmaktadır. Nazım tekniği ve ifade bakımından başarılı kabul edilir. Eser on makaleden oluşur, her makalenin sonunda konuyla ilgili bir hikâye yer almaktadır. Müfte'ilün Müfte'ilün Fâilin vezniyle yazılmıştır. Eserin birçok nüshası vardır: Topkapı Sarayı, Evrak Hazinesi Bl. Nr. 1460; Paris Bibliotheque Nationale, Suppl. Turc. 978; Süleymaniye, Ayasofya Ktp. Nr. 4757; Viyana, Londra; Fatih Millet Ktp. Ali Emiri, manzum eserler nr. 951. Haydar Tilbe'nin henüz başka eserleri elimize ulaşmamıştır.

Mevlana Lutfî: Lutfî XIV. yüzyılın ikinci yarısında Hemedan'da dünyaya gelmiş ve 1414 yılına kadar Timur'un torunu ve Şahruh'un yeğeni İskender Mirzâ'nın yanında bulunmuştur. Bu yüzden 1411 yılında yazmış olduğu Gül ü Nevrûz isimli mesnevisini İskender Mirzâ adına kaleme almıştır. Bu yıllarda Lutfî, İskender Mirzâ'nın yanında Şiraz'da bulunmaktadır. 1414 yılında İskender Mirzâ ayaklanır ve Şahruh onun ayaklanmasını

---

95 Fuad Köprülü, *Haydar Tilbe*, İA, C.V MEB, İstanbul 1945, s.290.
96 Nevâî, Muhakemetü'l-Lugateyn, a.g.e., s.97.

bastırmak için Şiraz'a gelir. Muhtemelen bu ayaklanma bastırıldıktan sonra Lutfî, Şahruh'la beraber Herat'a gelir. Ömrünün geri kalan kısmını burada geçirir, Şahruh ve oğlu Baysungur'a şiirler yazar.

Bazı eserlerde onun 1492 yılında, bazı eserlerde ise 1462 yılında vefat ettiği yazar. Ancak eldeki bilgiler onun 1460'lı yıllarda vefat etmiş olabileceğini göstermektedir. Çünkü şiirlerinden hiç biri Şahruh döneminden sonrasını yansıtmamaktadır. Şiirlerinde kullandığı dil de onun bu dönem şairi olduğunu göstermektedir. Nevâî'nin Mecâlis'te söyledikleri de bunu desteklemektedir: Kendi zamanının söz padişahıydı. Farsça ve Türkçede benzeri yoktu. Fakat Türkçede şöhreti daha fazlaydı. Ve Türkçe divanı meşhurdur. Cevabı mümkün olmayan matlaları vardır. Mevlânâ'nın Zafernâme tercümesinde iki bin beyitten fazla mesnevisi var, ancak temize çekilmediği için şöhret bulmadı. Fakat Fars dilinde kaside söyleyen üstadların çoğunun zor olanlarına cevap vermiştir. Ve güzel söylemiştir.

Doksan dokuz yıl yaşadı. Ömrünün sonunda "âfitâb" redifli şiir söyledi ki zamanın şairlerinin çoğu cevapladı. Hiç birisi de matlayı onun gibi söyleyemedi. Ve son zamanlarında bu gazel matlasını bitirememiştir. Vasiyet kıldı ki Hz.Mahdûmî Nûran bitirip kendi divanlarına yazsınlar. O Hazret de bitirip divanına yazdılar. Mevlânâ gençliğinde zâhir ilimlerini tamamladıktan sonra Mevlana Şihabüddîn-i Hıyâbânî huzurunda sûfiyye yoluna devam etti. Aziz ve mübarek kabul edilen bir kişiydi. Bu fakîr defalarca Fatihâlar okumuşumdur. İnancım o ki derviş kişi olduğu kabul ola. Mevlânânın kabri, şehir yakınında Dih-kenâr'da idi ki kendi eviydi. Oradadır. (Öz zamânınıñg melikü'l-kelâmı irdi. Fârisî ve Türkîde nazîri yok irdi, ammâ Türkîde şöhreti köprek irdi. Ve Türkçe

dîvânı meşhûrdur. Müte'azzirü'l-cevâb matla'ları bar. Ve Mevlanânıñg Zafer-nâme tercemeside ikki miñg beytdin artuġrak mesnevîsi bar, beyâzġa barmaġan üçün şöhret tutmadı. Ve lâkin Fârisîde kasîde-gûy üstâdlardın köpiniñ müşekkel şi'riğa cevâb aytıpdur ve yahşı aytıpdur. Toksan tokuz yaşadı. Ve âhır-ı 'ömride redîf-âftâb şi'ri ayttı kim zamân şu'arâsı barça tetebbu' kıldılar, hîç kaysı matla'nı ança ayta almadılar. Ve öter vaktıda bu gazel matla'ın tüketmeydür irdi, vasıyyet kıldı kim Hazret-i Mahdûmî nûren, tüketip öz dîvânlarıda bitisünler dip. Ol Hazret tüketip öz dîvânlarıda bitidiler. Mevlanâ yigitlikide 'ulûm-ı zâhirini tekmîl kılġandın soñgra Mevlanâ Şihâbü'd-dîn-i Hıyâbânî aleyhi'r-rahme kaşıda sûfiyye tarîkida hem sülûk kılġandur. Azîz ve müteberrik kişi irdi. Bu Fakîr bâreside köp Fâtihalar okupdurlar. Ümîd ol kim çün dervîş kişi irdi, ba'zı müstecâb bolmış bolġay. Mevlanânıñg kabri şehr nevâhîside Dih-kenâr'da kim öz meskeni idi, anda durur.)[97]

Eserleri: 1. Divanı; 1 tevhid, 1 na't, 4 kaside, 361 gazel, 113 tuyug ve 57 müfred ihtiva etmektedir. Yirmiye yakın nüshası vardır ve asıl ünü gazelleri ve tuyugları sayesindedir. Lutfî, Nevâî'nin de dediği gibi, Nevâî'den önceki en büyük Türk şairidir. Tesiri XIX. yüzyıla kadar devam etmiştir.[98] 2. Gül ü Nevruz; 1228 beyitlik mesnevidir ve Celaleddin Tabib'in aynı isimli mesnevisinin çevirisidir. İran'da hüküm süren Muzafferîler döneminin şair ve doktorlarından olan Tabib, bu eseri 1338 yılında kaleme alır. 3. Zafername; müsvedde halinde kalan bu eser Şerafeddin Ali Yezdî'nin aynı isimli eserinin çevirisidir. On bin beyitlik eser ortada yoktur. 4. Farsça Şiirler.

---

97 Mecâlisü'n-Nefâis, a.g.e., s.67.
98 Günay Karaağaç, Lutfî Divanı, TDK, Ankara 1997.

Yusuf Emîrî (ö.1433): XIV. yüzyılın ikinci yarısıyla XV. yüzyılın ilk yarısında yaşayan ve Şahruh'un oğlu Baysungur'un nedimlerinden olan Yusuf Emîrî hakkında Nevâî, Mecâlisü'n-Nefâis'te bazı bilgiler verir. Buna göre Emîrî, Türk şairlerindendir. Güzel şiirleri bulunmakla beraber, fazla şöhret kazanmamıştır. Hayatı hakkında fazla bilgimiz olmayan Emîrî, 1433 yılında Herat'ta vefat etmiştir. Kabri Bedehşah yakınında Erheng Saray'dadır.

Eserleri: 1. Divan; Farsça şiirleri yanında Türkçe şiirleri de vardır. Farsça şiirleri daha çok rağbet görür. Farsça şiirlerinde devrin önde gelen mutasavvıflarından Kemal-i Hocendî'yi taklit etmiştir.[99] 2. Beng ü Çağır; nazım-nesir karışıktır. Eser, afyonun temsil ettiği uyuşuk bir dervişle, şarabın temsil ettiği kırmızılar giyinmiş hiddetli ve hararetli bir genci karşılaştırır, semboliktir. Tek nüshası Londra'dadır. 3. Deh-nâme; on mektuptan oluşur, 1429 yılında Baysungur Mirzâ'ya ithafen hazırlanmıştır. Tamamı 906 beyittir, her mektuptan sonra bir gazelle maşukanın aşığa verdiği cevap yer alır. Tek nüshası Londra'dadır.[100]

Seydi Ahmed Mirzâ: Nevâî'ye göre XV. yüzyılın şairlerindendir. Timur'un torunlarından Miranşah'ın oğludur. Şahruh zamanında Horasan valiliği yapmış ve daha çok Taaşşuk-nâme adlı mesnevisi ile şöhret kazanmıştır. Hakkındaki bilgiler yetersizdir. Eser, Hocendî'nin Letâfet-nâmesi tarzında yazılmış, münacat, na't, medhiyye ve telif sebebinden sonra on mektuptan oluşmaktadır. Her mektubun sonunda bir gazel ve "Sözün Hülasası" vardır, toplam 320 beyittir ve tek nüshası British Museum'dadır.

---

[99] Yusuf Emîrî, Divan, İstanbul Üniversitesi Kitüphanesi, TY, nr. 2850, 163b-284b.

[100] Gönül Alpay, Yusuf Emîrî'nin Beng ü Çağır Adlı Münazarası, TDAY Belleten, Ankara 1973, s.103-125.

Hâfız-ı Harizmî: Harizm bölgesinde dünyaya gelen Harizmî, 1379-1388 yıllarında Timur'un Ürgenç bölgesini yağmalamasıyla bölgeden ayrılır. Daha sonra 1414 yılında Şahruh'un küçük oğlu İbrahim Sultan'ın yanına Şiraz'a gelir. 1435'te vefat eden İbrahim'e bir mersiye yazan Harizmî'nin bu yıllardan sonra vefat ettiği tahmin edilmektedir. Harizmî, divanındaki 1052 gazelle Nevâî'den sonraki en önemli Çağatay şairi kabul edilmektedir.[101]

Gedâyî: Nevâî'nin Mecâlisü'n-Nefâis'inde belirttiğine göre Ebû'l-Kasım Bâbür zamanının en şöhretli şairidir. 1405'li yıllarda doğduğu tahmin edilen Gedâyî doksan sene gibi uzun bir hayat sürmüştür. Mahlasından da anlaşılacağı gibi tasavvufî bir hayat süren Gedâyî'nin, sufiyâne duygu ve düşüncelerini yansıttığı 232 gazelden müteşekkil bir divanı vardır.[102]

Şâhî: Dönemin önemli gazel şairlerinden birisi de Şâhî mahlaslı bir şairdir. Toplam 35 gazeline rastlanan Şâhî'nin kim olduğu, hayatı, şairliği, vb. bilgiler hakkında hiçbir bilgiye sahip değiliz. Ancak şiirlerinden çıkarılan bilgiler onun Nevâî öncesi şairlerden olduğuna işaret etmektedir.[103]

B. Nevâî Dönemi

Klasik devri, yani Nevâî devrini hazırlayan bu şairlerden sonra Hüseyin Baykara ile beraber her açıdan yeni bir devir başlar. Bu devir aynı zamanda şiir ve sanatın da zirveye çıktığı, en güzel ürünlerin verildiği bir devirdir. Baykara-Nevâî devri olarak bilinen bu devrede Nevâî ve

---

[101] Recep Toparlı, Harezmli Hâfız Divanı, TDK, Ankara 1998.
[102] Janos Eckmann, The Divan of Gedâî, Indiana Unv., Bloomington, America 1971.
[103] Janos Eckmann, a.g.e., s.287.

Baykara ile beraber Hamîdî adlı bir şair de yetişmiştir. Bu bölüm Nevâî'nin edebî kişiliğinin anlatıldığı bölümde ayrıntılı bir şekilde işlenecektir.

C. Nevâî Sonrası

Nevâî'den sonra ise Çağatay şiiri ağırlıklı olarak iki ayrı coğrafyada yoluna devam eder. Bunlardan ilki Herat merkezli Orta Asya'dır ki bu bölgeye Baykara'dan sonra Şeybanîler hükmeder. İkincisi de Hindistan'dır ve bu bölge de Bâbürlülerin yönetimindedir. Ayrıca Orta Asya'da Şeybanî Han ile Ubeydullah Han Yesevî tarzı hikmet geleneğini tekrar canlandırır. Ayrıca Şeybanî Han'ın melikü'ş-şuarası Muhamed Salih de devrin önemli şairlerinden kabul edilir.

Hindistan'da ise başta Bâbür olmak üzere Kâmran Mirzâ ve Bayram Mirzâlar Nevâî tarzını devam ettirmişlerdir. Bunların dışında Muhammed Ali b. Derviş Ali el-Buharî, Vâhidî-i Belhî, Abdullah b. Muhammed Navallahî, Haydar Mirzâ, Muhammed Kâtib (Neşâtî), Muhammed Emanî ve Sadıkî-i Kitabdâr gibi şair ve yazarlardan bahsedebiliriz.

Bu şairlerden sonra özellikle de XVII-XIX. yüzyıllarda Çağatay Türkçesi'nin şiir dili olarak pek fazla kullanılmadığı, kullanılsa da büyük şair veya müellif yetiştirmediği görülür. Bu yüzden Köprülü bu devre Çöküş Devri der. Dönemin şairleri Nevâî, Fuzulî ve Yesevî'nin alt seviyeden taklitçileridir. Mesela Yesevî yolundan giden şairler Mahdum Kulı, Şems Özkendî, Ubeydî, Fakîrî, Beyzâ, Bihbudî, Şuhudî, Gedâ, Gazalî, Tufeylî, Racî ve Hüveydâ'dır. Hîve ve Hokand'da Mevlana Yahya, Seyyid Muhammed Ahmed ve Molla Niyaz Muhammed gibi şairler yetişir. Nemengan'da ise Fâzıl, Hâzık, Fazlî, Muhammed Emin

Endicanî, Hazinî, Muhyî, Mukimî ve Firkatî yetişir. XX. yüzyılda Çağatay edebiyatı tarihe karışır, yerini de Özbek edebiyatına bırakır.[104]

Klasik Sonrası Çağatay Edebiyatının en önemli şairleri ise XVI. yüzyılda yaşayan Bâbür Han, Kâmran Han, Bayram Han, Şeybanî Han ve Ubeydullah Han'dır. Şimdi kısaca bu şairlere değinelim.

Bâbür Han: Asıl adı Zahîrüddîn Muhammed olan Bâbür, 1483 Fergana'da doğdu. Babası Timur'un torunlarından Ömer Şeyh, annesi Cengiz'in torunlarından Yûnus Han'ın kızı Kutluğ Nigâr Hanım'dır. Bâbürün çocukluğu hakkında fazla bilgi yoktur, bir kaza sonucu babasının ölümü üzerine 9 Haziran 1494 henüz on iki yaşında iken Fergana hükümdarı oldı. Bâbür'ün siyasî mücadeleleri üç ana bölümde ele alınabilir: Fergana hâkimiyeti (1494-1504), Kâbil hâkimiyeti (1504-1526), Hindistan hakimiyeti (1526-1530).

Bâbür, kurduğu devlet ve tarihte oynadığı önemli rol bakımından Türk tarihinin önde gelen simalarından biridir. Hindistan'da Türkçenin yayılması ve Türk şiir geleneğinin başlaması gibi çok önemli bir tarihi ve kültürel misyonu gerçekleştirmiştir. Bazı besteler yaptığı bilinen Bâbür güzel sanatların hemen hepsiyle yakından ilgilenmiştir. Aynı zamanda iyi bir hattat olan Bâbür "hatt-ı Bâbürî" adıyla yeni bir hat icat etmiştir. Şiir ve edebiyata da vâkıf olup Çağatay şiir ve nesrinin en güzel ve orijinal örneklerini vermiştir.

Eserleri: 1. Divan, 2. Aruz Risalesi, 3. Mübeyyen, 4. Risâle-i Vâlidiyye Tercümesi, 5. Bâbürnâme (Vekayi). En önemli eseri, Çağatay edebiyatının Nevâi'ninkini dahi

---

[104] Kut, a.g.m., s.174.

aşan en tabii ve ileri nesir örneği olan Bâbürnâme'sidir. Önce ilim âlemince şöhret kazanıp mühim bir kaynak olarak ele alınmış olan bu eser, sadece Türk Edebiyatı için değil, dalında kendisini yabancı okuyucuya da müstesna bir hâtırat kitabı olarak kabul ettirmiştir. Bâbür eserde hayatını, ideallerini, hayata bakışını, zaaflarını, hırslarını, gezdiği, gördüğü yerleri, tanıştığı insanları, onların psikolojisini, kendisine yapılan ihanetleri, seferleri esnasında çektiği sıkıntıları büyük açık kalplilikle anlatmıştır. Bâbür'ün 124 gazeli ile diğer şiirlerinden oluşan Divanı da Çağatay edebiyatının Nevâî'den sonraki en önemli divanlarından kabul edilir.[105]

Kâmrân Han: Kabil'de doğan Kâmran, Bâbür'ün oğludur. Babasının ölümünden sonra üvey kardeşi Hümayun Şah'la birbirlerine düşen Kâmran Mirzâ uzun süren taht mücadelesinden sonra kardeşine esir düşer. Hümayün Şah, ceza olarak Kâmran Mirzâ'nın gözlerini oydurur. O da ülkesini terk eder ve Mekke'ye yerleşir. Birkaç yıl sonra da orada vefat eder. Yer yer Farsça şiirlerin de olduğu Divan'ında âşıkane ve tasavvufane gazeller yer alır.[106]

Bayram Han: Hümayün Şah'ın beylerinden Seyf Ali'nin oğlu olan Bayram Han, onun ölümünden sonra Pencap sultanlığı yapar. Ancak Ekber Şah zamanında Hacca gitmek için yola çıkar ve Gucerat'ta bir Afganlı tarafından öldürülür. Yer yer Farsça şiirlerinin de bulunduğu Divanı şarap ve aşk konulu gazellerden oluşmaktadır.[107]

---

[105] Bilal Yücel, Bâbür Divanı, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1995.

[106] Ali Alparslan, Kemal Eraslan, "Kâmrân Mirzâ'nın Divanı I", TDED, C.23, İstanbul 1981, s.37-137.

[107] Denison Ross, The Persian and Turkî Dîvân of Bayram Khân, Kalkuta 1910.

Şeybânî Han: Hüseyin Baykara'dan sonra Horasan bölgesine Şeybanî Han liderliğindeki Özbekler hakim olur. Diğer Orta Asya hakanları gibi Arapça ve Farsçayı iyi bilen, musiki ve hattan anlayan, âlim ve sanatkâr bir şahsiyet olan Şeybanî Han, XVI. yüzyılda birçok âlim ve sanatçıyı Semerkand ve Buhara'ya toplar. Bir yandan Şibanî mahlasıyla Nevâî'ye nazireler yazan şair, Yesevî geleneğini de devam ettirir. Onun hece vezniyle birçok hikmet yazdığı görülür.[108]

Ubeydullah Han: Şeybanî Handan sonra dönemin önemli bir şairi olan Ubeydullah Han, Şeybanî Han'ın da erkek kardeşinin oğludur. Arapça ve Farsçayı iyi bilen, hat, nakış ve musikiyle meşgul olan şair, dinî ilimlerle de çok yakından ilgilenmiştir. Gazel yazan, ancak daha çok Yesevî tarzındaki hikmetleriyle öne çıkan şair Kul Ubeydî mahlasını kullanmıştır. Divanının dışında Gayretname, Sabrname ve Şevkname adlı mesnevileri de vardır.

Çağatay Edebiyatından Örnekler

Sekkâkî Divanı'ndan

Âhır sin ey gâfil mening şeydâlıkımnı kılma 'ayb
Anıng perîşân zülfini kim körse şeydâ bolgusı

(Ey aşktan anlamayan gafil, artık yeter, beni çılgınlığımdan dolayı ayıplamayı bırak. Çünkü sevgilinin perişan saçını gören bir kişinin çıldırmaması mümkün değildir.) Sekkaki 56

Ger felek irmes sening 'ışkıng yolı ser-geştesi
Sûfîler tig çarh urup nidin kizer her bir diyâr

---

[108] Yakup Karasoy, Şiban Han Divanı, TDK, Ankara 1998.

(Ey Sevgili! Eğer felek senin aşkın yolunda kendini kaybetmediyse, niçin sufiler gibi döne döne her memleketi gezer?) Sekkaki 1

Bu yaş katrelerin kör yüzüm üze galtân
Munung bigin yörimes hîç felekte seyyâre

(Gözümden akan damlaların yüzüm üzerinde yuvarlanışına bir bak! Feleğin yıldızlarının bile bu kadar hızlı hareket etmediğini göreceksin.) Sekkaki 16

Kiçe vü kündüz işim yığlamak küçüm zârî
Gamıngdın özge kişi yok kaşımda gam-hâre

(Benim gece gündüz işim gücüm ağlamak ve inlemektir. Ne yazık ki senin gamından başka dert ortağım da yoktur.) Sekkaki 16

Ey cândın artuk sivgenim kasd itme âhir cânıma
Rahm kıl öltürme mini nâ-hak kılır sin kanıma

(Ey benim canımdan fazla sevdiğim! Yeter artık! Hiç olmazsa canıma kastetme. Bana merhamet et, yoksa haksız yere kanıma girmiş olursun.) Sekkaki 23

Gül gonçe bolur körse yüzini çemen içre
Titrer körüp ay ingini şem' encümen içre

(Ey Sevgili! Eğer gül senin yüzünü bahçede görse utancından gonca olur, yüzünü kapatır. Eğer mum, meclişte ay gibi parlayan yanağını görse utancından titremeye başlar.) Sekkaki 25

Ey közüm bir dem dem ur bağrımda hîç kan kalmadı
Vey belâ rahm it tenimde kayğudın cân kalmadı

(Ey gözüm! Bir an da olsa soluklanıver, ağlamaya ara ver, çünkü bağrımda hiç kan kalmadı. Ve ey belâ! Bir

merhamet et, çünkü kaygıdan bu tende can kalmadı.) Sekkaki 37

Yana gül tig küle körsem bir ol serv-i revânımnı
Anga şükrâne kılğay min bu yalğuz hasta cânımnı

(Eğer o servi yürüyüşlü sevgilinin, eskiden olduğu gibi, bir kez gül gibi güldüğünü görsem, bu kimsesiz hasta canımı ona teşekkür niyetine bağışlayacağım. (Sekkaki 39)

Bizdin işitsün imdi cihân tâze kıssalar
Çün köhne boldı Leylî vü Mecnûn hikâyeti

(Bundan böyle bütün dünya yeni aşk hikâyelerini bizden duysun. Çünkü Leyla ile Mecnun kıssası artık eskidi.) Sekkaki 54

Ni vasl işini kıldıng ni mini öltürdüng
Dirîg 'ömr-i girân-mâye râyegân kiçti

(Ey sevgili! Ne beni öldürdün ve ne de vuslatına izin verdin. Yazık ki bu kıymetli ömür sermayesi boş yere geçip gitti.) Sekkaki 55

Lutfî Divanı'ndan

Bir kıya baksang zekât-ı hüsn üçün ay körkke bay
Lutfî-i miskîndin ölgünçe du'â bolsun sanga

(Ey güzel Sevgilim! Güzelliğinin zekatı niyetine bir yan bakış lütfetsen, bu fakir ve dilenci Lutfî, bir ömür sana duacı olacaktır.) Lutfi 8

İy ezelden cânuma zülfüng kazâ bolğan belâ
Kaş u közüng biri birning üstide kilgen belâ

(Ey kaderin yazıldığı günde, canıma saçı belâ olarak

düşen sevgili! Ey kaş ve gözü birbirinin üstüne bela olarak gelen sevgili!) Lutfi 10

Uykuçı bahtım kara saçını dâyim tüş körer
Veh ki ta'bîr içre bardur tüşte saç körgen belâ

(Ey sevgili! Benim uykucu bahtım senin kara saçını devamlı rüyasında görüyor. Eyvah ki rüyada saç görmek belaya yorulmaktadır.) Lutfi 10

Zülfüngüz yüz halka her halkada ming dâm-ı gam
Âşikâre fitnedür lîkin kılur pinhân belâ

(Ey Sevgili! Saçında yüz halka ve her halkada da bin tane gam tuzağı vardır. Senin saçının fitne yuvası olduğu açıktır, fakat yine de belayı gizlemektedir.) Lutfi 10

Könglüm yarılğay irdi tarılğap firâkdın
İy vay eger bu köz yaşı vü âh bolmasa

(Eğer bu gözyaşı ile âh olmasaydı, ayrılık derdinden daralan gönlüm şimdiye kadar çoktan parçalanırdı.) Lutfi 11

Ni hüsn ü sûret ü zîbâdur Allâh Allâh bu
Melâhat âyeti kilmiş meger ki şânında

(Allah Allah! Bu ne biçim bir güzelliktir. Sanki sırf onu anlatmak için gökten güzellik ayeti inmiş.) Lutfi 12

Cefânı cânıma az kıl ki nâgehân bir kün
Cefâ tükense niter sin cefâ kirek bolsa

(Ey sevgili! Bana karşı bildiğin bütün eziyetleri sonuna kadar kullanma. Allah korusun! Ansızın eziyetin biterse sonra ne yaparsın!) Lutfi 13

Felek özin köterip künde yerge çalğay idi
Yüzüng fürûğını körmese mihr ü ayında

(Ey sevgili! Eğer felek senin güzelliğinin tecellisini güneş ve ayda göremeseydi, kendini götürüp yere çalacaktı.) Lutfi 20

Cemâl mülkige sin pâdişâh bolğalı gül
Tiken taşıp kiçürür kün hezâr hârı bile

(Ey sevgili! Sen güzellik ülkesine padişah olalı beri gül, (seninle mücadele etmek için) günlerini binlerce dikeniyle beraber geçirip gider.) Lutfi 21

Vefâsız yâr ilindin dâd u feryâd
Ni yâr agyâr ilindin dâd u feryâd

(O vefasız sevgili elinden imdad dileniyorum ve inliyorum. Sadece sevgili mi, rakibin elinden de imdad dileniyorum ve inliyorum.) Lutfi 33

İy mingleri fülfül közi kâfir yüzi kâfûr
Asru dağı bolma bu kiçer hüsnünge mağrûr

(Ey benleri karanfil, gözü kafir, yüzü kâfûr! Güzelliğine çok da güvenip kibirlenme, bu da geçer.) Lutfi 40

Bâbür Han Divanı'ndan

Cânımdın özge yâr-ı vefâdâr tapmadım
Könglimdin özge mahrem-i esrâr tapmadım

(Öz canımdan başka vefalı yar, öz gönlümden başka sırdaş bulamadım.) Bâbür 6

Gurbet ü hicrânğa kaldım âh ol cân ilgidin
Cânğa yittim imdi gurbet birle hicrân ilgidin

(Yazık ki o sevgilinin yüzünden gurbete ve ayrılığa düştüm. Bu gurbet ve ayrılık derdi sonunda canıma yetti.) Bâbür 7

İl figânımdın bî-cân u min bu cândın iy ecel
Kıl halâs ilni vü mini cân u efgân ilgidin

(Ey ecel! Başkaları benim inlememden, ben de kendi canımdan şikâyetçiyim. Halkı inlememden, beni de bu candan kurtar.) Bâbür 7

Sining ışkıngda iy nâ-mihribân bî-hânümân boldum
Dimen bî-hânümân âvâre-i ikki cihân boldum

(Ey merhametsiz sevgili! Senin aşkında yersiz yurtsuz kaldım. Keşke sadece yersiz yurtsuz kalsaydım, üstelik iki cihanı da kaybettim.) Bâbür 15

Hazân yafrağı yanglıg gül yüzüng hicride sarğardım
Körüp rahm iylegil iy lâle-ruh bu çihre-i zerdim

(Ey lale yanaklı sevgili! Gül yüzünden ayrı olduğum için sonbahar yaprağı gibi sarardım. Bu sararmış yüzümü gör de merhamet et.) Bâbür 29

Kara zülfüng firâkıda perîşân rûzgârım bar
Yüzüngning iştiyâkıda ni sabr u ni karârım bar

(Ey sevgili! Senin siyah saçından ayrı düştüğümden talihim alt üst oldu. Yüzünü görme arzusu, bende ne sabır, ne de rahat bıraktı.) Bâbür 37

Çerhning min körmegen cevr ü cefâsı kaldı mu
Haste könglüm çikmegen derd ü belâsı kaldı mu

(Bu feleğin bana göstermediği eziyet ve sıkıntısı kaldı mı? Hasta gönlümün çekmediği dert ve belası kaldı mı?) Bâbür 49

Manga âsan durur bolsa eger yüz ming tümen düşmen
Velî bolmak cihânda iy köngül bî-yâr müşkildür

(Ey gönül! Bu dünyada benim karşıma yüz bin asker

çıksa hiç önemsemem. Ancak dostsuz kalmak bu durumdan daha zordur.) Bâbür 51

Ol vefâsız yârdın çikmek ni ya'nî munça gam
Hüsn ehli çünki Bâbür dünyâda bisyâr imiş

(Ey Bâbür! O vefasız sevgilinin bunca eziyetine niçin katlanıyorsun? Dünyada başka güzel mi yok?) Bâbür 58

Şeybanî Han Divanı'ndan

Ay Muhammed ayağıng altında kaldı nüh tabak
Hem resûller hem melâyik sindin öğrenür sabak

(Ey Muhammed! Dokuz felek senin ayağının altında kaldı. Hem peygamberler ve hem de melekler senden ders aldı.) Şibanî 7

Âh u nâle kılur sin dâyimâ ay murg-ı cân
Anıng üçün uşbu köngül boldı çün gülşen manga

(Ey can kuşu! Sen devamlı ağlayıp inlediğin için bu gönül sanki bir gül bahçesine döndü.) Şibanî 17

Barça 'âlem bolsa bolsun düşmenim sin bar bol
Dost sin bolsang ni bolğay bolsa il düşmen manga

(Ey Sevgili! Bütün dünya bana düşman olsa zararı yok, yeter ki sen var ol. Sen dost olduktan sonra bütün halk düşman olsa ne ehemmiyeti var.) Şibani 17

Min kılıçnı şer' üçün çaptım Hudây âgâhdur
Lîk bilmesler munı kâdî bile şeyh ü hatîb

(Allah biliyor ki ben kılıcımı dinim için çektim. Malesef bunu ne kadı ve ne de şeyh ile hatip bilmez.) Şibanî 22

Kanı 'aklım kanı fehmim kanı fikrim kanı nâmûs
Yangakıng alını körgeç manga nâmûs uşandandur

(Aklım nerede, idrakim nerede, fikrim nerede namusum nerede? Hepsi de gitti. Bundan sonra benim tek namusum senin yanağının kırmızılığını görmektir.) Şibani 56

Sin nev-gül-i handân sin min bülbül-i nâlân min
Kim hecring ara işim feryâd ile efgândur

(Sen yeni yetme bir gülsün, bense inleyen bülbül. Bu durumda benim tek işim ağlamak ve inlemektir.) Şibani 58

Evliyâlar serveri ol şâh-ı Türkistân imiş
Yir yüzini nûrı tutkan mâh-ı Türkistân imiş

(Evliyaların başı Türkistan şahı olan Ahmed Yesevî imiş. Yeryüzünü nuruyla aydınlatan Türkistan'ın ayıymış.) Şibani 118

BİRİNCİ BÖLÜM

ALİ ŞÎR NEVÂÎ

(844/1441-906/1501)

A. HAYATI

1. Ailesi, Çocukluğu ve Eğitimi

Ali Şîr Nevâî, 17 Ramazan 844 (9 Şubat 1441) tarihinde Herat'ta doğdu.[109] Çağdaşı olan Haydar Mirzâ, Nevâî'nin Uygur asıllı olduğunu söyler.[110] Kendi ifadesine göre ise ecdadı yedi batından beri, Timur'un torunlarının hizmetinde bulunmuş ve son olarak babası Gıyasettin Kiçkine Bahadır (Kiçkine Bahşı), Ebû'l-Kasım Bâbür Şah'ın sarayında önemli bir mevki sahibi olmuştu. Ali Şîr'in himayesinde çalışmalarına devam eden Devletşâh, Tezkiresi'nde konuyu şu şekilde anlatır: "Bu yüce emirin babası dünyanın meşhur adamlarından ve Çağatay milletinin ileri gelenlerinden idi. Sultanu'l-Azam Ebû'l-Kasım Bâbür zamanında memleketin ve devletin tedbir sahiplerinden itimat edilen parmakla gösterilen kimselerden bir Türk idi."[111] Nevâî, baba tarafından

---

[109] A.Semenov, *Literatura İ İskusstvo Uzbekistana, II,* Taşkend 1938, s.124.

[110] Z. Velidi Togan, "Ali Şîr Nevâî" *İ.A.,* C.I, MEB, İstanbul 1941, s.349.

[111] Devletşah, a.g.e., s.571.

olduğu gibi anne tarafından da soylu bir aileye mensuptu. Mesela annesinin dedesi Bû Sâid Çiçek Hüseyin Baykara'nın dedesi Baykara Mirzâ'nın uluğ beyi (beylerbeyi) idi.

Hem anne ve hem de baba tarafından iyi bir aileden geldiği anlaşılan Nevâî'nin aile açısından en dikkat çeken yönü bekârlığıdır. Eldeki kaynaklara göre Nevâî ömrü boyunca hiç evlenmemiştir. Nevâî'nin padişaha çok yakın olması ve varlıklı bir aileye sahip olması bile onun bekârlığına engel olmamıştır. Ancak yaşadığı dönemden günümüze kadar bu konu tartışılmış ve Nevâî'nin niçin evlenmediği hakkında çeşitli gerekçeler ya da efsaneler üretilmiştir. Onun evlenmemesini kimileri fedakârlığına ve halkı için yaşamasına, kimileri kişiliğine, kimleri dindarlığına, kimileri de gençliğinde yaşadığı ümitsiz aşka yormuştur. Konuyla ilgili iki farklı rivayet vardır. Birincisine göre Nevâî'nin bekârlığı manevi kişiliğiyle ilgilidir: Sultan Hüseyin, onun bekârlığını manevi yüksekliğine bağlarken, karısı Hatice Bike başka sebeplerle izah ediyordu. İşin gerçeğini öğrenmek için Baykara, çok güzel olan hizmetçisi Devletbaht'ı Nevâî'nin yanına gönderdi. Nevâî, ona karşı ilgi göstermeyince Baykara'nın haklılığı ortaya çıkmış ve her ikisinin de Nevâî'ye sevgi ve hürmeti yüz kat artmıştır.[112]

Başka bir rivayete göre ise Ali Şîr Nevâî bir kızı seviyormuş ve sürekli onun için hat ve şiir yazmakla meşgulmüş. Bir gün, Hüseyin Baykara bu sırrı öğrenmiş ve kendi kendine: "Nevâî sırrını bana açar, benimle dertleşir" demiş. Ancak Nevâî bu konu hakkında Baykara'ya hiçbir şey söylememiş. Hüseyin Baykara da, Ali Şîr Nevâî'nin bu mesele için kendisine açılması hatta yalvar yakar olması için kızı karşısına çağırtmış. Padişahın maksadı,

---

[112] Borovkov, a.g.m., s.218.

kızı almak değil belki bu münasebetle şairi kendine yalvartmakmış. Karşısına çıkan kızın oldukça güzel, edepli ve akıllı olduğunu gördükten sonra evvelki niyetinden vazgeçen padişah, kızla evlenmek istemiş. Kız, razı olmamış fakat padişah hocayı çağırıp kızı kendine nikâhlamış. Ancak kız, padişahı yanına yaklaştırmamış. Bunun üzerine padişah, kıza: "Biliyorum, sen Ali Şîr'i seviyorsun, ona hürmet ediyorsun. Aranızdaki sırrı bana söyle!" deyip kızı tehdit etmiş. Kız padişahın öfkesinden korkarak Ali Şîr'e olan sevgisini gizlemiş ve "Eğer doğruyu söylersem padişah Ali Şîr'i öldürtür" diye düşünüp hiçbir şey söylemeyip ağlamış. Hüseyin Baykara, yanından çıkıp gittikten sonra kız, "Benim, Baykara'nın dergahından kurtulmam zor! Bu kederle ölürsem Ali Şîr, elbette beni unutup başka bir kıza gönlünü verir." deyip bir şiir yazmış:

"Hicr dağı fırakı hasta könglim köydirür
Çarh ağrık birlen gül nihâlim soldırur
Yüz âlem birlen bela girdâbıda rencidürmen
Vakıf ol yarim, meni bu gussayu gam öldirür
Hasretim şol kim, sanga aytsam figânım bâisi
Men ölermen, çarhı mihring imdi kimni köydirür"

Ali Şîr, bu satırları okur okumaz eline kâğıt kalem alıp şu mısraları yazmış:

Könglim örtensin eger gayriğa pervâ eylese
Her köngil hem kim sening şevkingni peydâ eylese
Özgeler hüsnin temâşâ eylese çıksın közim
Özge bir köz hem seni hüsning temâşâ eylese
Her kişi vasling temennâ eylese nevmid öley
Her kişi hem ki sening vasling temennâ eylese

Bir süre sonra kız derdinden ağır hasta olmuş. Hüseyin Baykara, saraydaki doktorlara kızı bu hastalıktan

kurtarmalarını buyurmuş. Fakat kıza hiçbir şey derman olmamış ve vefat etmiş."[113]

Seçkin ve köklü bir aile geleneğinden gelen Nevâî, tabi olarak çok erken yaşlardan itibaren iyi bir eğitim alma fırsatı elde etmiş oluyordu. Ayrıca Nevâî'nin ailesi ilim ve edebiyata da önem vermiş, özellikle de babası, oğlunun her açıdan iyi bir eğitim alması için her türlü fedakârlığı göze almıştır. Nevâî'nin hem baba, hem de anne tarafından tam anlamıyla bir ilim ve sanat ortamında yetiştiğini gösteren delillerden birisi de her iki dayısının iyi birer Türk şairi olmasıdır.

Nevâî'nin iyi bir eğitim almasında ve yetişmesinde Hüseyin Baykara ile çocukluk arkadaşı olmasının da büyük bir tesiri olduğu açıktır. O, Bâbür Mirzâ'nın sarayında Baykara ile birlikte büyümüş ve dolayısıyla bir hükümdar adayıyla beraber yetişmiştir.[114] Hatta bu dönemi anlatan bir halk hikâyesi bile mevcuttur. Buna göre bu dönemde Ali Şîr Nevâî ile Hüseyin Baykara çocukluklarında iyi dost olmuşlar ve okulda da birlikte okumuşlar. Onların öğretmeni oldukça keskin zekâlı biri imiş. O kişi bir gün, öğrencilerinin neye meraklı olduklarını bilmek istemiş. Her ikisine de baş ve kılıç resmi çizip vermiş ve resimler için bir açıklama yazıp getirmelerini söylemiş. Ali Şîr, baş ve aklı, bilgeliği tarif eden bir gazel yazmış. Hüseyin ise övgü dolu sözlerle kılıç ve savaş hakkında bir methiye yazmış. Öğretmen açıklamaları okumuş ve gökyüzüne doğru bakıp parlayan güneşi Ali Şîr'e, kara bulutu ise Hüseyin'e gösterip, Ali Şîr'e "Aferin", demiş. Hüseyin Mirzâ'ya ise hiçbir şey

---

[113] Selma Ergin, Ali Şîr Nevâî Etrafında Teşekkül Etmiş Özbek ve Türkmen Rivayetleri, Trakya Ünv. SBE, Basılmamış Doktora Tezi, Edirne 2003, s.109.

[114] Agâh Sırrı Levend, *Ali Şîr Nevâî. Hayatı Sanatı Kişiliği I*, Ankara, 1965, s.29.

dememiş. Kendisine niçin bir şey demediğini merak eden Hüseyin Mirzâ; “Herhalde beni takdir etmeyi unuttu”, diye düşünüp öğretmeninden kendi mükâfatını istemiş. Öğretmen şehzadeye bakıp, “Senin mükafatın heyhattır.” demiş, Ali Şîr kendi mükafatının anlamını bildiği için çok sevinmiş. Hüseyin Mirzâ ise mükafatının sırrını anlamamış. Baş ve kılıç resmindeki baş, aklın remzi olup insanlara hizmet etmeyi; kılıç ise akla karşı gelmeyi temsil ediyormuş.[115]

İşte Nevâî böyle bir ortamda geniş imkanlarla eğitimine devam ederken 1447’de Şahruh ölmüş ve bitmek bilmeyen taht kavgaları tekrar başlamıştı. Çıkan karışıklıklar üzerine Kiçkine Bahadır, o sırada altı yaşlarında olan Nevâî’yi yanına alarak Yezd üzerinden Irak’a gitmek zorunda kalmıştır. Bu yolculuk sırasında Zafernâme müellifi Şerefeddin Ali Yezdî ile karşılaşan Nevâî, aralarında geçen konuşmayı daha sonra Mecâlisü’n-Nefâis adlı eserinde anlatmıştır.[116]

---

[115] Ergin, a.g.e., s.101; Mamatkul Cörayev, El Dese Nevâiyni, Hazret Mir Alişer Nevâîy Hakida Rivayatlar, Taşkent 1991.

[116] “Şahrûh Mirzâ bozuklıgıda Fakîrning vâlidi cemâ’at-i kesîr bile rûzgâr havâdisi fitnesidin Horasandın kaçıp Irâkka barurda Teftga kim mevlanânıng mevlididür yarım kiçe yitüp tüştiler. İttifâka menzîl alarnıng hânkâhı işigide vâki’ irdi. Tang atkanda andak kim oyun etfâl de’bi bolur. Ol cemâ’atning etfâlî ol hânkâhga oynagalı kirdiler. Fakîr hem bile idim. Tahmînen altı yaşımda bolgay irdim. Ve Mevlanâ bir rahbede olturup irmişler. Tüşken cemâ’atnıng keyfiyyetin ma’lûm kılmak üçün etfâldin birini tilediler. Fakîr alar sarı barurga muvaffak boldum. Her ne kim sordılar cevâb ayıttım. Tebessüm kılıp tahsîn kıldılar. Dagı sordılar kim mektebga barıp musın? Didim kim: barıp min. Didiler kim: ne yirgeçe okup sın? Didim ki: Tebâreke sûresigaça didiler kim: bu cemâ’at etfâlîdin biz tilegende sin kilip biz bile âşinâ boldung. Sening üçün fâtiha okulı diyip öz fatihalarıga müşerref kıldılar. Hem ol zamân Fakîrning vâlidi ve ol hayl ulugları kilip mevlanâ hidmetide envâ’î niyâzmendlıglar kılgandın songra Fakîrga ednâ şu’ûr hâsıl boldı anga kim ni kişi irkendürler.”(Ali Şîr Nevâî, *Mecâlisü’n-Nefâis*, haz.Hüseyin Ayan ve başk., Erzurum,1995, s.25.

1447'de Horasan'dan ayrılan Kiçkine Bahadır, karışıklığın sona ermesiyle 1452 yılında tekrar Horasan'a döndü. Yani bu ayrılık yaklaşık beş sene sürmüş oldu. Bu da döndüklerinde Nevâî on bir yaşlarında idi. Kiçkine Bahadır döner dönmez bu sırada Herat'ta hükümdar olan Ebû'l-Kasım Bâbür'un hizmetine girdi ve oğlunu da onun himayesine verdi. Nevâî'nin Mîr Şâhî maddesinde anlattığına göre Kiçkine Bahadır, bu aralık Sebzvâr emiri olmuş ve Nevâî de onunla beraber gitmiştir.[117]

Nevâî'nin Sebzvâr'da dersine devam ettiği üstadlardan birisi de Hâce Evhad-i Müstevfî'dir. Müstevfî Arap edebiyatında ve felekiyyât ilminde devrinin önde gelenlerindendi.[118] Daha sonra Herat'a dönen Nevâî, Bâbür'ün yanında kalmıştır. Hüseyin Baykara'yı da himaye eden Bâbür Han, Ali Şîr ile olan ilişkisini babasının ölümünden sonra da kesmemiş, 1456 yılında Meşhed'e giderken hem Hüseyin'i hem de Ali Şîr'i beraberinde götürmüştü. Bâbür Han, Ali Şîr ile Hüseyin Baykara'nın öğrenimlerine çok yakın bir ilgi göstermiş, onlar da gördükleri teşvikle, küçük yaşta şiirler yazmaya başlamışlardı.[119]

2. Meşhed Yılları

Bâbür 1457'de Meşhed'de ölünce Hüseyin Baykara Merv'e döndü. Ali Şîr ise Meşhed'de kalarak eğitimine devam etti. Muhtemelen Nevâî'nin Meşhed yılları da sıkıntılıdır,

---

[117] "Mülk pâdişâhı atamnı hükûmet resmi bile Sebzvârga yiberip irdi. Ve Mîr Şâhîni Esterâbâd hâkimi tilep Cürcân memâlîkiga iltip irdi. Esterâbâdda anga kazâ yitip na'şın Sebzvârga kiltürdiler. Ve âbâ ve ecdâdı dahmeside halâyıknı ötrü çıkarıp anı âhir yerige defn kıldılar."(Mecâlis, a.g.e., 22.)

[118] Mecâlis, a.g.e., s.346.

[119] Levend, a.g.e., s.30.

çünkü bu dönemde Ebû Saîd Mirzâ hükümdarlığa geçmişti ve hem Nevâî'ye ve hem de ailesine düşmandı. Nevâî, Kemal Türbetî maddesinde doğrudan olmasa da Ebû Saîd Mirzâ'nın hükümdarlığına sevinmediğini hissettirir. Ayrıca o, Pehlevan Muhammed'i anlattığı risalesinde Ebû Sâid Mirzâ'ya olan kinini ve içinde bulunduğu sıkıntıyı açıkça anlatır: Sultan Ebû Sâid Mirzâ zamanında Horasan halkı Semerkand ehline esir idi. Her ne çeşit zulüm ve eziyet onlardan gelse idi, bu esirler itaatli ve her şeye boyun eğen bu fakiri iflas ve felaket zamanında kader ve kısmet eseri Meşhed tarafına gönderirlerdi. Oraya ulaştıktan sonra sinir ve mafsal hastalığına yakalanıp bir köşeye yıkıldım. Tesadüfen Pehlevan hazretleri tam o günlerde Meşhed'de idiler. Bu fakirin halinden haber aldıktan sonra bir gün zahmete girip şefkat ve dostluk kaidesi ile sevgi ve dostluk gereğini öylesine yerine getirirdi ki hastalık kayboldu.

Ve Mevlana Abdüsselam-ı Şirazî, o zamanın mahir hekimi ve hazık tabibi idi ve bu zaife ilaç verirdi. Doktorluk usulüdür ki hastanın mizacından kusturucu ile hastalığı giderdikten sonra adi unsurlar cilt altında kalınca ovuşturma tavsiye ederler ki o maddeler çözülmeyle kaybolsun. O da bu Fakire bu ilacı tavsiye etti. Pehlevan merhamet ve şefkat sebebiyle her gün ziyaretime gelirdi. Ovuşturma usulünü ondan daha iyi bilen kimse yoktu. Kendisi hem hekim edalı kişiydi, hatır sorup o işe meşgul olurdu."[120]

Meşhed yılları Nevâî'nin gençlik yıllarına denk gelir. İmam Ali b. Musa er-Rızâ'nın kabri bu şehirde olduğu için şehir hem kültürel, hem de dinî açıdan çok canlıdır. Nevâî şehrin manevi atmosferinden çok etkilenir ve elinden geldiği kadarıyla istifade etmeye çalışır.

---

[120] Kemal Eraslan, Ali Şîr Nevâî'nin "Hâlât-ı Pehlevan Muhammed" Risâlesi, TM, C.XIX, İstanbul 1980, s.101.

Ayrıca o, Meşhed'de İmam Rıza Medresesinde okurken pek çok İranlı âlim ve şairle tanışmış, birçoğundan da ders almıştır. Bunlar arasında Kemal Türbetî[121] ve Arap aruzunun üstadı sayılan Derviş Mansur[122] da vardı. Önce Bâbür'ün, ardından da babasının vefatı ile hâmisiz kalan Ali Şîr, Timurlular'ın kuşcu emirlerinden Seyyid Hasan Erdeşir[123]'den yardım ve ilgi gördü. Bu yüzden Nevâî Mecâlisü'n-Nefâisi'nde Hasan Erdeşir'i babası gibi sevdiğini söyler.

3. Sıkıntılı Semerkand Yılları

Nevâî babasının ölümünden bir süre sonra 1464'de Meşhed'den Herat'a dönerek Ebû Sâid Mirzâ'nın hizmetine girer. Bu sıralarda sultanın tarihini yazmaya memûr edilmiş olan Abdüssamed Bedahşi'nin bir beytinde hata bulan Nevâî, durumu şaire bildirir ve şairin sevgisini kazanır. Nevâî bu hadiseden Mecâlisü'n-Nefâis'inde bahsetmektedir.[124] Bütün çabalarına ve iyi niyetine rağmen Ebû Sâid'den ilgi görmeyen Nevâî, Herat'tan ayrılmak zorunda kalır, Semerkand'a gider ve öğrenimine orada devam eder.

"Ebû Sâid'in Nevâî'ye iltifat göstermemesinin ve güvenmemesinin asıl sebebi muhtemelen kendisine karşı

---

121 "Ol ulugrak kişi hod Şeyh Kemal irmiş kim ziyaretka kilgen irmiş. Başım üstige kilip mebhasni araga saldı. Fakîr cevâb birgeç öz sözidin kaytıp tahsînler kılıp hâlimni tefahhus kıldı irse ol fakîrni işitgen ikendür. Ve körer hevesi bar ikendür. Hoş-vakt bolup dil-cûyluglar kılıp kaşımga olturdı."(Mecâlis, a.g.e., s.34.)

122 "Fakîr arûznı Dervîş kaşıda okup min."(Mecâlis, a.g.e., s.34.)

123 "Bu Fakîrğa ata mesâbeside irdi. Andak ki Mirzâ Big ferzend mesâbeside irdi. Hem anga ve hem bu Fakîrğa."(Mecâlis, a.g.e.,s.65.)

124 "Bir beyitide tecnis hayâl kılıp kâfiyeni galat kılıp irdi. Fakir anı vâkıf kılgaç fi'-hâl mütenebbih boldı. Ve izhâr-ı minnet-dârlıg hem kıldı ve bu iş anıng bile fakir arasıda âşinâlıkka sebeb boldı."(Mecâlis, a.g.e., s.38.)

ayaklanan Hüseyin Baykara'nın yakın arkadaşı olmasıdır. Hatta Ebû Sâid, Nevâî'nin dayıları olan şair Kâbilî ve Garibî'yi de aynı kuşku ile öldürtmüştür."[125] Nevâî, tezkiresinde dayılarının Ebû Sâid Mirzâ tarafından şehit edildiğini söyler ve satır arasında hükümdara olan nefretini ima eder.[126] Bâbür, Hâtıratı'nda Nevâî'nin herhangi bir suçundan dolayı Ebû Sâid tarafından Herat'tan çıkarıldığını söyler, elde başka kanıt yoktur.[127] Barthold, Bâbür'ün bu sözlerine dayandığı gibi, Berthels de Nevâî adlı eserinde, Semerkand Ulug Beg'den sonra bilim merkezi olmaktan çıktığı için, Nevâî'nin okumak üzere Semerkand'a gitmiş olamayacağını yazar. Ayrıca Ebû Sâid'in Nevâî'yi Meşhed'e sürdüğünü ve Hasan Erdeşir'e gönderdiği manzum mektubu burada yazdığını kaydeder.[128]

"Bilinen şudur ki Nevâî bu tarihlerde Herat'da kalamayacağını anlayarak Semerkand'a gitmiş ve orada Hâce Fazlullah Ebû'l-Leysî'nin hankahında iki sene kalarak ondan ders almıştı.[129] Nevâî, burada Semerkand valisi olan ve daha önce de Herat'da on yıla yakın valilik yapan Ahmed Hacı Big ile Ebû Sâid'in kayınbiraderi Derviş Mehmed Tarhan'dan yardım görmüştür."[130]

"Nevâî'nin Semerkand'da ne kadar kaldığını bilmiyoruz. Ancak 1466'da onun Herat'ta olduğu anlaşılıyor. Çünkü bu tarihte La'lî sülalesinin Bedahşan ayaklanması

---

125 Agâh Sırrı Levend, "Ali Şîr Nevâî", *Türk Dili*, XV, 173, İstanbul, 1966, s.287.

126 Mecâlis, a.g.e., s.387, 388.

127 Levend, a.g.e., s.30.

128 Levend, a.g.e., s.32.

129 "Fakîr iki yıl anıng kaşıda sebak okudum. Ançа iltifâtı bar irdi kim "ferzend" dir irdi. Bâ-vucûd kim Semerkandnıng a'lem-i ulemâsı irdi."(Mecâlis, a.g.e., s.27.)

130 Levend, a.g.e., s.32.

patlak verir, Nevâî Herat'ta kalmak istemez ve ikinci kez Semerkand'a gitmek zorunda kalır.[131]

Onun Hasan Erdeşir'e yazmış olduğu manzum mektup bu zamanda kaleme alınmış olsa gerektir. Bu mektupta Nevâî, hükümdardan ve icraatlarından çok şikayetçidir: Ben bir şairim, kendimi Nizâmî ve Firdevsî'den de kuvvetli görürüm. Seçkin bir insan olduğum halde, ben Herat'ta eziyetten başka bir şey görmüyorum. Herat'ta Semerkandlıların (Ebû Sâid Mirzâ) hakimiyeti, aşağılık ve çapulcuların hakimiyeti anlamına gelmektedir. Bunlar kara taştan kızıl altın çıkarmak ve kara mangır için hünerli insanların kefenlerini soymak ile meşguldürler. Benim burada bugün oturup dertleşecek bir dostum yok, özveriyle çalışmamı sağlayacak bir maaş da bağlamadılar, hatta bir oda bile vermediler. O halde vatanı terk etmekten başka çare kalmadı. Diğer taraftan ilim tahsiline de ihtiyacım var."[132]

Kaynaklardan anlaşıldığına göre uzun yıllarını Semerkand'da geçiren Nevâî burada birçok şairle tanışmıştır. Riyâzî, Ulâ-i Şâşî ve Yûsuf Bediî-i Endicânî bunlardan birkaçıdır."[133] Bu sırada Riyazî, Semerkand'ın önemli şairlerindendir, Nevâî de kendisine çok güvenmektedir. Bir gün Riyazî bir beyit söyler, Nevâî bu beytin hatalı olduğunu, araya bir söz daha girmesi gerektiğini söyleyince Riyazî çok kızar ve tartışırlar. Tartışmaya Riyazî'nin taraftarları girince Nevâî oradan ayrılır.[134] Benzer bir hadiseyi de Ulâ-i

---

[131] Levend, a.g.e., s.286.

[132] Togan, a.g.e., s.350.

[133] Mecâlis, a.g.e., s.27.

[134] İki matla' arasıda rabt cihetidin bir lafzî ki kirek irdi. Fakîr anga didim ki bu nev' yahşırak bolğay mu? İnsâf yüzidin kirek ki müsellem tutsa irdi. Cedel bünyâd kıldı. Fakîr sâkit boldum, öz yaranları talaştılar, hem kabûl kılmadı." (Mecâlis, a.g.e., s.64)

Şâşî ile yaşar. Ulâ, devrin önde gelen muammacılarındır, Nevâî, onu ziyarete gider, bu sırada Ulâ'nın ayağının kırık olduğunu görür. Yanında bir süre oturduktan sonra ona, cevabı "Ulâ" çıkan bir muamma sunar. Ulâ, muammayı okur, çok beğenir ve kim olduğunu sorar. Daha sonra Ulâ da bu muammaya nazire kabilinden cevabı "Nevâî" çıkan bir muamma yazar ve gönderir."[135] Burada tanıştığı Bedîî-i Yûsuf sevdiği genç şairlerdendir. Nevâî, Yûsuf'un çok genç yaşta Endican'dan Semerkand'a geldiğini ve bu yıllarda ikisinin beraber kaldıklarını söyler. Ancak onun da bazı şiirlerini düzelttiğini bildirir.[136]

4. Herat Yılları: Hüseyin Baykara Dönemi

Ebû Sâid Mirzâ'nın 1469'da Irak Seferi'ne çıkışını fırsat bilen Sultan Hüseyin Baykara Horasan'a yürüdü; babasının yokluğu sırasında Semerkand'ı idare eden Ahmed Mirzâ da bu haber üzerine ordusu ile Horasan'a gitmek zorunda kaldı. Ahmed Mirzâ'nın ordusunda Ali Şîr de bulunuyordu. Tam bu esnada şehre Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın Ebû Sâid'i öldürdüğü haberi ulaştı. Bu haber Hüseyin Baykara için büyük bir şans oldu ve Ramazan 873/Mart 1469'da Herat'ı alarak tahta çıktı.

Ahmed Mirzâ bu oldu-bitti karşısında geri çekilmek zorunda kaldı. Hüseyin Baykara, tahta oturur oturmaz,

---

[135] Fakîr Semerkandğa barğanda ayağı sınıp sâhib-firâş irdi. İyâdetiğa bardım. Allıda olturup bu muâmmânı kim andın "Ulâ" hâsıl bolur, bitip anga tuta birdim. Kaşıdan çıkkanda fakîrning hâlâtın sorup kim irkenimni ma'lûm kılğandın songra bu mu'ammânı kim fakîrning atı andın hâsıl bolur, bitip bir şâgirdidin visâkımğa yiberip irdi." (Mecâlis, a.g.e., s.34.)

[136] Fakîr tahsîl üçün Semerkandğa barğanda Endicândın kildi ve anda fakîr bile bolur irdi. Sıgar-ı sin cihetidin şi'ride hâmlık bolsa ıslâh kılılur irdi." (Mecâlis, a.g.e., s.65)

Ahmed Mirzâ'dan arkadaşı Nevâî'yi Herat'a göndermesini rica etti ve kabul gördü. Nevâî, Baykara'nın tahta çıkışından 29 gün sonra yani Ramazan Bayramından iki gün evvel Herat'a ulaştı. Nevâî ulaşır ulaşmaz, Sultan'a tebrik amacıyla ünlü "Hilaliyye" kasidesini sundu.[137] Nevâî'nin gelişi Sultan Hüseyin tarafından Herat'ın dışındaki Bağ-ı Zâgân sarayında ziyafet verilerek kutlandı. Bu tarihten sonra Nevâî, devlet işleriyle de ilgilenmeye başladı ve ölünceye kadar sadakatle Baykara'ya hizmet etti. Bağlılığının bir belirtisi olarak Mecâlisü'n-Nefâis adlı tezkiresinin sekizinci bölümünü tamamıyla ona ayırdı. Diğer eserlerinde de Hüseyin Baykara'dan bahseden Nevâî, eserlerinin bir kısmını onun adına yazmıştır. Hüseyin Baykara da Ali Şîr'i çok sevdiğini her fırsatta dile getirmiştir. Hatta Baykara, Ali Şîr ile sütkardeşi (kökeltaş) olduğunu neşrettiği bir fermanda da zikretmektedir.[138]

Nevâî'nin Sultan Hüseyin'in hizmetinde kabul ettiği ilk görev mühürdarlıktır. Fakat bu resmî görev dışında o, Baykara'nın en güvendiği ve yanından ayırmadığı dostu ve arkadaşı idi.[139] Nevâî'nin Baykara'ya ilk büyük hizmeti, 1469'da Herat'ta vergiler yüzünden çıkan halk hareketini, genişlemeye meydan vermeden aldığı tedbirlerle önlemesidir. Nevâî, asıl büyük fedakârlığı ise Yadigâr Mehmed ayaklanmasında göstermiştir. Nevâî, Hüseyin Baykara tarafından 1470 yılında Muhammed Yadigar Mirzâ'ya karşı açılan sefere katıldı ve taht üzerinde hak iddia eden bu şehzadeyi bizzat yakalayarak hükümdara teslim etti.

Nevâî 1472'de Seyyid Hasan Erdeşir ile birlikte

---

[137] Togan, a.g.e., s.350.

[138] *Münşeat-İ Marvârid*, Süleymaniye Ktb.,Veliyüddin Ef. Bölümü, Nr.2732, Vr.11a.

[139] Levend, a.g.e., s.34.

emir (divan beyi) olmuş, mühürdarlığı şair Emir Şeyhim Süheylî'ye bırakmıştır. Töre gereğince, divanlarda ve toplantılarda kabile beyleri kendi sıralarına göre yer alırlar, fermanlarda yine o sıraya göre mühür basarlardı. Uygur kabilesinin sırası öteki kabilelerden sonra olduğu için, Nevâî'nin divanda alt sırada oturması, mührünü öteki beylerin mühründen sonra basması gerekiyordu. Nevâî'nin Sultana olan yakınlığı bilindiği için, yeni görevine başlayınca, mühürlenecek ilk fermanı önce Nevâî'ye getirirler; o da Seyyid Erdeşir'e götürülmesini söyler. Ancak Seyyid Erdeşir Nevâî'ye olan saygısından dolayı mühürlemekten çekinir. Bunun üzerine Nevâî tevazusundan dolayı mührünü fermanın en altına basar. Nevâî bu davranışıyla yüksek bir anlayış, beklenmedik bir alçak gönüllülük göstermiştir.[140] Bu usül daha sonra resmî âdet haline gelmiştir.

Nevâî, devlet idaresinde Hüseyin Baykara'nın yanında sahip olduğu mevki ve nüfuza rağmen idarî işlerden uzak kalmak istiyordu. Kendisini çekemeyen bazı kimselerin aleyhinde çalışmalarına bakmayıp yine de çeşitli görevlerde bulundu. Aleyhine çalışanlardan birisi naiblik yapan Mecdeddîn idi. Bu çalışmalarından dolayı Mecdeddîn hakkında yapılan tahkikatta görevini kötüye kullandığı ortaya çıkmış ve divandaki görevinden alınarak pervaneci yapılmıştır.

Nevâî, 1476'da Molla Câmî'nin irşadıyla Nakşibendî tarikatına girmiştir. Nevâî'nin asıl edebî çalışmaları bu tarihten sonra başlamıştır. 1479'da Ebû Sâid'in oğlu Mirzâ Ebûbekir'in ayaklanması üzerine Esterabad'a yürüyen Sultan Hüseyin, Herat'tan ayrılırken Nevâî'yi vekil olarak

---

[140] Levend, a.g.e., s.35.

bırakmıştır. 1481'de büyük kardeşi Derviş Ali de emir olarak divana katılmıştır.[141]

Nevâî, 1483-1485 yılları arasında en büyük eseri olan Hamse'sini meydana getirmiştir. O, Nizâmî ile Emir Hüsrev'in hamseleri üzerine Câmî ile yaptığı konuşmadan sonra bu hevese kapılmış ve Câmî'nin Tuhfetü'l-Ahrar'ı hazırladığını görünce Hayretü'l-Ebrâr mesnevisine başlamış, iki yıl gibi çok kısa bir süre içinde beş mesneviyi kaleme alarak Hamse'sini tamamlamıştır. Câmî, Hıred-nâme-i İskenderî isimli mesnevisinde bu hamseyi övmektedir.[142]

Ayrıca Herat döneminde ilmî ve kültürel faaliyetlerini de sürdürmüş, devrin büyük zatlarıyla görüşmelerini devam ettirmiştir. Bu görüşmeler kimi zaman şiir eksenli olup da meclislerde gerçekleşirken, kimi zaman da çeşitli âlim ve şeyhlerden ders alma şeklinde devam etmiştir. Nevâî bu konuları bizzat tezkiresinde anlatır. Özellikle de bu dönemde tasavvufa ağırlık vermesi dolayısıyla Herat'ın mutasavvıflarından Şeyh Sadrüddin-i Revvâsî'nin derslerine devam eder: Hakikatleri anlatışı gönül alıcıydı, sohbetine yetiştim. Kendisine mürit olan Bedahşan padişahına Füsus dersi veriyordu. Gönlümü çoğu zaman avladı. Zaman padişahı bile onun hizmetine giderdi. Bunca şeyhlik karşısında halk ne yapmaz ki?"[143]

5. Esterâbad Yılları

Bu yıllarda devlet yönetimindeki yolsuzluklar gün geçtikçe artarak devam ediyordu. Nevâî durumdan rahatsız oluyor, her fırsatta Sultan'ı ikaz etmesine rağmen Sultan

141 Levend, a.g.e.,36.
142 Levend, a.g.e., 37.
143 Mecâlis, a.g.e., s.350.

bu meseleler karşısında kayıtsız kalmayı tercih ediyordu. Bu olaylar Sultan'la Nevâî arasındaki dostluğu çekemeyenleri harekete geçirdi. Buna bir de Sultan'ın para ihtiyacı eklenince aralarının bozulması daha da kolaylaştı. Bir divan toplantısında Hüseyin Baykara paraya ihtiyacı olduğunu söyledi ve divandakilerden istedi. Fakat hazinede olmadığı cevabını aldı. İşte tam da bu sırada orada hazır bulunan Mecdeddîn devreye girdi ve Sultan'a: "Eğer bana yetki verir, memûrların sözümden çıkmamasını emrederseniz, kısa bir süre içinde, ilin bayındır, halkın memnun, hazinenin zengin, ordunun çok olmasını sağlarım." dedi. Zor durumda kalan Sultan, Mecdeddîn'nin isteğini yerine getirdi.[144]

Ancak Nevâî bu karar karşı çıktı, çünkü Mecdeddîn'in dürüst olmadığını düşünmekteydi. Yakın dostu Nevâî'nin haklı olduğunu bilmesine rağmen Baykara, Mecdeddîn'e mahkum oldu ve onun rahat çalışabilmesi için Nevâî'yi başkentten uzaklaştırmaya karar verdi. Sırf bu sebeple Baykara, Nevâî'yi 1487'de Esterâbad'a vali olarak gönderdi. Bu durum Nevâî'nin itibarını çok sarstı ve onun gözden düşmesine sebep oldu. Buna rağmen Esterâbad'a gitti; orada da edebiyatçı ve sanatçıları etrafına topladı, özel sohbetlerini sürdürdü. Fakat yine de Herat'tan uzaklaşmak ona ağır gelmiş ve çok kırılmıştı.

Diğer taraftan Herat'ta işler Baykara'nın istediği gibi gitmedi. Nevâî, ülkenin içine düştüğü duruma ve ehliyetsiz insanların idareyi ele geçirmesine çok üzülüyor; bu yüzden bir an evvel Herat'a dönmek istiyordu. Hatta dönmeyi bile beklemeden düşüncelerini Baykara'ya bir mektupla bildirdi, fakat ondan cevap alamadı. Bunun üzerine yerine bir vekil bırakarak Herat'a gitti, görevinden

---

[144] Babür, *a.g.e.,* s.193.

affını ve Herat'ta kalmasına izin verilmesini Sultan'dan rica etti. Fakat Baykara'dan umduğu cevabı alamadı ve tekrar Esterâbad'a döndü. Bir yıl sonra Nevâî, dayısı oğlu Haydar'ı Herat'a göndererek ricasını yineledi. Haydar, Nevâî'nin bilgisi dışında, Sultan'a Sultanın yakınlarından bazılarının Nevâî'nin çeşnicibaşını kandırdıklarını, yemeğine zehir koyarak onu öldürmek istediklerini, bundan şüphelenen Nevâî'nin güç durumda olduğunu söyledi.

6. Herat'a Dönüşü

Bu durum karşısında üzülen Sultan, Nevâî'ye bir mektup gönderip, eski arkadaşını öldürtmeyi aklının ucundan bile geçirmediğini, onu eskisi gibi sevdiğini söyledi. Mektubu alan Nevâî, hemen Herat'a döndü, Haydar'ın söylediklerini Sultan'dan işitince, böyle bir suikasttan habersiz olduğunu söyledi. Bu tezgâhı tasarlayan Haydar hapsedildi. Nevâî, burada bir kez daha affını istedi ve Sultan bu sefer kabul etti. Bu dönüş, 1488'de gerçekleştiğine göre Esterebâd valiliği 15 ay sürmüştür.

Sultan Hüseyin'in, Nevâî'ye ne kadar kıymet verdiğini gösteren diğer bir delil ise 890/1485'te kaleme aldığı Risalesidir. Baykara bu Risale'de Farsça şiir yazanlardan özellikle Câmî ve Süheylî'yi övdükten sonra Türkçe şiir yazan Nevâî'yi över. Bu Risale'den anlaşıldığı kadarıyla Baykara, Nevâî'nin Türk kültür ve edebiyatı için ne kadar önemli bir görev üstlendiğinin farkındadır. O, bir sonraki yüzyılda Kanunî'nin kendi devrinde Bâkî gibi bir şair yetişmesinden duyduğu hazzı duymaktadır. Böyle önemli bir insanla süt kardeşi olmaktan duyduğu mutluluğu da gizlememektedir:

"Bu ismi mezkûr bolğanlar ve evsâfı mestûr bolğanlar, Fârsî nazm encümenide bezm tüzgen ve Fârsî-gûyluk

bahrığa âşnâlık körgüzgenler durur. Velîkîn ma'ânî ebkârığa bu künge diginçe hîç kişi Türkâne libâs kiydürmegen ve ol nâzenînlerni bu zîbâ hil'at bile cilve-i zuhûrğa kitürmegen turur ve bu müşk-bû ra'nâlar tab' nihân-hâneside 'uryânlıkdın mahcûb kalğan durur. Ve bu hûrveş zîbâlar hullesizlikdin cilve-i nâz kıla almağan durur. Tâ bu ferhunde zamân ve bu huceste devrân kim bu nâtüvânıng bayrı ilkünümdin ve ...... kişikaramdın kulluk silkidin kökeltaşlık pâyesiğa yitken ve mülâzemet tarîkidin musâhebet sermâyesin itken harem kebûteri dik perde-serây-ı halvetide mahrem ve surâhî batı dik şebistân-ı sohbetide hem-dem hak söz edâsıda dilîr ya'nî Mîr 'Âlî Şîr aslahallahü şânehü kim tehallusı Nevâîğa meşhûr durur; ve eş'ârıda bu tahallüs mestûr..."[145]

"Nevâî'ye Hürmet Edin" Fermanının Yayınlanması

Bu arada Nevâî'nin kardeşi Derviş Ali'nin Baykara'ya karşı ayaklanması, Nevâî aleyhine birtakım dedikoduların yayılmasına sebep olmuş ve Nevâî bu durum karşısında çok üzülmüştür. Nevâî'nin üzüntüsünü gören Baykara, 898/1492'de bir ferman çıkartmıştır. Bu fermanda Baykara, Nevâî'nin hem devlet ve hem de millet için büyük bir insan olduğunu ve kendisinin eşsiz bir sırdaşı olduğunu vurgular ve: "Herkes iyi bilsin ki Ali Şîr Nevâî, benim yanımda sizin aklınızın bile alamayacağı kadar kıymetlidir ve ona hürmette asla kusur etmeyin." der. Belki de tarihte ilk defa bir insana hürmet edilmesi için padişah fermanı çıkartılmıştır:

---

[145] Hüseyin Baykara, *Risâle*, Amasya Bayezıd Ktp., No: 550/1; İsmail Hikmet Ertaylan, *Türk Edebiyatı Örnekleri II*, *Risale-i Hüseyin Baykara*, İstanbul 1945, s.56.

“Şehzâdeler, emîrler, sudûr, vüzerâ ve âyan ve bilumûm tebaam bilsinler ki Rüknü’s-saltana, Umdetü’l-memleke, Mukarabü’l-Hazreti’s-Sultanî, Nizamüddin Emir Ali Şîr Nevâî şefkatli kalbi ile bu yüksek devlet güneşinin tulûu zamanından beri temiz niyetli fikrini ve büyük kudret ve dirâyetli niyetini bu devletin yükselmesi uğrunda sarf etmiş, azamet ve rütbesini benim kardeşliğim derecesine yükseltmiştir. Ve bu yakınlık günden güne belki saatten saate ziyâdeleşmektedir. Hatırıma geldi ki bu sırada müşarün ileyhin kardeşi tarafından vâki’ olan ve affına karar verilen yolsuz hareketleri bazı yanılanlar ve gaflete düşenler Umdetü’l-memleke olan müşarün ileyhin üzerinde müessir zannederler. Memleketin dâhilinde herkese emrediyorum ki ve herkes bilmelidir ki onun bizim nezdimizdeki mahremiyet ve hususiyeti tasavvur ettiklerinden çok daha ziyâdedir. Ve bilâ-istisna herkes ona azamî hürmetle mükelleftir.[146]

7. İnzivaya Çekilmesi ve Hacca Gitmek İstemesi

Nevâî, kardeşi Derviş Ali’nin isyanı yanında, çok sevdiği Seyyid Hasan Erdeşir’in ölümüne (1489) de üzüldü. Bu iki hadise üzerine 1490 yılında divan beyliğini adamlarından Baba Işık Ağa’ya bırakarak görevinden ayrıldı, ondan sonra “Mukarreb-i Hazret-i Sultan” sanıyla Baykara’nın nedimi olarak kaldı. Nevâî, Nevâdirü’ş-Şebab’da görevden ayrılışını esprili bir dille anlatır: Nefsin gururunu yenmek için mührünü koyu vurduğunu, buna rağmen nefsini alt edemediği için mührünün kırıldığını söyler:

Çün manga şeh itti dîvânda mühr/ Bu idi ildin koyı mühr urmağım

---

[146] Ali Nihad Tarlan, *Ali Şîr Nevâî,* İstanbul 1942, s.2.

Kim gurûr-ı nefs-i ser-keş men'ığa/ Barçadın bolğay koyı olturmağım

Çün şikest-i nefs hâsıl bolmadı/ Mundın oldı mührümi sındurmağım

Aynı yıl içinde Nevâî'ye düşmanlık yapan Mecdeddîn, tekrar gözden düştü ve dedikodular artınca Sultan'ın emriyle hapsedildi, yerine ise rakibi Nizamülmülk geçti.[147]

8 Kasım 1492(889)'de Nevâî, yakın dostu mutasavvıf-şair Câmî'yi kaybetmiş ve bir kez daha çok üzülmüştür. Hamsetü'l-Mütehayyirîn adlı eseri bu yıllardaki duyguların ürünüdür.

1497 yılında bazı saray entrikaları sonucu Hüseyin Baykara'nın, oğlu Bediüzzaman ile arasının açılması ve ondan olma torunu Mirzâ Mehmed Mü'min'in yanlış bir fermanla öldürülmesi, daha sonra bu olayı hazırlayan vezir Nizamülmülk'ün idam edilmesi, hem hükümdarı, hem de Nevâî'yi çok sarstı. Bu olaylarda problemlerin çözümü daima ona düştü. Nevâî, 1498 yılında Herat'taki bu sıkıntılardan dolayı Meşhed'e gitti ve oradan Sultan'a gönderdiği mektupta Hacca gitmesine izin verilmesini rica etti. Fakat yakın dostundan ayrılmak istemeyen Sultan, bu mektubun cevabında, yolların tehlikeli olduğunu, şimdilik niyetinden vazgeçmesini tavsiye etti. Bunun üzerine Nevâî, 1499'da Herat'a döndü. Baykara'nın Nevâî'e Hacc izni vermemesinin yolların tehlikeli olması dışında başka sebepleri de olabilir. Bunlardan ilk akla gelenler Nevâî'ye olan düşkünlüğüdür, çünkü iki dost artık ihtiyarlamıştır ve birbirlerine eskisinden daha düşkündürler. Ayrıca Baykara, hükümdarlığının hem taht kavgalarından, hem de diğer bazı sebeplerden dolayı zayıfladığını çok iyi

[147] Levend, a.g.e., s.43.

bilmektedir. Bu yüzden bu sıkıntılı dönemde hem içeride, hem de dışarıda sözü dinlenen büyük bir bilgenin yanında olmasını istemiş olabilir. Bunu bir halk hikâyesinde de görüyoruz: "Şair Mir Ali Şîr Nevâî'nin yaşı ilerleyince gönlünden Hacca gitmek geçmiş. Bu nedenle memleketin sultanı, dostu Hüseyin Baykara ile helalleşmek için padişahın huzuruna gitmiş. Padişah ise: "Sen Hacca gidip gelen kişilerden daha çok sevap işler yapmış olan muteber bir zatsın." diyerek izin vermemiş. Sultana ne diyeceğini bilemeyen Ali Şîr Nevâî de çaresizce kala kalmış. Aradan bir yıl geçmiş. Mir Ali Şîr gene Hacca gitme niyetine girmiş. Gitmeden önce dostu Sultan Hüseyin ile görüşmek için saraya gitmiş ve: "Sizinle helalleşmek için geldim." demiş. Hüseyin Baykara; memleketteki huzursuz halin, halk arasındaki hoşnutsuzluğun arttığını dile getirip: "Halkı sensiz idare etmek zor. Ayanlara inanıp güvenemiyorum. Eğer dost olarak biliyorsan beni yalnız bırakıp bir yere gitme." diye ricada bulunmuş.

Hazreti Ali Şîr Nevâî, ne yapacağını bilememiş. Hacca gideyim dese, çocukluktan beri dostu olan sultan, "Gitme" diyerek karşısında yalvarıp yakarıyormuş. Böylece şair o sefer de gidememiş; fakat: "Gelecek yıl mutlaka gideceğim" demiş. Bu arada kış bitmiş, bahar ayları gelmiş. Ali Şîr Nevâî kendi kendine "Bu defa padişah izin verse de vermese de gideceğim." diye karar vermiş ve padişah da müteessir olmasın diye yanına gitmiş. Hüseyin Baykara: "Gitme kararın kesin mi?" diye sorunca: "Evet, bu sefer beni kimse vazgeçiremeyecek. Hatta siz, aziz dostum, yurdun sultanı bile." diye cevaplamış. Bunun üzerine sultan: "Öyleyse ben razıyım. Pekâlâ dostum, madem istiyorsunuz gidin. Benim için de ziyaret et, ziyaretin mübarek olsun." diyerek Fatiha okumuş. Sonra da: "Gidişinizi hiç kimse

bilmesin, geceleyin gizlice yola çık." demiş. Ali Şîr Nevâî, dostu ile helalleşip, evine doğru yola düşmüş.

Sokağın başına geldiğinde bir yiğide rastlamış. Bu yiğit, şairler şairinin kendisi gibi fukara, yetimlere yardım elini uzattığını çok duymuş ama onu görmüşlüğü hiç yokmuş. Delikanlı, şaire selam verip: "Siz de mi o tarafa gidiyorsunuz?" diye sormuş. Şair de: "O taraf neresidir?" diye sormuş. Delikanlı: "Neresi olacak, Ali Şîr Nevâî hazretlerinin evine" demiş ama lafını bitirmemiş: "Ben köyde yaşıyorum. Odun toplayıp, satarak geçiniyorum. Duyduğuma göre Ali Şîr Nevâî denen meşhur şair, padişahlıkta büyük adam olsa da bizim gibi gariban bîçarelere çok iyiliği dokunurmuş. Bunları duyduğum için gelmiştim ama şimdi biliyorum ki buraya gelmekle hata etmişim." Bunun üzerine hazret: "Niçin?" diye sorunca, delikanlı: "Ne siz sorun, ne ben söyleyeyim. Duymadın mı? Şairimiz Hacca gitmeye niyetlenmiş." demiş. Ali Şîr Nevâî, yiğit ile konuşurken evine vardıklarını fark etmemiş. Bir de bakmış ki avlusunda bir sürü insan toplanmış. İçlerinde şairler, Hâfızlar, müzisyenler, yazarlar, nakkaşlar ve münekkitler gibi dostlarının yanı sıra fırıncılar, aşçılar, bahçıvanlar, demirciler, hamallar kısacası şairi bilen, tanıyan herkes oradaymış. "İşte, hazretin kendisi geldi." diyerek herkes şaire yol vermiş. Delikanlı da yol arkadaşının Ali Şîr Nevâî olduğunu anlayınca çok şaşırmış.

Hazret ise avlusunda toplanan insanları görünce şaşkın bir halde: "Hayır mı şer mi?" diye öğrencilerinden birine sormuş. Öğrencisi: "Hayırdır, hayır" deyince Nevâî: "Öyleyse bu kadar insanın şair kulübesine teşrif buyurmaları ve yüzlerindeki kaygı alâmetlerinin sebebi nedir?" diye sormuş. Bu sefer öğrencisi: "Bunu kendilerine sorun" demiş. Bu soru cevap faslına şahit olanlardan biri: "Bizi

bırakıp Hacca gideceğiniz konusundaki söylentiler doğru mu hazretim?" demiş. Şair, ne diyeceğini bilememiş ve: "Evet, yola çıkıyorum." dese toplanan halka ayıp olacak, "Hayır, gitmiyorum." dese yalan söylemiş olacak. Etrafındakilere bakıp, başını eğmiş ve hiçbir şey söylemeden durmuş. O sırada öğrencilerinden biri: "Ey ahali, duymadık demeyin! Hazretim, yarın şafak vakti eşe dosta söylemeden yola çıkacak!" demiş.

Bunun üzerine her kafadan bir ses çıkmış ve: "Hazreti bu yoldan döndürmek lâzım. Ali Şîr Nevâî'siz halimiz nice olur?" diye biri söylerken diğeri: "Ne olacak, yurdun düzeni bozulup, gene haksız yere kan dökmeler başlayacak!" demiş. Söze şairin yaşlı dostu Binâî de katılmış ve: "Hazret, gitme işini bırakın. Sensiz halimiz kötü olur. Arkların kazılması, binaların inşaatı öylece kalır. Memleketin başı gamdan dertten kurtulmayacak." demiş. Onun sözlerine bir başkası eklemiş: "Halk, mescit dese mescit yaptırdınız, medrese dese medrese kurdurdunuz. Sizin inşa ettirdiğiniz hamamlar, köprüler, arklar, havuzlar, bağ bahçeler, kütüphaneler Hac sevabının yerine geçmiyor mu?" Gene bir başkası: "Siz, yetimlere baba, evsizlere ev, susuzlara su oldunuz. Sizin iyilik ve şefkatinizden, mürüvvetinizden sadece insanlar değil hayvanlar da faydalandılar. Bunların hepsi sevaptır." deyince herkesten "Doğru söylüyorsunuz, doğrudur." diye sesler işitilmiş. Bir başkası ise: "Çiftçi baba doğru söyledi, nihayetinde siz de; *"Adam iseniz demeyin adama, Ki onun yoktur halk gamından gamı,* dememiş misiniz? Evet, siz kendinizce gitmeyi isteseniz de halk bunu ya ertelemenizi ya da gitmemenizi rica ediyor" demiş. Ali Şîr Nevâî de düşünmüş taşınmış Hacca gitmeyi ertelemeye karar vermiş. Bunu duyan insanlar, mesut bir halde evlerine dönmüşler. Ali

Şîr, beraberinde gelen delikanlıyı ise kendisine evlat olarak almış."[148]

Nevâî, bu saltanat çekişmeleri arasında bile edebî çalışmalarına ara vermemiş, Lisânü't-Tayr (903/1498), Muhakemetü'l-Lugateyn (904/1499), Siracü'l-Müslimîn (904/1499) ve Mahbûbü'l-Kulûb (905/1500) adlı eserlerini hazırlamıştır. Ayrıca o, bu sıkıntılı yıllarını, Mahbûbü'l-Kulûb adlı eserinde uzun uzun anlatmaktadır. Bu yıllarda bir taraftan da Nevâî'nin sağlığı bozulmaktadır.

8. Hastalanması ve Vefatı

31 Aralık 1500'de Hüseyin Baykara seferden döndü. Ali Şîr Nevâî, her zamanki gibi onu karşılamaya çıktı. Fakat bu defaki karşılama acıklı bir sonla noktalandı. Ali Şîr Nevâî, ata binebildiği hâlde, Sultan, sedye ile taşınıyordu. Karşılaştıklarında, Ali Şîr Nevâî attan inerek, Sultan'ın tahtırevânına yaklaşmak istedi, fakat yürüyemedi. İki arkadaşının omuzlarına ellerini atarak Sultana yaklaşan Nevâî, selamlayarak elini öptü. Fakat bir daha ayağa kalkamadığı gibi, konuşma melekelerini de kaybetti ve felç geldi. Onu bizzat hükümdarın tahtırevanına koydular, orduda bulunan hekimler arasında tedavi konusunda anlaşmazlık çıktı. Hekimlerden bazıları, hastanın olduğu yerde tedavisine ve iyileştikten sonra Herat'a götürülmesine taraftar iken, bir kısmı ise vakit geçirilmeksizin Herat'a gidilmesini ve orada bütün hekimlerin fikirlerinin alınıp, ona göre tedaviye girişilmesini teklif ettiler. O zamanın en büyük hekimi sayılan Abdülhay'ın da bu görüşte olması üzerine, ikinci kararın uygulanması münasip görüldü.

---

[148] Ergin, a.g.e., s.155.

Fakat hasta gittikçe ağırlaştı. Sonunda Ali Şîr Nevâî 3 Ocak 1501 Pazar günü yolda vefat etti. Na'şı Kutsiye Câmîî yanında hayatta iken yaptırdığı yere gömüldü. Ali Şîr'in na'şının bulunduğu yer bugün bile "Kûçe-i Ali Şîr" ismini taşımaktadır. Mezarı da *"Mezar-ı Şâh-ı Garibân Ali Şîr"* ismini taşımakta ve ziyaretgâh olarak hâlen gezilmektedir. Baykara, cenaze töreninden sonra üç gün Nevâî'nin evinde kalarak yas tuttu, yedinci gün şehrin kuzeyindeki Havz-ı Mahiyan'da Türk töresi gereğince verilen *"yuğ yemeği"* törenine de başkanlık etti.[149]

Nevâî, ömrü boyunca maddi açıdan, Semerkand'ı saymazsak, sıkıntı çekmemiştir. Bilindiği kadarıyla Nevâî'nin büyük bir serveti vardı. Bu yüzden memuriyeti sırasında devletten maaş almamış, tersine devlete yardımda bulunmuştu. Nevâî, yalnızca Ebû Sâid zamanında kendisine maaş verilmediğinden şikâyet eder ve Semerkand'da yokluk içinde kaldığını söyler. Bu şikâyetin asıl sebebi muhtemelen şairin servetinden uzak kalması ve istediği gibi harcamada bulunamamasıdır. Herat'a dönüşünden kısa bir süre sonra sahip olduğu servetin, Barthold'un zannettiği gibi, memuriyeti zamanında toplamış olduğu mallardan ibaret olmayıp kendisine ailesinden kalma servet olduğu anlaşılmaktadır.[150]

B. DOSTLARI VE ÇEVRESİ

Nevâî, Timuroğulları hükümdarlığının, birkaç hükümdarını saymazsak, birçok hükümdar ve şehzadesinden daha çok tanınan ve hayatı hakkında bilgi bulunan şahsiyetlerindendir. Hatta bu hükümdarlık zikredilince

---

[149] Günay Kut, "Ali Şîr Nevâî", *Dia*, Iı, İstanbul, 1989, 449-450.
[150] Togan, a.g.e., s.352.

ilk akla gelen birkaç simadan birisidir. Bu yüzden hem yaşadığı dönemde, hem de öldükten sonra uzun yüzyıllar hayatı, hikâyeleri ve şiirleri dilden dile dolaşmıştır. Nevâî ile beraber dostları, yakın çevresi, ilişki içinde olduğu insanlar da bundan nasibini almıştır. Bu anlamda başta padişahlar, şehzadeler, valiler, vezirler gibi devlet ricali olmak üzere alimler, müderrisler, şeyhler, şairler, vb. çok değişik kesimlerden insanlarla bazen iyi, bazen kötü ilişki içinde olan Nevâî'nin dostlukları da düşmanlıkları da dilden dile dolaşmıştır. Şimdi bütün dost ve rakipleri olmasa da belli başlılarına kısaca değinelim:

Hüseyin Baykara: Baykara, Nevâî'nin hayatındaki en öneli insandır. Nevâî, çocukluğundan itibaren Baykara ile beraber olmuş, beraber büyümüş ve aynı mektepte, aynı hocalardan ders almışlardır. 1469'da Baykara tahta çıkınca ilk işi çok sevdiği kan kardeşini yanına aldırmak ve yönetimde onu önemli bir göreve getirmek olmuştur. Nevâî de ömrü boyunca Baykara ve Herat için çalışmış ve bu şehrin tam anlamıyla bir kültür ve edebiyat şehri olması için olağanüstü bir gayret göstermiştir. Onun bu gayreti hem Baykara'nın hem halkın dikkatini çekmiş ve kısa sürede sözü dinlenir bir bilge ve halkının dertlerine çare olan bir halk kahramanı olmasını sağlamıştır.

Halk da Nevâî-Baykara dostluğunu anlatan birçok hikâye anlatmaktadır. Bunlardan birisinde Nevâî, Baykara adına tertiplemiş olduğu Hamse'sini ona vermek için saraya geldi. Baykara, onu görünce: Uzun zamandır, aramızda halledilmesi gereken bir konu vardı, bugün bu işi halletmeliyiz, dedi. Nevâî çok şaşırdı. Baykara: Bundan sonra sen benim pirimsin, ben de senin müridinim, dedi. Nevâî bir kez daha şaşırdı: Allah Allah! Hiç böyle şey olur mu? Siz pirsiniz bendeniz müridim dedi. Baykara: Mürid

ve pir ne demektir? Deyince Nevâî: Pirin istediği, müridin istediği olmalıdır dedi. Bunun üzerine Baykara huysuz ve hırçın kısrağı getirmelerini istedi. Kısrak gelince de: Madem ben pirim, sizin ata binmenizi ve benim yularını çekmemi istiyorum dedi. Nevâî için binmekten başka çare yoktu. Ancak at, Baykara'dan başkasını bindirmek istemiyordu. Baykara ata bağırdı, at sakinleşti ve Nevâî bindi. Fakat Nevâî'nin at üzerinde saygıdan bayıldığı görüldü.[151]

Başka bir rivayete göre ise hadise şöyle olmuştur: "Hazret Ali Şîr Nevâî, "Hamse'sini yazıp bitirince dostu Sultan Hüseyin'in yanına varmış ve elindeki tomarı açmadan ona vermiş. Sultan: "Bu nedir?" diye sorunca, şair: "Açınca ne olduğunu göreceksiniz." demiş. Hüseyin Baykara, tomarı açınca bir kitap olduğunu görmüş. Ali Şîr Nevâî: "Hamse'nin son sayfasını şimdi bitirdim ve ilk önce değerli dostum görsün diye Sultanların Sultanı size getirmeye cür'et ettim." demiş. Ali Şîr Nevâî'nin bu sözleri üzerine Baykara, Herat'taki bütün ulema, şair, sazende ve hanendelerin dünyada bir eşi daha olmayan Bağ-ı Hüseyin'e toplanmasını emretmiş.

Bu arada Hüseyin Baykara'nın halkın "Sultan atı" dediği yıldız misali gözleri olan bir Arap atı varmış. Çok hızlı olan bu at, kamçı değer değmez âdeta göğe uçarmış. Sultandan başkasını da yanına yaklaştırmaz, önünden gideni dişleyip arkasından geleni de tepermiş. Bu sebepten ata eyer vurmayı, yem vermeyi sadece sahibi yaparmış. Bir ara Hüseyin Baykara, seyishaneye girip atını eyerleyerek çıkmış ve Ali Şîr Nevâî'ye: "Boz ata bin!" demiş. Şair, daha önceleri birçok ata binmiş, ama böylesi bir ata bindiği hiç yokmuş. Korkusundan: "Yok, binmiyorum" diyerek

---

[151] Borovkov, a.g.m., s.217.

sultanın isteğini reddetmiş. Hüseyin Baykara gene: "Ata bin" deyince de: "Binemem, yavaş atın üstünde bile zar zor otururum, bu ise sizin, sultanın atı... Yok, bu ata binmemekte beni mazur görün." demiş. Baykara: "Bineceksin dedim, bineceksin" diye ısrar etmiş. Fakat Ali Şîr Nevâî'yi ata binmesi için kandıramayacağını anlayınca da başka bir yol denemeye karar vermiş.

Dostuna hitaben: "Mevlana", demiş ve devam etmiş: "Hani söyle bakalım, şahın emri nedir? Atalarımız padişahın emri vaciptir dememişler mi?" "Evet, öyledir" demiş Nevâî. Bunun üzerine padişah: "Peki öyleyse, Hüseyin sizin neyinizdir?" diye sorunca, Nevâî: "Dostum Hüseyin, memleketimizin padişahıdır." diye cevaplamış. "Ben yurdun sultanıysam sen de bana tâbisindir. Öyleyse sultanının emrini yerine getirmemekteki sebep nedir?" diye tekrar sormuş padişah. Sohbet dönüp dolaşıp buraya gelince, araya bir soğukluğun gireceğini anlayan Ali Şîr Nevâî, teklifi kabul edip: "Pekâlâ, dostluğumuza hürmeten emrinizi yerine getireceğim." deyip sultanın atına binmeye razı olmuş.

Hüseyin Baykara, dostunun kolundan tutup ata bindirmiş ve bir eliyle dizgini tutup diğer eline de şairin Hamse'sini alıp Bağ-ı Hüseyin'e girmiş. Ali Şîr Nevâî'yi Sultan atı'nın üstünde, Hüseyin Baykara'yı da onun dizginini tutar halde yürüyerek geldiğini gören vezir, ulema ve fukara ehli şaşkınlıklarından oldukları yerde kala kalmışlar. Böylece padişah ve Ali Şîr Nevâî, bağdaki tahtın kurulu olduğu yere kadar gelmişler. Bu sırada, "Padişah dizgin tutar halde, şair ise at üstünde! Bu nasıl şey! Padişah tahta Ali Şîr Nevâî'yi mi geçirmek niyetinde? Yoksa Allah, sultanın aklını başından mı aldı? Allah korusun! Allah korusun! Sultanın bu yaptığına ne demeli?" diye fitne, fesat dolu fısıltılar duyulmaya başlanmış.

Sultan Hüseyin ise halka dönerek: “Ehl-i fukara! Sultanınızın sözüne kulak verin. Şairimiz Ali Şîr Nevâî’yi ‘Sultan atı’na bindirip, dizginini tutmamın sebebini iyi anlayın da sonra padişahımıza ne oldu böyle diye şaşırmayın. Dostum Ali Şîr, ‘Hamse’sini yazmayı bitirip bana takdim etti. Böyle bir iltifat göstererek beni şad etti.” demiş. Bunun üzerine “Aferin, aferin! Şairin elleri dert görmesin! Ömürleri baki, mertebeleri bundan da ziyade olsun!” diyen nidalar yükselmiş.

Sonra Hüseyin Baykara oradakilere: “Ben sizler için kim oluyorum?” diye sormuş. Onlar da: “Memleketimizin sultanısınız.” diye cevaplayınca, Baykara: “Öyleyse sultanın sözünü dinleyin. Evet, ben şu anda sizin sultanınız, bu memleketin, halkın padişahıyım. Ama karşınızda duran dostum Ali Şîr, yurdumuzun gelecek nesillerinin de saygıyla anacağı sultanıdır. Ben, gazel mülkünün sultanı olan ulu şairin dizginini tutabildiğim için çok mutluyum.” demiş. Baykara bunları söyleyerek, gözlerine yaşlar dolmuş bir halde Ali Şîr Nevâî’yi kucaklamış.”[152]

Hatta Baykara, sırf Nevâî’ye saygı gösterilmesi için özel ferman yayınlamış, ardından da kaleme aldığı Risalesinde Nevâî gibi bir dostu olduğu için çok şükrettiğini ifade etmiştir. Şimdi bu Risalede Nevâî’nin anlatıldığı bölümü verelim:

“Yine birçok iş vardır ki açıklamaya gitmek sözü uzatacak ve yazılması boş söz olacaktır. Bu tür işlerin dışında Allahu Teala bu zavallı kulunun (Baykara) saltanatı zamanında birçok kişinin yetişmesini nasip etmiştir. Bu Fakirin meclisinde bu gibilerinin birçoğu yerini almıştır. Benim zamanımda böyle kıymetli insanlar başka

---

[152] Ergin, a.g.e., s.116.

zamanlara göre kat kat fazladır. Allaha şükürler olsun ki benim hükümdarlığım diğer dönemlere göre çok özeldir; bunu anlatmak isteyenlerin dili anlatmaktan lâl ve kalemi çok yazmaktan kırık olur.

Bu tür değerli insanların en bilgini, en faziletlisi, faziletler deryasının temiz incisi, velilik eflâkinin parlak güneşi, şiir cevherlerinin düzenleyicisi Hz. Molla Câmîdir. O öyle bir zattır ki bu felek yaratıldığı günden beri gezegenlerinin ve yıldızlarının yüz bin gözüyle yeryüzünü gözlemesine rağmen onun gibi birini görmemiştir. Yine cihanı gösteren ve aydınlatan güneş evreni dolaşmasına rağmen onun gibi eşsiz birinin üzerine ışığını salmamıştır. Şiirinin cevherlerinden cihan sadeflerle dolar. Nesrinin incilerinden felek atlası güzelleşir ve süslenir. Onun her ilimde eserleri çoktur, eserlerindeki manalar da sayısızdır. Latif gazelleri ve gönül karıştıran beyitleri çoktur. Allah Teala onun irşad gölgesini sonsuza kadar uzatsın ve benim zamanımda onun gibi devlet sahibini ebedi eylesin.

Bunun dışında da şiir ehlinden tatlı sözlülük zirvesinin yıldızı olan kişiler vardır. Mesnevinin güzelliğinde ve beyanın sağlamlığında dünya durdukça ancak onların mukallidi olacak derecede şairler yetişebilir. Şu anda dünyanın hiçbir yerinde onların benzeri olacak derecede herhangi bir şaire rastlamak mümkün değildir. Anlattığımız türde şairler Farsça yazan şairlerdir. Ancak bu güne gelinceye kadar mana bekârlarına Türkçe elbise giydiren ve o şuh güzelleri güzel elbiselerle donatan olmamıştır. Bu yüzden bu eşsiz güzeller şairlik tabiatının gizli hanesinde çıplaklıktan mahcup bir halde kalmıştırlar.

Bu durum benim kutlu zamanıma kadar böyle devam edegelmiştir. Benim zamanımda benim kan kardeşim rütbesine çıkan ve devlet görevinde nedimlik sermayesini

kazanan, harem güvercini gibi sarayın mahremi, koca bir sürahi gibi gece sohbetinde hemdemim ve doğru sözde cesur kişi Ali Şîr'dir ki mahlası Nevâîdir. Allah onun şanını yüceltsin. O, bu mahlasıyla Türk dilinin ölü cesedine Hz. İsa gibi ruh vermiştir. O, ruh bulan Türk şiirine gece gündüz uğraşarak dokuduğu elbise ve ipeği giydirdi. Onun söz gülistanında şairlik kudretinin ilkbaharından yağan yağmurlarla rengârenk güller açtı. O, şiir deryasına fikir bulutlarından ruh bağışlayan damlalarla çeşit çeşit inciler saçtı. Her çeşit şiir meydanına cins atını sürdü. Bütün memleketleri dil kılıcıyla kendi hükmü altına aldı. Onun şiirinin yüceliğini anlatmada dil yetersiz, beyan ise aciz kalır. Hatıra onun mesnevilerinden birçok beyit gelir ki biri budur:

Ben öyle bir Türküm ki bu dille şiir yazmaktayım. Felek benim gibi bir şairi görmedi, ...

Bu beyitler onun şairlik tabiatından başvurup çıktığı zaman herkes bunun boş övgü ve şairane bir söz olduğunu zannetti. Fakat benim hükmüm zamanında Nevâî, hamseye el attı ve onun tamamlanmasında ciddiyet gösterdi. Her ne kadar Nizâmî şiir ehlinin üstadı olsa ve hamsesi de meşhur olsa o, bu mesnevilerini otuz yılda tamamlamıştır. Ardından Hüsrev-i Dihlevi, otuz bin beyitlik hamseyi on sekiz bin beyitte özetlemiş ve altı yedi yılda tamamlamıştır. Bu fesahat meydanının yiğidi ve belagat ormanının aslanı birçok mesnevide çekici tefsirler yazdı ve gönle hoş gelen düzenlemeler yaptı. Başlamasından bitirmesine bir yıl geçmemişti. Hesap edilse belki altı ayı bulmazdı. Eserlerini tetkik eden kişi mesnevilerinin renkliliğini, beyitlerinin sihirliliğini, terkiplerinin sağlamlığını ve manalarının tatlılığını anlayacaktır. Mesnevi tarzında ve diğer türlerde ondan önce Arap fasihleri ve İran beliğleri güzel eserler yazmış ve hazırlamıştı. Nevâî, her tür şiire

kalem sürmüş ve gayret göstermiştir. Açıklaması divanının fihristinde zikredilmiştir. O nasıl bir divandır ki sözleri cevher ve temiz manalarla dolmuştur.

"Sen ona divan değil de gam ve dert ehli için afet de. Yanma ve gam kıvılcımıyla kıyamet de."

Onun aşk ehlinin canına ateş vurmayan bir beytini, ayrılık derdine düşenlerin cismini yakmayan ve külünü göğe savurmayan bir mazmununu bulamazsın. Ayrılık ciğerinin kanının damlamadığı bir mısraını bulamazsın. Şiir memleketlerinde hangi güzel ülkeye gittiyse kapısı onun yüzüne açıldı ve hangi büyük ülkeye şairlik askeriyle yağmacıları gönderdiyse orayı fethetti. Bugün şiir yolunda dünyanın dörtte birinde kahraman odur ve memleketlerin fethinde ona sahibkıran deseler yanlış olmaz.

"O söz ülkesinin fatihidir, hangi fatih belki Hüsrevidir. Hayır, Hüsrevi değil, belki kahramanıdır, Çin ülkesi olursa da sahibkıranıdır."

Bu şekilde orijinal eserler ve el değmemiş eserlerin ortaya çıkması benim zamanımda olmuştur. Allahu Teala o büyük zatı yüce hükümdarlığın bilgini ve melek sıfatlı zatın medhiyecilerinin şairi kıldı. Bu, çok şükür gerektirir.

Ya Rabbi, şükrünü nasıl yerine getirebilirim! Hangi dille buna başlayabilirim! Yüz canım olsa da feda etsem ve şükrettim desem yine hata etmiş olurum. Ya Rabbi beni kulluğuna kadir eyle! Eğer bela gelirse sabır ver. Seni anmak yolunda zikredici eyle! Nimetlerine karşı dilimi zikredici kıl!

Molla Câmî: Baykara'nın, Herat'ın ve Nevâî'nin saygı ve sevgisini kazanmış en önemli zatlardan birisi de Molla Câmî'dir. Yukarıdaki Risale'den de anlaşılacağı gibi Baykara, Molla Câmî'ye büyük değer vermektedir. Nevâî için ise Molla Câmî hem bir ağabey, hem bir mürşid, hem

bir dost, hem bir meclis arkadaşı ve hem de şiirlerine ve mesnevilerine nazireler yazdığı üstad bir şairdir. Aşağıda Nevâî'nin etkilendiği şairler bölümünde de görüleceği gibi Nevâî hemen her eserinde Molla Câmî'yi hayırla yâd etmiş ve onu kendine örnek almıştır.

Molla Câmî, Herat Mektebi'nin -Nevâî ve Bihzad- simge isimlerinden ve üstadlarındandır. Bu mekteb sanat, edebiyat, tasavvuf, dinî ilimler, felekiyat, vb. birçok alanda kendine has bir üslup geliştirmiştir. Câmî, bu mektebin tasavvuf ve Fars şiirinde temel taşlarından birisidir. Nevâî ise bu mektebin hem hamisi ve beyni ve hem de Türk şiiri ayağını temsil etmektedir. Özellikle de Herat şiirinin Câmî ve Nevâî ile özdeşleştiğini söyleyebiliriz. Bu iki şairin diğer bir özelliği de aralarındaki dostluk ve samimiyettir. Molla Câmî, XV. yüzyılın yaşayan en büyük Nakşibendî şeyhi ve en büyük Fars şairidir. O, tasavvufu şiirde kullanmanın yanında yaşamasıyla da büyük bir şeyh olarak dikkatleri üzerinde toplamaktaydı. Herat'ın bu büyük şeyhine, birçok insan gibi Nevâî de intisap etmişti. Nevâî ile Câmî birçok konuyu tartışıyor, fikir alışverişinde bulunuyordu. İki şairin dostluğu ve birbirlerine olan saygıları kitap ve şiirlerine de yansımaktaydı. Molla Câmî birçok eserinde yeri geldikçe Nevâî'yi hayırla anıyor, onun Türk şiiri için yaptığı büyük hizmete dikkat çekiyor ve onu hayırla yâd ediyordu. Nevâî de aynı şeyi yapıyor, bazen onun eserlerini Türkçeye tercüme ediyor ve bazen de nazireler kaleme alıyordu. Öncelikle Nevâî'nin sadece Molla Câmî'yi anlattığı Hamsetü'l-Mütehayyirin adlı esere değinelim. Ardından Câmî'nin Baharistan'da Nevâî'yi anlattığı bölümü aktaracağız.

"Bir devlet sahibi ki çağımız onun varlığıyla şeref bulmuştur. Her ne kadar onun makam ve ihtişamı ve Şevketli Padişah (Hüseyin Baykara)'a yakınlığı ve ayrıca fazilet ve

edebine ihtimam eden Tanrı vergisi ve kazanç mahsulü üstün meziyetleri kendisini burada şiir güzelliği ve nazım kudretiyle vasıflandırmaya ihtiyaç göstermeyecek derecede yüksekse de alçak gönüllülüğü ve nefsini küçültmesi gibi faziletleri dolayısıyla adını şairler zümresi arasına karıştırmak tenezzülünü göstermiştir.

Bu tevazu ile başkalarının kendisini bu zümreden saymak suretiyle saygısızlık göstermeleri düşüncesini de ortadan kaldırmıştır. Fakat insaf edilirse, her nerede bu zümre varsa ol başta gelir ve her nerede şairlerden bahsedilirse onun adı defterin başında yer alır. Bu fikri ifade eden şu muamma, kutlu adına sunulmuştur:

“Cihanda fazilet sahiplerinin yollarında yürüdüm. Faziletlilerle beraber bulunmak yüzünden şerefli mertebeler kazandım. Senin adın sayesinde bütün erginlerden üstün oldum. Bundan dolayı adını bütün erginlerin üstünde yazdım. Adının incisi o kadar büyüktür ki, nazımdan her yer ona sadef olabilir. Şiirden her makam ondan şeref bulabilir.”

Şiirde mahlası olan Nevâî kelimesi şu muammadan da anlaşılır:

“Mahlaslar içinde onun adının hakikatini hiç kimse bulamaz. Bulanların ağzında da ondan ancak bir (Neva= Ezgi) kaldığını bil.”

Ali Şîr’in yaradılışında her ne kadar Türkçe ve Farsça şiire geniş bir kabiliyet varsa da onun meyli Farsçadan ziyade Türkçededir. Türk dilinde yazdığı gazelleri on beş binden fazladır. Hamsei Nizâmî tarzındaki mesnevileri otuz bine yakındır. Anlaşılıyor ki Türk dilinde ondan önce ve ondan fazla kimse şiir söylememiş, nazım incileri delmemiştir.

Fârisî şiirleri arasında Hüsrev Dehlevî’nin kasidesine nazire olarak yazmış olduğu Derya-yı Ebrâr adlı kasidesi

ince nükteler ve güzel hayallerle doludur. Başlangıcı şöyledir:

"Ateş renkli dudakları şahların tacını süsleyen bir mercan, baştaki ham hayalleri pişirmek için bir ateş korudur."

Şu rubaiyi de Hicaz seferinden dönen bazı zevatı kutlamak için yazmıştır:

"İnsaf et ey sırça renkli sema! Söyle, şu iki yıldızdan hangisi daha güzel salınıyor? Senin doğu tarafından cihana ışık saçan Güneşin mi, yoksa benim Şam tarafından (batıdan) dünyayı dolaşarak gelen parlak Ayım mı?" Şu rubai de başka bir levha üzerine yazılmıştır:

"Bu mektup, mektup değil, derdimi gideren bir dermandır. Yaslı gönlümü dinlendirmiştir. Kalbimin sıcaklığını, nefesimin soğukluğunu yatıştırmıştır. Yani benim cihanı dolaşan Ayımın haberidir."

Şu rubai de başka bir levhasında yazılıdır:

"Uzakta seni konuşur, yakında seni ararım, Tanrı katında seninle yüz yüze gelirim, huzurundan ayrıldığım zaman gönlüm senin tarafına döner."[153]

Bâbür Han: Bâbür Han, Nevâî'yi görmemiş olmasına rağmen kendi eserinde ona geniş bir yer verir. Koca Hint hükümdarı, Nevâî'ye olan hayranlığını gizlemez ve onun Türk kültür ve edebiyatına yaptığı büyük hizmeti tespit eder. Bâbür'ün Hâtıratı'ndan Nevâî ile ilgili bölüm şöyledir: "(Baykara) Mirzâ'nın beyi değil, belki musahibi idi. Çocuk iken bir mektepte imişler. Hususiyetleri çokmuş. Bilmiyorum, hangi kabahatinden dolayı, Sultan Ebû Sait Mirzâ onu Herat'tan ihraç etmiş. Semerkand'a gitti ve orada bulunduğu birkaç senen içinde Ahmed Hacı Bey onun

---

[153] Câmî, a.g.e., s.259.

mürebbi ve hamisi idi. Ali Şîr Bey tabiatının nezaketi ile meşhurdur. Halk onun nezaketinin devletinin gururundan iler geldiğini zannederdi; fakat öyle değilmiş ve bu sıfat onda fıtri imiş. Semerkand'da iken de böyle nazik tabiatlı imiş. Ali Şîr Bey emsalsiz bir adamdı.

Türk dili ile o kadar şiir söylemiştir ki, kimse o kadar çok ve güzel söylememiştir. Altı mesnevi kitabı nazmetmiştir. Beşi Hamse'ye tanziren, biri de Mantıku't-Tayr vezninde Lisânü't-Tayr adındadır. Garaibü's-Sıgar Nevâdirü'ş-Şebab, Bedaiü'l-Vasat ve Fevaidü'l-Kiber adında dört gazel divanı tertip etmiştir. Rubaileri de vardır. Bunlardan başka bazı eserleri de vardır; fakat bu zikredilenlere nispetle daha aşağı ve daha zayıftır.

İnşalarını, Mevlana Abdurrahman Câmî'yi taklit ederek toplamıştır. Velhasıl herkes ve her iş için bir makale yazmış ve onları toplamıştır. Bir de Mizanü'l-Evzan adlı bir aruz risalesi yazmışsa da tenkit edilecek tarafı çoktur. Yirmi dört rubai vezninden dört tanesinde yanılmıştır. Bazı beyitleri fena değildir; fakat ekserisi zayıf ve değersizdir. Musikide de iyi şeyler bestelemiştir. Güzel nakışları ve güzel peşrevleri vardır.

Fazl u hüner ehilleri için, Ali Şîr Bey kadar mürebbî ve hamî olan bir adamın hiçbir zaman zuhur ettiği malum değildir. Sazda ileri gelenlerden Üstad Kul Muhammed, Şeyhi ve Hüseyin Udi, Ali Şîr Bey'in terbiye ve himayesi ile bu derece terakki ve şöhret bulmuşlardır. Üstad Bihzad ve Şah Muzaffer resimde Ali Şîr Bey'in gayret ve ihtimamı ile bu derece meşhur ve maruf oldular. Bu kadar hayırlı işlerde pek az kimse bu derece muvaffak olabilir.

Oğulsuz, kızsız, karısız ve ailesiz olarak dünyada tek başına bekâr yaşadı. Önceleri mühürdardı. Orta yaşlarında

bey olup, bir müddet Esterabad'da hükümet sürdü. Sonraları sipahiliği terk etti.

Mirzâ'dan hiçbir şey almazdı. Bilakis kendisi her sene Mirzâ'ya mühim miktarda hediye verirdi. Sultan Hüseyin Mirzâ Esterabad seferinden döndüğü zaman, istikbale geldi. Mirzâ ile görüşüp, kalkmak istediği zaman, kendisine bir hal oldu; kalkamadı. Kaldırıp elde götürdüler. Hekimler hiçbir teşhis koyamadılar. Ertesi gün Hakkın rahmetine kavuştu. Şu beyiti haline uygun düşer:

Bu derd ile ki öler min maraz çü zâhir imes
Tabîbler bu belâğa ni çâre kılğaylar

(Zahir olmayan bu dert ile ölüp gidiyorum; tabipler bu belaya ne çare bulabilirler.)[154]

Seyyid Hasan Erdeşîr: Nevâî Erdeşir'i babası gibi severdi. Meşhed'de önce Bâbür'ün, ardından da babasının vefatı ile hâmisiz kalan Ali Şîr, Timurlular'ın kuşcu emirlerinden Seyyid Hasan Erdeşir[155]'den yardım ve ilgi gördü. O, daha sonra 1472'de Seyyid Hasan Erdeşir ile birlikte emir (divan beyi) olmuştu. Töre gereğince, divanlarda ve toplantılarda kabile beyleri kendi sıralarına göre yer alırlar, fermanlarda yine o sıraya göre mühür basarlardı. Yeni görevine başlayınca, mühürlenecek ilk fermanı önce Nevâî'ye getirirler; o da saygısından dolayı Seyyid Erdeşir'e götürülmesini söyler. Ancak Seyyid Erdeşir de Nevâî'ye olan saygısından dolayı mühürlemekten çekinir. Nevâî, 1495 yılında onun ölümü üzerine bir hâtırat kaleme alır.[156] Tezkiresinde Hasan Erdeşir'i şöyle anlatır: "Bu Fakîr'e

[154] Bâbür, a.g.e., s.186.
[155] "bu Fakîrğa ata mesâbeside irdi. Andak ki Mirzâ Big ferzend mesâbeside irdi. Hem anga ve hem bu Fakîrğa."(Mecâlis, a.g.e.,s.65.)
[156] Kemal Eraslan, *"Nevâî'nin Seyyid Hasan Big Risalesi",* TM, C.XVI, İst.1971, s.89-110.

baba yakınlığında idi. Öyle ki Mirzâ Beg evlat yakınlığında idi. Hem ona, hem de bu Fakir'e. Bu Fakîr, Türk ve Sart arasında ondan mükemmel insan görmedim. Gençliğinde zâhir ilimlerini elde etmişti, ancak tevazu yanı üstündü. Tasavvufta tabiatı güzel idi. Sultanlar huzurunda yetişmek istedilerse de kendini uzak tuttu. Ancak Sultan-ı Sahib-kıran büyük lütuflarla razı etti, iyice yetişti. Ancak onun meyli tabiat icabı fakr tarafına idi. Sonunda o tarafı seçti. Ve Hazret-i Mevlanâ Muhammed Tebâdegânî K.S. hizmetinde tasavvuf yolunu tercih edip erbâin çıkardı. Çok manevî makamlar elde etti."

Pehlevan Muhammed: Nevâî'nin Erdeşir'den sonra ölümü üzerine risale kaleme aldığı dostlarından birisi de Pehlevan Muhammed'dir. Pehlevan, devrinin önde gelen edebiyatçı, bestekâr, tabib ve sûfîsidir.[157] Nevâî'nin Pehlevan'la olan dostluğunu anlattığı bu risaleden bir bölüm aktaralım: "Pehlevan'ın soyunda seyyidlik şerefi vardı. Dayısı pehlivan Bû Sâid, zamanının herkesçe kabul edilmiş pehlivanıydı. Muhammed, dayısından bu ilmi öğrenmiş ve ölümünden sonra onun yerine geçmişti. Muhammed güreşçiliği yanında musiki ilminde de eşsizdi. Lehçesi ve sesi güzeldi. Gönül alıcı nakışlar ve ameller, beğenilen sözler ve gazeller kaleme alırdı. Ve çok güzel okurdu. O devrin bu fende mahir kimseleri mesela Üstad Muhammed-i Harezmî, Mevlana Numan, Mevlana Sahib-i Belhî, Şeyh Safâ-yı Semerkandî ve Hâce Yûsuf-ı Endicanî gibi kişilerin eserlerine denk nakış, savt, amel, kavl ve çâr-dârb gibi eserler meydana koymuştur. Ve kendisi onların hepsinden daha hoş söyleyici, hem de daha hoş okuyucudur. Meşhur amellerinden biri çâr-gâh amelidir

---

[157] Kemal Eraslan, *"Nevâî'nin Hâlât-I Muhammed Risalesi"*, TM, C.XIX, İst.1980, s.99-164.

ki Mevlana Tûtî'nin bir şiirini Sultan Bâbür adına bestelemiştir. Kıraat ilmini çok iyi bilir ve güzel mahrec ve tecvidle Kur'an okurdu.

Gece gündüz, bir lahza Pehlivan'ın tekkesinde ister seferde, ister hazerde, yemek pişirilmekten vazgeçilmezdi. Türlü türlü yemekler hazırlanır ve fakirlere yedirilirdi. Ve o yemeklere uygun şerbetler, yemişler ve helvalar hazır olur ve sunulurdu. Şiir, muamma ve musiki ki sohbet ve neşenin yayılmasına sebeptir, Pehlivan'ın hepsinde vukuf ve nüfuzu meydanda idi, bu yüzden sohbetin yönü daima ona yönelirdi.

Kırk yıla yakın bir Fakîr ile can dostu ve gizli sırlarının mahremi ve iflas ve felaket günlerinden zahiren itibarlı ve kudretli oluş zamanına kadar çok zaman beraber idi. Her ikimiz de aynı sokakta yürüyen ve kendilerini gönül ehlinin hizmet şerefine ulaştıran kimseler idik. Kırk yıl benim gibi bir başına buyruk, sefil ve perişan kişi ile dostluk kılmaktan fazla ne yapılabilecekti? Hatıra gelmez ki ondan gönle bir üzüntü oturmuş."[158]

Emir Şeyhim Süheyli: Süheyli, Herat'ta yetişmiş olan ve şairlik kabiliyeti güçlü olan şairlerdendir. Ebû Sâid Mirzâ'nın zamanında mülazım olan Süheyli, 1472'de Nevâî'den boşalan mühürdarlığa getirilmiştir. Nevâî, tezkiresinde Emîr Şeyhim Süheylî'nin sarhoşluktan kurtulması için dua eder. (s.68) Süheylî, hem Hüseyin Baykara, hem de Nevâî'nin şiir meclislerinin vazgeçilmez şairlerindendir. Nevâî, onun şiirlerini çok beğenir ve Türkçe şiir yazdığını da söyler.[159]

Mevlana Hacı Muhammed: Meşhed'den olan Hacı Muhammed'i Nevâî evladı yerine koymakta ve onunla çok sık görüşmektedir. Nevâî'nin Hacı Muhammed'i sevmesinin

---

158 Kemal Eraslan, Ali Şîr Nevâî'nin "Hâlât-ı Pehlevan Muhammed" Risâlesi, TM, C.XIX, İstanbul 1980, s.101.

159 Mecâlis, a.g.e., s.394.

sebebi fıtraten çok mülayim ve zeki olması ve bilgili olmasıdır. Ayrıca o, Nevâî'nin dert ortağı ve sırdaşıdır.[160]

Devletşâh: Birçok sanatçı, yazar ve âlim gibi Devletşâh da eserini Nevâî'ye takdim etmiş ve ondan yardım beklemiştir. Eserini takdim etmenin dışında da başı sıkışan insanların Nevâî'ye müracaat ettikleri bilinen bir gerçektir. Devletşâh tezkiresinde Nevâî'nin bu yönlerini ve büyüklüğünü şu ifadelerle anlatır: "O, zayıfları tehlikeden kurtarandır. Keremin temelini atmış, büyüklüğün esaslarını diriltmiştir. Âlimlerin yardımcısı, fâzılları yetiştiren, fakirleri kuvvetlendiren odur. İlimlerin bütün şubelerini selîm tabiatının ölçüsü ile ölçüp tartan; iyisini kötüsünü ayıran odur. O kalemin ve kılıcın hakikî efendisi, millet ve dini nizâma koyan Ali Şîr'dir. Yüce değerinin kemâlinden dolayı onu anlatmaya medhetmeye hacet yoktur. Yalnız iki vasfını söyleyelim: Lâkabı *"Sahibü'l-hayrât* ve *"Mukarreb-i Hazret-i Sultan'dır.* Ben bu hakikatler gelinini gayb haclesinden çıkardım. Şimdi hangi gönül sahibi bu temiz, afîf kızın kıymetini bilecek diye düşündüm. Gaybdan bana şöyle ilham olundu: Altının kıymetini sarraf cevherin kıymetini kuyumcu bilir; bunun değerini anlayacak da zamanımızda yüksek ve kerîm vezîrdir. Fazilet, onun sayesinde hâkim olmuş; cehalet ise onun azametinin heybeti ile yıkılmıştır."[161] diyerek Nevâî'ye eserini takdim eder.

Bihzad: Nevâî-Baykara himayesinde İslam âleminin en büyük ressamı kabul edilen Kemaleddin Bihzad (1537) yetişti. Herat mektebinin en önemli sanatçılarından birisi ve belki Mollâ Câmî ve Nevâî ile beraber en büyüğü Heratlı Bihzad'dır. Bihzad İslam resim ve minyatür sanatının gelmiş geçmiş en büyük temsilcisidir. Onun minyatür ve

---

[160] Mecâlis, a.g.e., s.463.
[161] Devletşah, a.g.e., s.28.

resme getirdiği yenilik, kendisinden sonra İran ve Osmanlı sahasında taklit edilmiş, resim deyince Mânî ile beraber onun ismi zikredilmiş ve resmi şiirlere konu olmuştur. Bihzad'ın Baykara ve Nevâî'ye olan saygı ve sevgisini minyatürlerinde de görmek mümkündür. Onun 1485 yılında yaptığı ve ve halen Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Bölümü, No: 2165, 27a'da korunan resminde Hüseyin Baykara dönemi bütün ihtişamıyla resmedilmiştir. Bâbür, Hâtıratı'nda diğer birçok sanatçı ve şair gibi Bihzad'ın da hâmîsinin Nevâî olduğunu söyler. Nevâî'yi anlatan bir halk hikâyesinde Bihzad'ı Nevâî'nin himayesi ve dostluklarına işaret edilir. Zaten Bihzad'ın böylesine meşhur olmasında Nevâî'nin katkısı büyüktür:

"Ressamlar arasında üstünlüğü kabul gören Bihzad, Baykara'nın gözdesiydi. Sarayda ona II. Mani ünvanı verilmişti. Şah, keder ve endişeden ümitsizliğe kapılınca Bihzad, hemen bir manzara ya da portre çizer ve şahı rahatlatırdı. Ayrıca Bihzad, yanında Emir Baba Mahmud'un çeşitli şekillerde tasvirlerini yapar ve yanında taşırdı. Zira onun vücudu çok ilginç ve biçimsizdi.

Bihzad'ın sanatı günden güne ilerliyor ve Herat'ın en meşhur adamlarından birisi oluyordu. Bu büyük sanatçı bir gün Nevâî'nin meclisine son yaptığı resimlerden birisiyle katılmıştı. Bu resim, dallarında güzel rengârenk kuşlarla dolu ağaçlı zengin bir bahçeydi. Her yanda akan nehirleri ve açılmış çiçekleriyle güzellikte eşsizdi. Resimde Nevâî de asasına dayanmış, önünde hediye etmek için altın ve gümüş dolu tabaklar duruyordu.

Nevâî bu resmi görünce kalbi sevinçle doldu ve muhteşem diye bağırdı. Sonra mecliste bulunanlara: Bu muhteşem resmi nasıl değerlendirirsiniz? diye sordu. Horasan'ın meşhurlarından ve Nevâî'nin hocası olan Fasihüddin: Bu

açılmış çiçekleri görünce elimi uzatıp onlardan koparıp sarığıma yerleştirmek arzusu duydum der. Nevâî'nin yakın dostu Sahibdara: Ben de aynı şeyi yapmak istedim, fakat çiçeğe doğru elimi uzatacak olursam ağaçtaki kuşların uçuşacaklarından korktum der.

Nüktedanların başı Mevlana Burhan: Resme bakarken Nevâî hazretlerinin kızmaması ve kaşlarını çatmaması için susmam ve hareketsiz kalmam gerektiğini düşündüm der. Başka bir nüktedan Muhammed Bedahşi: Ah Mevlana Burhan! Yakışıksızlık ve küstahlık olmasaydı, Hazretin elindeki asayı başına indirirdim der. Bütün bunların üstüne Nevâî:

Muhterem arkadaşlarım! Fikir incisini çok güzel deldiniz. Mevlana Burhan o kabalığı ve küstahlığı yapmasaydı altın ve gümüş dolu tabakları başınıza boşaltmaya hazırlanmıştım der ve Bihzad'a tam teçhizatlı bir at, dostlarına muhteşem hediyeler verir.[162]

Ebû'l-Kasım Bâbür: Ebû'l-Kasım, Nevâî'nin hayatındaki önemli zatlardan birisidir. Çünkü babası Kikçine Bahadır, Herat'ta onun himayesine girmiş ve hizmet etmiştir. Bu yıllarda Nevâî küçük bir çocuktur ve hükümdar sarayında eğitimine devam etmektedir. Ayrıca sarayda Hüseyin Baykara da vardır. İki çocuk burada birlikte eğitim almakta ve geleceğe hazırlanmaktadır. Sonuç olarak Ebû'l-Kasım, hem Nevâî, hem Baykara ve hem de Nevâî-Baykara dostluğunda çok önemli bir isimdir.

Ebû Sâid Mirzâ: Uluğ Bey'den sonra Timuroğulları tahtına geçen Sâid, devleti Semerkand'dan yönetir. Onun iktidarı Nevâî'nin gençlik yıllarına denk gelir ki en sıkıntılı dönemidir. Nevâî, Semerkand'a geldikten sonra Sâid'e intisap eder, ancak iltifat görmez, aksine tecride tabi tutulur.

---

162 Borovkov, a.g.m., s.222.

Ayrıca iki dayısı da Sâid tarafından idam edilir. Sâid'in Nevâî'ye böylesine eziyet etmesinde Baykara'nın dostu olması etkili olmuş olabilir. Sonuç olarak Nevâî'nin en sıkıntılı dönemi Ebû Sâid Mirzâ dönemidir.

Mevlana Binâî: Nevâî, tezkiresinde Binâî'yi anlatır ve Herat şehrinin çok kabiliyetli şairlerinden birisi olduğunu söyler. Hatta şiirin dışında hat ve musikide de başarıları vardır. Ancak Nevâî, Binâî'yi beğenmez ve halkın da ona itibar etmediğini beyan eder. Bunun sebebi ise Binâî'nin tuhaflığı, hayalperestliği ve kibirliliğidir. Binâî bu tür kötü huylarından dolayı Herat'ı terkeder, Irak'a gider, ancak orada da tutunamaz. Nevâî, Binâî'nin bütün bu olanlardan sonra bile akıllanmadığını açıkladıktan sonra nefsini yenmesi ve alçak gönüllü olması için dua eder.[163] Nevâî-Binâî çekişmesi halk hikâyelerine de yansımış ve çok ilginç efsaneler gelişmiştir. Şimdi bunlardan birkaç örnek verelim:

"Ali Şîr Nevâî ile Binâî aslında çok iyi dost imişler; fakat araya giren haset insanların söyledikleri yüzünden birbirleriyle imalı söyleşirlermiş. Nasıl olduysa Binâî başka bir padişahın hizmetine geçip, farklı bir memlekete gitmiş. Ali Şîr Nevâî ise çocukluğundan beri dostu olan Hüseyin Baykara'nın yanında kalmış. Aradan yıllar geçmiş. Şairin, kâh Nevâî, kâh Fânî diye yazdığı gazeller Binâî'ye ulaşırmış. Binâî'nin yazdığı gazellerden de Ali Şîr'in haberi olurmuş. Her ikisi de birbirlerini özleyip görüşmek istediklerinden mi yoksa gene bir söz oyunu lütfetmek için mi olsa gerek, birbirlerine mektup yazmaya başlamışlar. Binâî, uzunca bir gazel yazıp son beytine:

"Binâîydek gazel yiberdi meşhûr Binâî
Okuyup cevâb yazsın diye Nevâî mı ya Fânî

---

[163] Mecâlis, a.g.e., s.398.

deyip nokta koymuş. Ali Şîr Nevâî, gazeli okuyup Binâî'nin ne demek istediğini derhal anlamış ve kendi de oturup uzun bir gazel yazmış. Gazelin son beyti şöyleymiş:

"Binâî gazeline cevâb yazıp Nevâî
Dedi özinge koyma binâ bu dünyâ fânî"

Söylenene göre her iki şair, sonraları da birbirleri ile gazel dili ile söyleşmişler."[164]

"Herat'ta Ali Şîr Nevâî ile aynı zamanlarda Mevlana Binâî isimli bir şair yaşarmış. Günlerden bir gün Binâî, Ali Şîr Nevâî'nin bağına gelmiş. Bakmış ki Nevâî, birkaç şair, sazende ve hanendelerle oturmuş tatlı bir sohbet etmektelermiş. Bu manzarayı kıskanan Binâî, o sırada uluyarak kendine doğru gelen köpeğe bakıp avazının çıktığı kadar: "Cenaplarının itleri de nevâlı ulurmuş da bizim bundan haberimiz yokmuş", demiş. Binâî'nin ne demek istediğini ve niyetini anlayan Ali Şîr Nevâî şöyle demiş: "Evet, ben onu zahmetle büyütmüştüm. Mevlananın kendisinin de gördüğü gibi binâ oldu". Bunu duyan şairin sohbet arkadaşları gülüşmüşler."[165]

"Ali Şîr Nevâî ile Binâî bir gün sokakta giderken, yol kenarındaki bağdan bir gazel duymuşlar. Okunan gazel Binâî'ninmiş. Binâî, gazelin kendine ait olduğunu bildirmek için Ali Şîr Nevâî'ye: "Gel, bağa girelim; çok güzel gazel okunuyor", demiş. O da: "Pekâlâ, girip dinleyelim diyorsan, dinleyelim", deyip razı olmuş. Gazelhan, gazeli okuduktan sonra Binâî övünerek: "Hey kardeşim, şiiri hem Binâî gibi yazmışsın hem de okuman da Binâî gibi, sağ olasın, aferin", demiş. Bu sözleri duyan Ali Şîr Nevâî: "Fakat bu dostumuz şiirin nevâsını veremedi. Yaptığı işte

---

[164] Ergin, a.g.e., s.156.
[165] Ergin, a.g.e., s.157.

biraz fehim, feraset ve alın teri olsaydı gazelin nevâsı yerine gelmez miydi?", demiş. Adam, Ali Şîr Nevâî'nin gösterdiği bu lütuftan çok utanıp, yüzünü yere eğmiş."[166]

"Ali Şîr Nevâî ile Binâî adlı şair, bir gün büyük bir binanın önünden geçerken binanın içinden, güle konup tatlı tatlı öten bir bülbülün sesini duymuşlar. O sırada Binâî, Ali Şîr Nevâî'ye sataşmak için: "Âli Hazret, bakın, yolcular geçerken şu *binâ*nın güzelliğine, görkemine zevkle bakıyorlar. Fikrimce, bülbül de bu *binâ*nın güzelliğine övgüler yağdırmaktadır", demiş. Binâî'nin bu sözleriyle ne demek istediğini anlayan Ali Şîr Nevâî, cevap olarak şöyle demiş: "Sözünüz doğrudur; fakat şunu da bilin ki, vakti geldiğinde bu *binâ* da yıkılır. Lâkin bülbüllerin *nevâ*sı, tatlı avazı asla yok olmaz, öte yandan gerçekten zevk sahibi, ferasetli insana bu *binâ*nın haşmeti değil, bülbülün *nevâ*sı huzur verir. Buna öyle herkesin fehmi yetmez." Bunları duyan Binâî, kıpkırmızı olmuş."[167]

Mecdeddîn: Nevâî'nin birkaç önemli düşmanı vardır ki bunlardan birisi Mecdeddîn'dir. Pervanecilikten vezirliğe yükselen Mecdeddîn, entrikalarıyla ve halkı ezmesiyle meşhurdur. Nevâî, onun bu özelliklerini bildiği için Baykara'ya Mecdeddîn'i görevden uzaklaştırması için baskı yapar. Ancak devlettin içine düştüğü maddi kriz, buna imkan vermez ve Baykara, Mecdeddîn yerine Nevâî'yi şehirden uzaklaştırır. Çünkü Baykara'nın tek umudu Mecdeddîn'dir. Nevâî'nin Herat'tan uzaklaştığı bu dönem beklenenin aksine Baykara ve Herat için kâbus yılları olur. Mecdeddîn devlet hazinesini düzeltemez, aksine halka eziyet eder, şikâyetler artar. Bunun üzerine Baykara onu görevden alır. Bir süre sonra da Nevâî Herat'a döner. Nevâî-Mecdeddîn çekişmesi, aynen

---

[166] Ergin, a.g.e., s.157.
[167] Ergin, a.g.e., s.158.

Nevâî-Binâî çekişmesi gibi, halk hikâyelerine de mevzu olur. Bunlardan birini nakledelim:

"Sultan Hüseyin, bir gün vezirlerinin aklını, ferasetlerini ve danişmentliklerini deneyip görmek için onları huzuruna çağırmış ve: "Bana üç kötü insan bulup gelin. Bulana yüz altın, bulamayanlara yetmiş sopa!" diyerek üç gün mühlet vermiş. Vezirler, tez koşuşturup dört bir yanı gezmişler. Üç gün şöyle böyle deyinceye kadar geçmiş; lâkin üç kötü insan bulamamışlar. Fakat Ali Şîr Nevâî, üçüncü günün sonunda üç kötü adamı; cellat, kasap ve avcıyı padişahın huzuruna getirmiş. Bunu gören Hüseyin Mirzâ, dostunun bilgeliğine hayran kalıp huzurundakilere, şairi takdir etmelerini buyurmuş. Böylece Ali Şîr Nevâî, hazineden yüz altın alıp kendi yerine geri dönmüş. Ertesi gün mahallesindeki fakir fukaralara, dul ve bîçarelere yüz altını taksim etmiş. Üç kötüyü bulamayan vezirlere ise Sultan Hüseyin, yetmiş sopa vurdurmuş. Aradan birkaç gün geçtikten sonra, Sultan Hüseyin yine vezirlerini çağırtıp bu üç kötü adamın niye kötü olduklarını tarif etmelerini istemiş. Onlardan gene ses seda çıkmamış. Hatta meclislerde ona buna söz vermeyen bilgiç vezir Mecdeddîn bile suluğunu dişleyen at gibi, sakalını dişleyip durmuş. Hiç kimse cevap veremeyince Ali Şîr Nevâî, kendi bulduğu üç kötü adamı tarif etmeye başlamış: "Cellâda sadece ferman olsun yeter. Haklı mı, haksız mı olduğuna bakmadan adamı kılıçtan geçirir. Kasap, hayvanların en iyisini keser. Avcı ise hayvanları avlar, güzelim kuşları tutup kafese koyar. Onları hayatın güzelliklerinden mahrum eder." Sultan Hüseyin, şairin aklına, ferasetine ve bilgeliğine hayran kalmış."[168]

---

[168] Ergin, a.g.e., s.232.

C. NEVÂÎ'NİN KİŞİLİĞİ VE HAYATI İLE İLGİLİ KISSA VE HİKÂYELER

Nevâî, Timurlular devri emirleri içinde hayatı ayrıntılı bir şekilde açığa kavuşmuş tek şairdir. Hayatının sonlarına doğru yanında çalışan Handemir, Nevâî hakkında Mekârim-i Ahlak ismi ile bir eser hazırlamıştır.[169] Yine Zeynüddin Muhammed Vasifî de Nevâî ve onun döneminde Herat'ta yaşanan hayat hakkında bilgi veren bir eser kaleme almıştır.[170] Nevâî'nin bir değneğe dayanmış hâldeyken, Çüçük Mirzâ tarafından bir çiçek verildiğini gösteren resmi, Ali isminde birinin imzasını taşımaktadır.[171] Aynı resmin biraz değişik kopyası olan ve ihtiyarlık hâlini gösteren bir benzeri de Mahmud Muzahhib tarafından yapılmıştır.[172]

Şeybanî Hanı Keldi Muhammed'in yanında saray şairi olan Vasifî'nin 1530 yıllarında kaleme aldığı Hâtırat'ta Nevâî ile ilgili çok değerli bilgilere rastlamaktayız. Bu eser, Nevâî'nin bilinmeyen yönlerini, kişiliğini ve insanlarla olan ilişkilerini anlatmakta ve genellikle ondan övgüyle söz etmektedir. Vasıfî, verilen bilgileri 1532'de ölen Keldî Muhammed'e anlatmıştır. Hâtırat, Herat kültür çevresinin şöhret sahiplerine ait olan her şeyin, Herat edebiyatının, sanatının, mimarisinin ve ilminin Şeybanî devrinin başında Orta Asya'da büyük bir ilgiyle karşılandığını açıkça göstermektedir.[173]

Nevâî, dil ve edebiyatta çığır açmakla kalmamış, örnek kişiliğiyle de halk takdirini kazanmıştır. Hatta bu

---

[169] British Museum, Nr.7669.

[170] Bedâyiü'l-Vakayi, Leningrad, Asya Müzesi, Nr. 20.

[171] Topkapı Sarayı, *Albüm*, Nr.2155.

[172] Togan, a.g.e., 352; Binyon, *Persian Miniature Painting*, London, 1933, 107, Levha LXXVI.

[173] A.N. Boldirev, "A Sketch of The Life of Herat Society in The XV-XVI Centuries", 1947, C.IV,s.197.

yönlerinden dolayı sırf onun etrafında gelişen bir masal ve fıkra edebiyatı doğmuştur. Oluşan masal ve fıkralarda halkın Nevâî'yi yücelttiği ve ona çeşitli roller biçtiği görülür. Bu rollerden bazıları şöyledir: masal kahramanı, doğruların yılmaz savunucusu, halk için kendi canını tehlikeye atan kahraman, padişaha bile doğruları söylemekten sakınmayan bir bilge, devlet için savaşta kahramanlıklar gösteren bir yiğit, sözünü esirgemeyen ve gediğine oturtan bir nüktedân, vb.

Nevâî, vefatından sonra halkın muhayyilesinde büyük bir yer tutmuş ve meclislerde menkıbeleri anlatılır olmuştu. Hatta sırf onun vasıflarını ve hikâyelerini, yaşadığı dönemin göz kamaştırıcılığını anlatan *Nevâî-şinâs kıssahanlar* çıkmıştı. İşte bunlardan birisi de Vasıfî isimli hikâyeciydi. Vasıfî, bir gün Bâbür Şah'ın huzuruna gider ve Nevâî'yi şöyle tavsif eder: Nevâî'nin insanı hayrette bırakan güzel tedbirleri, garip hikâyeleri ve mizacının güzelliği ve ahlakının güzellikleri ve fazl u kemal sahiplerine hüsnü imtizacı üzerinde adil sultanın sorduğu sual hakkındadır.

Bâbür Şâh bir hükümdar olmasına rağmen Nevâî'ye olan saygısını soru soruş biçiminde gösterir: Sizin zamanınızda Ali Şîr Nevâî ile görüşmeye nail olduğunuzu, bu büyük insanın fevkalede tarafları ile hareketlerini anlatan harikulade hikâyeleri unutmadığınızı duydum. Meclisimizi bu hikâyeler süslerse çok iyi olur."[174]

Hazırcevaplığı

Nevâî'nin hazırcevaplığı ve pratik zekâsı, onu Orta Asya Türklerinin *Nasrettin Hocası* yapmıştır. Halk onu kimi zaman Baykara, kimi zaman da Binâî ile atıştırmış

---

[174] Boldirev, a.g.m., s.201.

ve her seferinde de Nevâî'yi ders veren bilge konumuna oturtmuştur. Bâbür, Binâî'yi anlattığı bölümde konuyla ilgili bazı ipuçları verir: Önceleri musikiden habersizmiş, bu yüzden Nevâî onu ayıplarmış. Bir sene Nevâî, Baykara ile beraber kışı geçirmek işin Merv'e gider. Binâî Herat'ta kalır ve musiki öğrenir. Nevâî döndüğünde Binâî'nin beste yapacak hale geldiğini görür ve şaşırır. Nevâî'ye muarız olduğu için çok cefalar çekmiş. Nihayet Herat'ta barınamadı ve Irak tarafına gitti. Uzun bir süre sonra tekrar Herat'a döndü. Nükte ve tarizi severdi. Bir keresinde bir satranç meclisinde Nevâî ayağını uzatır ve ayağı Binâî'nin arkasına dokunur. Nevâî şaka yollu: "Aceb belâ nîst der-Herî eger pây dırâz mîkünî be-kûn-ı şâir mîresed" (Olur belalardan değildir, Herat'ta ayağını uzatsan mutlaka bir şairin arkasına dokunur.) Binâî altta kalmaz ve: "Eger cem' mîkünî be-kûn-ı şâir mîresed" (Eğer geri çekersen yine bir şairin arkasına dokunur.) Nihayet bu nükteleri yüzünden de Herat'tan yine Semerkand'a gitti."[175]

Halkın Nevâî'yi çok sevmesinde ve meclislerin aranan adamı olmasında bu kabiliyetinin çok büyük bir tesiri vardır. Bu tür olaylardan birisini bizzat Nevâî anlatır. Herat'taki Gevher Şad Bigim medresesinin müderrislerinden Mevlana Mesud, bir gün mescidde öğle namazından sonra iki rekat fazladan namaz kılar. Bu durum karşısında Nevâî: Borç senedi hazırlayanın hesap kılarken fazla göstermesi hainlik delilidir." der. Bu söz çok meşhur olur ve yayılır. Mevlana Mesud çok üzülür ve: İki rekat fazladan namaz kıldım. Yıllardır onun melâmet ve azametinden kurtulamadım."[176] der.

---

[175] Babür, a.g.e., s.197.
[176] Mecâlis, a.g.e., s.455.

Bilgeliği

Nevâî, kelimenin tam anlamıyla yaşadığı toplumun "bilge"sidir. O, bir yandan devlet işlerinde hükümdarın en yetkin danışmanı ve dürüst bir siyasetçi, bir yandan da yanlışlıkları bıkmadan üşenmeden düzeltmeye çalışan bir nasihatçidir. Nevâî, olgun ve kendinden emin bir üslupla insanları sevgiye ve doğruluğa davet etmekte, dürüst bir Müslüman-Türk olarak topluma faydalı fertler olmalarını istemektedir. Bu konuyla ilgili hem halk hikâyelerinde ve hem de kaynaklarda çok güzel örneklere rastlayabiliriz.

Tezkiresinde kimi zaman şairlere öğütler vererek, onları kötü alışkanlıklarından vazgeçirmeye çalışmakta; kimi zaman da güzel ahlak sahibi olan kişilere övgüler yağdırmaktadır. Mesela Emîr Şeyhim Süheylî'nin sarhoşluktan kurtulması için dua eder.[177] Mevlânâ Âsafî'nin vaktini ve zihnini boş yere harcamasından yakınır ve doğru yolu bulması için dua eder.[178] Mevlânâ Binâî'nin gururdan vazgeçmesini temenni eder.[179] Mevlânâ Muhammed Horasanî'nin hayatını boş yere harcamaktan vazgeçip; tasavvufa yönelmesini büyük bir takdirle karşılar.[180] Mevlânâ Yakînî'nin "bî-edebâne" sözlerden vazgeçmesini takdirle karşılar.[181], vb.

Nevâî'nin bilgeliğini gösteren kıssa ve hikâyeler de çoktur. Mesela Vasıfî, Nevâî ile Hüseyin Baykara arasında geçen bir hadiseyi şöyle anlatır: Hüseyin Mirzâ'nın cins bir atı varmış. Padişah, yere göğe sığdıramadığı bu atına, sadece ava ve uzak seferlere gittiğinde binermiş. Günlerden

---

[177] Mecâlis, a.g.e., s.68.
[178] Mecâlis, a.g.e., s.70.
[179] Mecâlis, a.g.e., s.71.
[180] Mecâlis, a.g.e., s.153.
[181] Mecâlis, a.g.e., s.59.

bir gün avdan dönen padişah, Ali Şîr Nevâî'ye kibirli bir şekilde: "Âlemde benim atım kadar hızlı koşan, tez uçan bir at olmasa gerek! Bu atın cinsi nedir?" diye sormuş. Nevâî: "Muhterem sultanım, inek neslindendir" diye cevap vermiş. Padişah öfkelenerek: "Nasıl olur, aklınızı mı kaçırdınız? Böylesi cins bir at sığıra hiç benziyor mu? Hiç sığır cinsinden at olur mu ey nâdân vezir?" demiş.

Ali Şîr Nevâî ise rahat bir tavırla: "Efendim, sabredin. Sığır neslinden at doğar mı, doğmaz mı, bilmek için bu ata bakıp, onu büyüten seyisinizi çağırtsanız" demiş. Hüseyin Mirzâ derhal emretmiş, ha deyinceye kadar seyis gelip el bağlayıp padişahın huzuruna çıkmış. Mirzâ, atının aslını bilmek istediğini söyleyip sormuş: "Bu atın cinsi nedir?" Seyis: "Âlem-penâh, bir kaşık kanımı bağışlayın. Ben fakir bir adamım. Gazap kılıp çoluk çocuğumun vebaline girmeyin. Allah hakkınızda hayırlısını versin, mürüvvet gösterin." diye yalvarmış. "Pekâlâ, affettim, söyle" demiş Hüseyin Mirzâ. "Atınızın cinsi sığır cinsinden efendim." diye söze başlamış seyis ve devam etmiş: "Kısraklarınızdan biri bu atı doğurur doğurmaz öldü. Ömrü kısa imiş. Ne yapacağımı bilemedim. Aynı gün ağılda sağmal bir ineğiniz de buzağılamış idi. Anası ölen ata acıdım ve sığıra emzirttim. Bu atın aslı da anası da o sığırdır." Padişahın hayretten aklı durmuş. Seyis çıkıp gittikten sonra: "Dostum Ali Şîr, sen bunu nereden bildin?" diye sormuş. Ali Şîr: "Efendim, sizinle ava çıktığımızda falan yerdeki çaydan geçerken, atınız geçmeden önce sığırlar gibi ayağını arkaya doğru silkti" demiş. Hüseyin Mirzâ, Ali Şîr'in keskin zekâsına bir kez daha hayran kalmış."[182]

Nevâî ile Hüseyin Baykara arasında geçen diğer bir hadise de şöyledir: Hüseyin Baykara'nın kırk veziri

---

[182] Ergin, a.g.e., s.125.

varmış. Kırkıncısı da Ali Şîr Nevâî imiş. Bu vezirler, Ali Şîr'i padişaha o kadar çok kötülemişler ki sonunda Ali Şîr vezirlikten azledilmiş. Bir gün Hüseyin Mirzâ, otuz dokuz vezirine: "Dünyada en lezzetli şey nedir?" diye sormuş. Vezirler bildikleri ve akıllarına gelen her şeyi söylemişler. Hüseyin Mirzâ ise: Hayır, bulamadınız! Sabaha kadar bulamazsanız canınızdan ümidinizi kesin!" demiş. Vezirler kendi aralarında konuşurken: "Bunu Ali Şîr bilir!" demiş birisi. Hemen o veziri Ali Şîr'e göndermişler. Ali Şîr'in huzuruna varan vezir: "Hüseyin Mirzâ bize: "Dünyadaki en lezzetli şey nedir? Bilin bakalım." diye sordu. Biz bilemedik. Siz söylemezseniz bilemeyeceğiz." demiş. Nevâî de: "Açken neyi yerseniz o lezzetlidir." demiş.

Hüseyin Mirzâ, ertesi günün sabahında sorusuna cevap istediğinde vezirler de bu cevabı vermişler. Fakat padişah: "Bunu siz bilememişsinizdir. Doğrusunu söyleyin kim bildi?" diye sorduğunda vezirler: "Efendim, biz bildik." demişler. Bunun üzerine Hüseyin Mirzâ: "Doğrusunu söylemezseniz tek tek başınızı keserim." demiş. Nihayet vezirler: "Biz Ali Şîr'den öğrendik." demişler. Padişah da: "Onu bana sizler kötüleyip kovdurtmuştunuz, daha nasıl ondan fikir sorarsınız? Demek onsuz günleriniz geçmiyormuş, öyle mi" demiş ve Ali Şîr'i yeniden veziri yapmış."[183]

Güvenirliliği

Nevâî, hem idarecilerin ve hem de halkın güvenini kazandığı için her türlü ihtilafı çözmek üzere ona başvurulurmuş. Tezkiresinden anlattığı bir kıssaya göre bir keresinde Gevher Şad Bigim medresesinde talebelerin terfisi gecikmiş. Talebeler kendi bilgi seviyelerinin tespiti ve

---

[183] Ergin, a.g.e., s.178.

haklarının verilmesi için Nevâî'yi hakem tutmuşlar. O da hakemliğin gereğini yerine getirmiş ve adaleti sağlamış.[184] Ayrıca sanat ve şiirle ilgili ihtilafları da o çözüyordu: Ve pek çok maani ilminin üstadları, anlaşılması çok dikkat isteyen ince ve güç şeylerin bilicileri, Enverî ve Selman'ın şiirleri üzerinde tarafgirane tartışmalar yapıp söyledikleri birbirlerini geçmeyince ben Fakir'in huzuruna muhakeme için getirmişlerdir ve hangi hükümle karşılaşmışlarsa kanaat getirip tartışmaları bertaraf olmuştur.[185]

Hâfızasının Kuvveti

Nevâî'nin bilgeliği, keskin zekâsı, nüktedanlığı yanında güçlü bir de hâfızası vardır. Bunu tezkiresinden de anlamak mümkündür. O, birçok şairin şiirini ezberden yazmıştır. Hatta Mevlana Derviş-i Dihekî maddesinde bizzat hâfızasının çok güçlü olduğunu ve şiirleri duyduktan sonra unutmadığını söyler. Şairin bir beytini hatırlayamayınca da kendi kendine: Aslında ben duyduğum şiiri unutmazdım, nasıl oldu da bu şairin şiirini hatırlayamadım." diyerek kendi kendine hayıflanır.[186]

Cömertliği

Bir kış Hasan Şah, çok serseri bir hayat sürer ve yoksul düşer. Oğluna: Başını lacivert bir bezle kapat, feraceyi giy ve Nevâî'ye git. Seni görünce mateminin sebebini soracaktır. Sen, ona babanın vefat ettiğini söylersin. Böyle yaparsan Nevâî sana defin işlemleri için para verecektir, sen de o parayla ihtiyaçlarımızı görürsün, der. Çocuk denilenleri tek

---

184 Mecâlis, a.g.e., s.479.
185 Muhakemetü'l-Lugateyn, a.g.e., s.226.
186 Mecâlis, a.g.e., s.505.

tek yerine getirir ve o kışı rahatça çıkarırlar. Bir gün Nevâî, Hasan Şah'ı görür, Nevâî çok şaşırır ve hani sen ölmüştün der. Hasan Şah da: Ah Efendim, siz o parayı vermeseydiniz, biz ailecek ölürdük, der. Bu cevap Nevâî'nin çok hoşuna gider ve ona parayla beraber hediyeler verir.[187] Ayrıca Nevâî, bayramlarda nedimlerine ve sohbet arkadaşlarına pahalı gömleklerden oluşan birer bohça hazırlatırdı.[188]

Dostluk Anlayışı

Birgün Ben (Sahibdara) Nevâî'yi bir kusurumdan dolayı çok sinirlendirmiştim. Ertesi gün her zamanki gibi öğle namazı için Nevâî'ye gittim. Nevâî, menekşe bahçesi içinde oturuyordu. Beni görür görmez sırtını çevirdi ve menekşe gibi başını eğdi. Yanına yaklaştım, fakat ilgilenmedi, eve döndüm. Ertesi gün de aynısı oldu. Nihayet bir kez daha aynısını yaptım ve bu sefer de soğuk davranırsa bir daha gelmem diye düşündüm. Yanına yaklaştım, bana döndü ve: Ah Sahib! Kusursuz yalnız Allah'tır, ben o sırada başka bir şeye kızdığımdan seni kırdım. Sana kızmamın sebebine gelince: Sen niçin herkesin yanında benim kusurlarımı açığa veriyorsun? Bu durumlarda görmezlikten gelip hatamı örtmeye çalışacaksın. Dostluğun gereği budur deyince Sahibdara, Nevâî'ye hak verdi.[189]

Nevâî'nin Şiirlerinin Hattatı

"Mir Ali Şîr Nevâî, gazellerini zamanın en iyi hattatlarına yazdırırmış. Nasıl olduysa bir gün kendi hattatı hastalanmış. Bundan haberdar olan ve kendini meşhur

---

[187] Borovkov, a.g.m., s.220.
[188] Borovkov, a.g.m., s.213.
[189] Borovkov, a.g.m., s.210.

hattatların arasına koyan kibirli bir adam: "Razı olursa Ali Şîr Nevâî'nin hizmetini canı gönülden yaparım." demiş. Şair de bu sözleri duyunca şiirlerini yazması için ona vermiş. Bir gün büyük bir şiir atışmasında Ali Şîr Nevâî'nin kulağına "Melikü'ş-şuarânın kendisi de kusur işlerse başkalarından ne beklenir!" lafı çalınmış. Derhal ima edilenin ne olduğunu sezen şair, yeni yazdırdığı gazellerini alıp okumuş. Bakmış ki kendi söylediği gibi yazılmamış. Cahil hattat, "göz" sözündeki bir noktayı eksik yazdığı için kelime "kör" olmuş ve dolayısıyla şiirin manası tamamen değişmiş. Ali Şîr Nevâî de oradaki fazilet ehline dönüp: "Gözümü kör edenler kör olsun!" diyerek hattata gereken cevabı vermiş."[190]

Nevâî-Baykara Dostluğu

"Evvel zamanda Hüseyin Baykara isimli bir padişah yaşarmış. Bir gün veziri Ali Şîr'e: "Nerede sivrisinek yoktur?" diye sormuş. Veziri tereddüt etmeden: "İnsanın olmadığı yerde yoktur." diye cevap vermiş. Bunun üzerine her ikisi de atlarına binip insanların yaşamadığı yerlere doğru yola çıkmışlar. Az gitmişler, çok gitmişler nihayet bir sahraya geldiklerinde biraz dinlenmek için atlarından inmişler. Ali Şîr, çay pişirmiş ve tam içmeye başladıkları sırada bir sivrisinek vızz edip Hüseyin Baykara'nın bardağının yanından geçip üstüne konmuş. Bunu gören padişah: "Ey Ali Şîr, insanın olmadığı yerde sivrisinek olmaz demiştin, işte burada bir sivrisinek var." demiş. O da: "Evet sultanım, var. Fakat siz ile ben adam değil miyiz?" demiş. Hüseyin Baykara, para kesesinden bin altın çıkarıp Ali Şîr'e vermiş ve: "Aferin, yendin beni!" demiş."[191]

---

[190] Ergin, a.g.e., s.168.
[191] Ergin, a.g.e., s.117.

D. NEVÂÎ VE TÜRK ŞİİR DİLİ

Nevâî'nin edebî kişiliği ve şairliği ile ilgili yorumlara geçmeden evvel üzerinde durulması gereken asıl mesele, Nevâî'nin eserlerini kaleme aldığı dönemde, Türk dili ve Türk şiir dilinin genel görüntüsüdür. Nevâî'nin edebî kişiliği ile Türk dili ve Türk şiir diline yaptığı hizmetleri, tam anlamıyla, idrak edebilmenin ön şartı budur. Nevâî, "Zü'l-Lisâneyn" bir şair olduğundan yani iki dilli bir şair olduğundan hem Fars, hem de Türk şairlerini çok iyi tanımaktaydı. Nevâî, Muhamekemetü'l-Lugateyn adlı eserinde her ne kadar Türk şairleri de dâhil olmak üzere herkesin meyli Farsçaya olsa da işlenmiş bir Türkçenin işlenmiş bir Farsçadan üstün olduğunu iddia eder. Ona göre kendi döneminde Türkçenin bir kusuru varsa o da çok güçlü ve fakat yabani bir at misali ehlileştirilmemiş olması ya da mükemmel hazinelere giden ve fakat taşlı bir yol misali düzeltilmemiş olmasıdır. Bu kusur da aslında dilin değil de o dile mensup olanların kusurudur. Türkçenin ve Çağatay Türkçesi'nin yeni bir *"şiir dili"* oluşturmak için doğum sancıları çektiği bir dönemde Nevâî; kaleme aldığı manzum ve mensur eserleriyle edebî dile büyük katkılar sağlar. Zira Nevâî'ye kadar ne Orta Asya'da ve ne de Anadolu'da henüz bir şiir dili teşekkül etmemiş ve büyük denecek çapta şair yetişmemişti. Nevâî'nin şiirleri bu açıdan büyük önem taşımaktadır. Bu hâliyle Nevâî, hem Çağatay Türkçesinin, hem de Çağatay Türkçesi şiir dilinin kurucu şairi konumundadır.

Tabî ki Nevâî, zamanın İran şairlerine göre yeni şeyler keşfedip, çok orijinal buluşlar yapmamıştır, ancak Nevâî'nin İslam ve İran tesirinde gelişen Klasik şiir geleneğini, Türkçe ile ifade etmesi; Türk dili ve Türk şiir dili için en büyük buluştan daha büyük önem arz etmektedir.

Nevâî gibi her yönden takdir toplayan, toplumda saygın bir kişiliği olan ve aynı zamanda büyük bir şair olan birinin, henüz işlenmemiş bir dili kullanarak İran şairleriyle boy ölçüşecek derecede mükemmel şiirler söylemesi, Çağatay Türkçesinin aniden gündeme oturmasına vesile olmuş ve Farsça şiir söyleyen Türk gençlerinin kendi dillerini fark etmesine sebep olmuştur.

Ali Nihat Tarlan, Nevâî'nin Çağatay Türkçesini tercih etmesinin *büyük bir cesaret işi* olduğunu ve bu tercihle neler başardığını şu ifadelerle anlatır: "Nevâî Türkçe şiir yazmayı Farsçadan daha güç addediyor. Çünkü Türkçenin incelikleri daha çok, çünkü İran edebiyatı büyük tekâmülünü geçirip, klasik devrini Nevâî'nin dostu ve mürşidi Câmî ile kapamak üzere. Yani İran dili işlenmiş. Devir, edebiyatın pek büyük bir rağbete mazhar olduğu devir. Her mecliste şiirler okunuyor, nükteler sarfediliyor, muammalar söyleniyor. Rağbette olan şekil de gazel ve mesnevi şekilleri. Türkçe şiir işlenmemiş. O zamana kadar Türkçe yazan şairler az. Binaenaleyh bu saha bakir. Nevâî'nin tabiatı ise orijinaliteye düşkün ve kendi kuvvetinden emin. Türk dilinde vucûda gelecek şiiri düşündükçe heyecan içinde kalıyor. Bu vecd, onun gözünün önünde on sekiz bin âlemden daha geniş bir âlem açıyor. Lâkin o âleme kimse ayak basmamış. Çünkü bu hazinenin ejderleri pek yırtıcı, gülleri sayısız dikenle örtülü. Başkalarını korkutup kaçıran bu vahşet onu ürkütmüyor. Uğraşıyor, çalışıyor ve dört büyük divanını vücûda getiriyor. Nevâî'nin eserlerinde İran edebiyatından gelme mazmunlar, ekseriyetle bulunduğu gibi Türk dilinin hususiyetleri ve kendi ruhunun orijinalitesi yer yer göze çarpar."[192] Nevâî'nin bir

---

[192] Tarlan, a.g.e, s.12.

şair olarak en büyük hedefi, o zamanki Türk şairlerinin de hayran olduğu İran edebiyatını benimseyip, Türk ruhuna uygun bir şekle sokarak, Türkçeyi yüksek bir sanat dili hâline getirmek ve bu dilde seviyeli sanat eserlerini kaleme almaktır.

Nevâî, Muhametü'l-Lugateyn'de de ısrarla vurguladığı gibi Farsçayı mükemmel kullanmasına ve ömrünün kırk yılını Selman'dan Molla Câmî'ye İran şairlerinin şiirlerini incelemekle geçirmesine rağmen ısrarla, cesaretle ve bilinçli olarak Türkçeyi ihya etme ve şiir dili haline getirme ülküsüne kitlenmiştir. Aslında yaşadığı dönemde kendisini bu yöne iten ciddi bir sebep de yoktur. Öncelikle Nevâî, bunun büyük bir misyon olduğuna inanmış, ardından da bu görevi kendi kendine vermiştir: "Ebû'l-Gazi Sultan Hüseyn Bahadur Han hükümdarlık tahtında makam tuttu ve ülkeler fethetme mesnedinde yerleşti. Onun yumuşak tabiatı, mana madeninin cevheri, sağlam zihni ilahî feyzin yolu olduğundan kemal ehlini rahat ve bolluk içinde yaşattı, sanatçılara değer vererek ellerinden tuttu. Böylece onlar her ilimde faydalı telif eserler ve her fende katkılı kitaplar meydana getirdiler. Garip manalarla dolu risaleler ortaya çıktı, acayip divanlar, gazel ve kasideler, mesneviler dört bir yana yayıldı.

Bilhassa bu sultanlar sultanının ilaç gibi tesir eden gönülleri, güneş gibi aydınlatan şahısları da Türk nâzımlarının kendi dillerinde şiirle meşgul olmalarını, gönül goncasında gamdan dolanan kıvrımların bahar rüzgârı gibi Türk nefesleriyle gül gibi açılmalarını arzular. Verilen değer ve gösterilen özen sayesinde birtakım konular bulunup nazma dökülmesi için talimler açıklandı. Türk halkının hoş tabiatlı beyleri, oğulları, aklı başında temiz tabiatlıları ve kendi başına hareket edebilenleri

meşgul olmaları gereken sebepleri yerine getiremediler. Daha tuhafı şu ki böyle nâzım ve güzel söz söyleyen bir padişahın teşviki, telkini, ihsanı ve beğenmesi karşısında bağlılık ve rıza göstermeleri gerektiğini unutup emre karşı gelme ve dalalet yolunu tutarak çoğu, belki hepsi Farsçaya yöneldiler ve o dilde şiirler söylediler.

Bu durum şundan başka türlü açıklanamaz: Bilhassa söz varlığının zenginliği, ibarelerin genişliği, mana bakımından derinliği ve ifade açıklığı daha yukarıda olan Türk dilinin tanıtılması sırasında belirtilmiş olduğu üzeredir. Bunları beğenilen bir şekilde bir araya getirmekte zorluklar vardır. Tabiat da gönle uygun bir şekilde düzenlemede zahmet çeker. Böylece Türk halkının fasihlerine kendi söz ve ibarelerinin mahiyetinden, kendi dil ve kelimelerinin keyfiyetinden haberdar edip Farsça konuşanların Türkçe ibare ve sözler hususunda yerici serzenişlerinden kurtararak onlara büyük bir hak sağlamış olduğumu umuyorum."[193]

Bu hareket zamanın Türk şairlerini de cesaretlendirmiş ve yavaş yavaş Türkler arasında Farsça yerine Türkçe kullanılmaya başlanmıştır. Kendisinin de birçok yerde yakındığı gibi, zamanın gençleri şiir dili olarak Türkçe yerine Farsçayı tercih ediyorlardı. Nevâî, Türk gençlerinin bu tutumundan rahatsızlığını ifade etmekle yetinmemiş, aynı zamanda, çok iyi Farsça şiir yazabilmesine ve bir de divan oluşturmasına rağmen; Türkçe ile dört cilt dolusu şiir yazarak gençleri cesaretlendirmişti. Başta Câmî ve Devletşâh olmak üzere, birçok eleştirmen onun bu yönünü özellikle vurgulamış ve her fırsatta Türkçe şiirlerinin mükemmelliğine dikkat çekmişlerdir.

---

193 Muhakemetü'l-Lugateyn, a.g.e., s.226.

Ali Şîr Nevâî, gerçekleştirdiği bu büyük atılımla, sadece Çağatay edebiyatının değil, bütün Türk edebiyatının önde gelen şairi hâline geldi. "Onun eserleri Türk dünyasının her tarafında, Anadolu ve Rumeli'de İran'da, Irak'da, Kırım'da, Volga boylarında, Türkmenler arasında, hatta Hindistan'daki Türk saraylarında okunmaya başlandı."[194] Nevâî bütün bu ülkelerde okunup beğenildiğini hayattayken görme mutluluğuna eren ender şahsiyetlerdendir.

Fuat Köprülü, Nevâî'nin Türkçeye yaptığı katkıyı: "O, galiba Türk ruhunun ve Türk dilinin Fars ruhuna ve Fars diline karşı âdeta bir inkılap yapmak istediği bir devirde yetiştiği için bu müphem temayülü şuurlaştırarak, Türk dilinin Farsçaya fâik olduğunu iddia etmek cesaretinde bulundu."[195] ifadeleriyle dile getirir.

Nevâî, Çağatay Türkçesi ile böylesine geniş bir yelpazede eserler vermek suretiyle; Orta Asya Türk dili ve edebiyatının gelişmesini sağlamıştır. Bundan dolayı Çağataycaya *"Nevâî dili"* denmiştir. Eserleri Türkistan'dan başka Âzerî ve Anadolu sahasında da okunan Ali Şîr Nevâî'yi Osmanlı şairleri üstat tanımışlar, şiirlerine XV. yüzyıldan bu yana çeşitli nazireler yazmışlardır. Ali Şîr, divan şiirine Türk hayatından gelen millî ve mahallî unsurlar kazandırmıştır."[196]

"Çok iyi bilineceği üzere bir edebiyat dili yaratmak için büyük bir sanatkâr olmak gerekir. Ali Şîr Nevâî, işte böyle yaratılışta bir kişiydi. Çok iyi ve muntazam bir tahsil gören, Fars edebiyatını mükemmel bilen şairin en büyük gayesi, Farsça ile ve Fars edebiyatı ile boy ölçüşebilecek

---

[194] Köprülü, Ali Şîr Nevâî, a.g.e., s.5.
[195] Köprülü, Ali Şîr Nevâî, a.g.e., s.6.
[196] Kut, a.g.m., s.450.

bir yazı dili ve edebiyat meydana getirmekti. Bütün hayatını bu güzel maksada hasretmiş ve başarıya ulaşmıştır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Nevâî'ye gelinceye kadar Doğu Türkçesi'nin büyük bir edebiyatı yoktu. Bu yokluğun sebebi, kudretli sanatkârların bulunmayışından ziyade, Türklerin kendi dillerine ehemmiyet vermeyişleri, Türkçe ile gerçek bir edebiyat yaratmak hevesinin ve cesaretinin doğmamış olmasıdır."[197]

Nevâî'nin bu noktada başarısını daha iyi anlayabilmek için İran dili ve edebiyatının geldiği seviyeyi iyi tetkik etmek gerekecektir. "Yüzyıllar boyunca gelişmiş ve söz sanatında şöhretli adlar yaratmış bulunan, münakaşa götürmez bir otoriteye sahip ve taklit bakımından erişilmez bir numune teşkil eden İran edebiyatının hâkim olduğu devirde büyük şair ve hakîm üstat Nevâî, kendi milli edebiyatının temelini esaslı bir şekilde kurmayı ömrünün başlıca hizmeti telâkkî etmiş; bu muvaffakiyeti çağdaşları tarafından da tasdik edilmiştir."[198]

Nevâî'nin belki de en büyük hususiyeti, bilhassa dil bakımından, milliyetçiliğidir. İslam ve İran fikriyatı Nevâî'nin ruhunda büyük bir yer tutmuş olmakla beraber, o kendi milletini ve dilini aşk mesabesinde sevmiş, bütün varlığıyla kendini Türk şiirine vermiş ve bu itibarla tarihte oynadığı müstesna rolün şuuruna ermiştir. O, Lisânu't-Tayr'da: "Cihanda Türk edebiyatı bayrağını kaldırmakla Türkleri tek bir millet, tek bir camia hâline sokmuş olduğunu" söyleyerek iftihar eder. Ferhad u Şirin'de ise "Hiçbir ordusu olmadığı hâlde ve her tarafa yalnız divanının nüshalarını göndermek ile Çin hududundan Tebriz'e kadar, bütün Türk, hatta Türkmen illerini fethedebildiğini" kaydeder. Sedd-i İskender'de

---

[197] Timurtaş, a.g.m., s.8.
[198] Borovkov, a.g.m., s.59.

gaybdan bir sesin ona “Sen kılıçsız, yalnız kalemin ile Türk ülkelerini, Türk milletinin kalbini fethedeceksin; onları bir tek millet yapacaksın, Türk iklimleri sana aittir, sen bu miletin sâhib-kıranısın.” dediğini hatırlatır.

“Nevâî’nin bu gayretleri sonunda Doğu Türkçesi, mükemmel bir edebiyat dili hâline gelmiştir. Klasik Çağatay edebî Türkçesini tesis etmek şerefi Nevâî’ye aittir. Nevâî bu edebî dili meydana getirirken yaşayan halk lehçelerini işlemiş, bilhassa Endican ağzından faydalanmıştır. Daha önceki yazı dilini, Harezm ve Karahanlı Türkçesi ile Uygurcayı da göz önünde tuttuğu muhakkaktır. Çağatayca böylece Nevâî’den önceki ananevi yazı dili ile yaşayan halk dilinin birleşmesinden doğmuştur.”[199]

“Türk dilini, Orta Asya fikir yaşantısı ilkesine kadar yükselten Mir Ali Şîr Nevâî’nin Nizâmî, Hüsrev-i Dehlevî ve Câmî’nin Fars dilli saç ayağına, öz Türk dilli Hamsesini oturtuşu, şüphesiz, Nevâî için büyük bir millî edebiyat yatırımı olmuştur. İki yılı aşkın kısa bir zaman diliminde “cevap” olarak Nevâî tarafından ele alınmış, işlenmiş olan Türk dili için yeni bir dönem başlamıştır.”[200]

Nevâî’nin Türk Dili ve Türk Şiir Diline Bakışı

Nevâî, kaleme aldığı eserlerinde, samimî bir edayla, kendi şiir serüveni hakkında önemli bilgiler verir. Onun eserlerine dikkatlice bakıldığında bir taraftan şiire olan merakı, şiire başlaması, değişik nazım şekilleri hakkındaki düşünceleri, şiirde söz-mana ilişkisi gibi kişisel ve poetik bilgilere ulaşılırken; diğer taraftan yüce idealini, diğer şairler hakkındaki görüşlerini bulmak mümkündür.

[199] Timurtaş, a.g.m., s.11.
[200] Ahmet Caferoğlu, *“Nevâî’nin Türk Dilli Hamsesi”*, TD, XV, 173, (1966), s.298.

Öncelikle Muhakemetü'l-Lugateyn'de Türkçe hakkındaki görüşlerine değinelim ve Nevâî'nin Türkçe ile olan imtihanını görelim. Nevâî'nin Türkçe yazmaya karar verirken başına geleceklerin ve seçtiği zorlu yolun farkında olduğunu bir kez daha görelim:

"Ben perişanın ilk çocukluk yıllarında ağız hokkasından teker teker inci ortaya çıkmaya başlar, fakat inciler henüz nazım ipliğine girmezdi. Gönül deryasından nazım çekilen cevherlerin yaratılış dalgıcının gayretiyle ağız sahiline gelmeye başlaması göründüğünde söylenilen kaide ile eda buldu, meyil Farsçaya doğruydu. Ancak ne zaman şuur yaşına ayak basıldı, ne zaman Allah yaratılışa gariplik tarafına yönelmeyi mahsus kıldı, dikkat ve zor beğenmeye başlamayı huy haline getirdi, o zaman Türkçenin kelimelerini de dikkatle gözden geçirmeyi gerekli kıldı.

Öyle bir alem göz önüne geldi ki on sekiz bin alemden fazla. Orada süs göğü tabiata malum oldu; dokuz felekten fazla. Orada sonsuzluk ve yükseklik hazinesi tesadüf etti; incileri yıldız incilerinden daha parlak. Gül bahçesi karşısına çıktı; gülleri gök yıldızından daha nurlu. Kutlu yerinin çevresi yabancı ayağının basmasından korunmuş, şaşkınlık veren cinsleri başkalarının elinin değmesi tehlikesinden uzak. Ama mahzenin yılanı hunhar ve gülşeninin dikeni hadsiz-hesapsız...

Hayale şöyle geldi: Sanki bu yılanların zehrinin keskinliğinden yaratıcılarının akıllıları bu mahzenden nasiplerini bulamadan geçmişlerdir. Ve gönle şöyle dolandı: Güya bu dikenlerin temasının zararından şairler gülü el ile alamadan yollarına devam etmişlerdir. Çünkü bu yolda himmet son derece yüksek idi ve tabiat korkusuz ve kaygısız geçmeyi yapamadı ve temaşasına doymadı. O âlem sonsuzluğunda tabiat atlısı koşular düzenledi, o

göğün havasında hayal kuşu yükseklere uçuşlar gösterdi. O hazine cevherlerinden gönül sarrafı paha biçilmeyen kıymette la'ller ve değerli inciler aldı. O gülşenin çiçeklerinden gönül gül derleyicisi kokulu gül ve yaseminleri göğsüne taktı. Ne zaman bu ihsanlar ile zenginlikler ve bu zenginlikler ile kanaatkârlıklar müyesser oldu, bunun neticelerinin gülleri zaman ehline sayısız derecede açılmaya başladı, başlarına ister istemez saçılmaya girişti."[201]

Nevâî'nin Türkçe sevgisi aşk derecesinde idi. Bunu başta Muhakemetü'l-Lugateyn olmak üzere birçok eserinde görmek mümkündür. Bu eserlere geçmeden önce Türkçe sevgisini gösteren bir hikâyeyi nakledelim: Bir gün Nevâî, Binâî'ye: Yakub Beg'in yüceliğinden bahsedin, der. Binâî de: Yakub Beg'in Türkçe konuşmaması, onun diğer kıymetlerinden üstündür, der. Nevâî cevap olarak: Ah Binâî küstahlığın bütün hudutları aştı. Senin ağzını çirkefle tıkamalı, der. Binâî: Bunun kolayı var, Türkçe şiirler okumak kâfidir diye cevap verir. Muhtemelen Nevâî ile Binâî arasındaki sürtüşmenin ve düşmanlığın en önemli sebebi, Binâî'nin Türkçeye olan düşmanlığıdır.[202]

Şimdi mesnevilerinden hareketle bu konulara kısaca değinelim:

Nevâî'nin Yüksek İdeali: Türk Memleketlerini Fethetmek

Nevâî, Mantıku't-Tayr isimli eserde Türk memleketlerini yazdığı dört divan, beş mesnevi ve düzyazılarla *fethettiğini dile getirir*. Bu bölümden anlaşıldığı kadarıyla Nevâî, daha hayattayken hem kendisi hem de çevresi tarafından

---

[201] Muhakemetü'l-Lugateyn, a.g.e., s.214.
[202] Borovkov, a.g.m., s.219.

başarıları takdir edilen bir şairdir. O, *Türkçeyi şiir dili* hâline getirdiğini ve bütün *Türk illerini bir kalem altına topladığını* söylemek suretiyle idealini de deşifre etmektedir:

Türk nazmıda çü min tartıp 'alem
Eyledim ol memleketni yek-kalem

(Türk şiirinde ben bayrak açıp, o memleketleri tek kalem eyledim.)

Tört dîvân birle nazm-ı Penç Genc
Dest birdi çikmeyin endûh u renc

(Dört divan ile beş mesnevi sıkıntısız bir şekilde yazıldı.)

Nazm nesrim kâtib-i tahmîn-şinâs
Yazsa yüz ming beyt iter irdi kıyâs

(Nazmımı ve nesrimi bilenlerin tahminine göre, hepsi yazılsa yüz bin beyit ederdi.)

Munça min nazm içre kıldım iştigâl
Hâtırımdın çıkmas irdi bu hayâl

(Bu kadar ben şiir yazdım, ancak aklımdan bu hayal hiç çıkmazdı:)

Kim bu defterğa birip tevfîk Hak
Terceme resmi bile yazsam varak

(Ki Allâh yardım etsin de bu kitabı (Mantıku't-Tayr) tercüme ederek yazsam.)

Lîk söz düşvâr idi min nâ-tüvân
Barmas irdi hâmeğa ilgim revân

(Ancak söz zordu, ben de güçsüz, elim kaleme akıcı bir şekilde varmazdı.)

Akıbet kördüm ki ömr eyler şitâb
Ölsem ü kalsa diyilmey bu kitâb[203]

(Sonunda gördüm ki ömür geçiyor, ölüp kalsam bu kitap söylenmeyecek.)

Sedd-i İskender isimli mesnevisinde ise Nevâî, eserleriyle elde ettiği başarıyı anlatırken, *hakan* ve *asker* benzetmesini yapar. Nevâî'nin kurgulamasına göre kendisi İskender gibi büyük bir hakan, eserleri de askerleridir. Bu büyük hakanla askerler İskender'in bile fethedemediği *ülkeleri fethetmeyi* başarır:

Bilig tahtı üzre çıkıp olturay
Hayâl ilçisin her taraf çapturay

(Bilgi tahtı üzerine çıkıp oturdum, hayal elçisini her tarafa gönderdim.)

Nümûdâr-ı resmi riyâset kılıp
İbâ eylegenge siyâset kılıp

(Hakanlığımı herkese ilan ettim, razı olmayanlara cezasını verdim.)

Me'ânî sipâhını cân mülkidin
Ni cân mülkidin lâ-mekân mülkidin

(Meânî askerlerini can ülkesinden, ne cân ülkesi belki mekânsızlık ülkesinden;)

Yasap birle yitkürmeyin fevc fevc
Ki tutsun çirigni hazîz velî evc

(Hazırlayarak kafile kafile gönderdim ki askerini yer, belki gök tutsun.)

---

[203] Mustafa Canpolat, *Ali Şîr Nevâî, Lisânü't-Tayr*, Ankara, 1995, s.38.

Yığılğaç sipeh terk-i bezm eyleyin
Cihân-gîrlik sarı ‘am eyleyin

(Asker yığılmakta meclisi terk eyleyeyim, cihanı fethetmek için hareket edeyim.)

Salıp tenğa söz cevşen ü begterin
Koyup baş üze pâk nazm efserin

(Vücuda söz zırhını giyeyim, baş üzerine de temiz söz tacını koyayım.)

Miney gûşiş ü sa'y rahşığa tîz
Sipeh ziynetiğa kılayın sitîz

(Gayret ve çalışma atına hızlıca binerek, asker donatmak için çaba göstereyim.)

Memâlik ki tab' eylemiş irdi feth
Ol iklîm kim bolmamış irdi feth

(Daha önce feth edilmemiş ülkeleri şairlik tabiatım feth etmişti.)

Sikender dik eylep sipeh-dârlık
Sipehni haleldin nigeh-dârlık

(İskender gibi askerin başına geçeyim, askeri bozulmaktan koruyayım.)

Niçük kim Sikender kizip huşk u ter
Musahhar kılay nazm ile bahr u ber

(Nasıl ki İskender yaş kuru gezmişti, ben de şiirle karayı ve denizi emir altına aldım.)

Ki ya'nî çikip hâme-i hoş-hırâm
Sikender işige kılay ihtimâm[204]

(Ki yâni hoş salınan kalemi çekeyim, İskender'in yaptığını yapayım.)

Seb'a-i Seyyâre'de ise Nevâî, hayal âleminde, Behram ve onun haremindekilerle görüşür. Behram'a göre Nevâî *şiir ülkesinin padişâhıdır.* Nevâî, bu beyitlerde Behram'ı konuştururken çok önemli hususlara da dikkat çeker. Bunlardan birincisi tarihî ve efsanevî mesneviler yazan şair, eserlerini yazmadan önce iyi araştırma yapmalarıdır. Nevâî'ye göre bu tür mesneviler yazılmadan önce eski kaynaklar çok iyi araştırılmalı, belgelere dayalı bilgi verilmelidir. Yani doğruyu yanlıştan ayırmalıdır. İkinci önemli husus ise Türk şairlerin Türk dili ile eser vermeleridir. Ona göre "Dünyada padişahlar Türkdür ve Türk dili yaygındır." Buna rağmen kaleme alınan eserler Farsçadır. Nevâî'nin eserlerinde Türk dilini kullanması Türk milletini de çok sevindirmiştir:

K'ey bilig mülkin eylegen teshîr
Nîze-i kilk birle 'âlem-gîr

(Ey bilgi ülkesini büyüleyen, kalem mızrağıyla âlemi fetheden;)

Çün çikip til salâ-yi nazm salıp
Dehr mülkin bu tîğ birle alıp

(Dil çekerek şiir salasını salasın, dünyayı bu kılıçla alasın.)

---

[204] Ali Şîr Nevâî, *Sedd-i İskenderi,* Haz.Hatice Tören, TDK, Ankara 2001, s.399-411.

Nazm kişver-sitânı hem sinsin
Belki sahib-kırânı hem sinsin

(Şiir ülkesini alan sensin, belki en yüce padişahı sensin.)

Bu ki târîhimiz beyân kıldıng
İlge ahvâlimiz 'ıyân kıldıng

(Mademki tarihimizi açıkladın, başkalarına hâlimizi bildirdin.)

Til anıng vasfıdın irür 'âciz
Sihr hod bar eger imes mu'ciz

(Dil onu söylemekte yetersiz kalır, eğer bu, mucize değilse de büyüdür.)

Özgeler hem yonup bu işke kalem
Eylediler bu dâstânnı rakam

(Başkaları da bu işe kalem yonttular, bu destanı yazdılar.)

Safhanı çün münakkaş eylediler
Yazdılar her ni kim hoş eylediler

(Sayfaları süslediler, ne yazdılarsa güzel yazdılar.)

Ni işitkenni eyleben tasdîk
Kıldılar nazm eylemey tahkîk

(Her işittiklerini kabul ettiler, araştırmadan şiire döktüler.)

Ki kalem-zen kılur zamân tahrîr
Tapmış irdi fesâne köp tağyîr

(Yazan kişi araştırdığı zaman, destan çok değişmişti.)

Çin ü yalğannı kıldılar ma'lûm
Nâme zımnıda kıldılar manzûm

(Doğruyu yalanı bildirdiler, namenin içinde şiire döktüler.)

Sin bu işning peyiğa çün bardıng
İski defter besî köp ahtardıng

(Sen bu işin sonuna ulaştın, eski defterlerden çok fazla araştırdın.)

Lâ-cerem köp garâyib oldı 'ıyân
Ki bu efsâne içre taptı beyân

(Şüphesiz çok gariplikler ortaya çıktı ve bu hikâyede açıklandı.)

Yana bu kim alar kılurda rakam
Fârsîni meger ki irdi kalem

(Yine onlar hikâye ederken, eserlerini Farsça yazdılar.)

Ki ni kim kilk savtı saldı sadâ
Fârsî lafz birle taptı edâ

(Ne zaman kalem sesi yükseldiyse, Fars diliyle eda verdiler.)

Fârsî bilgen eyledi idrâk
Lîk mahrûm kaldılar Etrâk

(Farsça bilenler anladı, fakat Türkler mahrum kaldı.)

Sin çü nazmıngnı Türktâz itting
Fârsî tildin ihtirâz itting

(Sen şiirini Türkçe yazdın, Fars dilinden sakındın.)

Dehr ara Şeh çü Türk vâkı'dur
İl ara Türk lafzı şâyi'dür

(Dünyada padişahlar Türk'dür, ülkelerde Türk dili yaygındır.)

Çün bu ma'nîni eyleding melhûz
Türk ulus dağı boldılar mahzûz

(Bu manayı düşünebildiğin için, Türk halkı da memnun oldular.)

Nevâî, Sedd-i İskenderî adlı eserinde "Tali-i Sa'd" ile "Baht-ı Bülend"ine seslenir. O, talihine seslenirken; söz ikliminde elde ettiği başarılar ve bu yolda çektiği sıkıntılarla ilgili bazı ipuçlarına da yer verir. Onun bu iklime girmesi çok küçük yaşlarda gerçekleşir ve henüz işlenmemiş bir dili, yani Türk dilini kullanması işini çok zorlaştırır. O, yürüdüğü yolu; "taşı sert, yolu bozuk bir dağ yolu" şeklinde tarif eder. Bu kadar kıvrımlı ve sıkıntılı yoldan yürümek, yeryüzünde ancak birkaç kişiye nasip olmuştur. Nevâî, bu yolu çok çalışarak aştığını, çok çalıştığı için böylesine sert olan bu yolun ipek gibi yumuşadığını söyler:

Kerem eylep ikki kolum koldangız
Söz iklimi sarı mini yoldangız

(İyilik edip iki elimden tuttunuz, söz ülkesine doğru beni götürdünüz.)

Bu vâdî ara hızr-ı râhım bolung
Kayan yüz kitürsem penâhım bolung

(Bu yolda yolumun Hızır'ı olun, ne zaman yüz çevirsem sığınağım olun.)

Kiçik irkenimdin bolup kaşıma
Uluğ müdde'â saldıngız başıma

(Ben daha küçük yaşlarda iken karşıma çıktınız, başıma büyük davalar açtınız.)

Çü allımğa kilgen biyik tağ idi
Taşı itik ü yolı bortağ idi

(Zira önüme gelen büyük bir dağ idi, taşı sert, yolu bozuk idi.)

Bu bortağlığ birle yüz pîç anga
Çıka almağu dik kişi hîç anga

(Ona, bu bozuklukla beraber yüz kıvrım, hiç bir kişinin çıkması mümkün değil.)

Çıkar yolıda tört ârâmgâh
Beşinçisi maksad bilâ-iştibâh

(Yolunda dört dinlenme yeri var, beşincisi maksattır şüphesiz.)

Her ârâmgâhıda yüz nev' renc
Velî tutkaç ârâm zımnıda genc

(Her dinlenme yerinde yüz çeşit sıkıntı var, ancak o dinlenmede hazine gizli.)

Anga çıkmak olmay kişining işi
Meger kim çıkıp bir iki üç kişi

(Birkaç kişi dışında ona ulaşmak her kişinin işi değildir.)

Manga çünki sizdin meded bar idi
Ni sizdin ki Tingri meded-kâr idi

(Fakat bana sizden yardım vardı, ne sizi belki Allâh yardımcım idi.)

Çıkarğa çü kıldım ‘azîmet dürüst
Kadem urdum ol ‘akbe yolığa cüst

(O yola çıkmaya azmettim, o zor yola ayak bastım.)

Kılay dip makâm ol felekveş serîr
İtik taş ayağımğa irdi harîr

(Felek gibi taht kurayım dedim, sert taş ayağıma ipek gibi yumuşadı.)

Kadem urmağım bî-müdârâ bolup
Kim ol hâre yolumda hârâ bolup[205]

(O yola ayak bastığımda dost görünmeyen ve sert taş gibi görünenler yolumda yumuşak ipek oldu.)

Nevâî, Leylî vü Mecnûn'da gayesinin yeni bir aşk hikâyesi anlatmak olmadığını, ancak yeryüzünde Türklerin de şiirden ve şiir zevkinden nasibini alması için Türkçeyi tercih ettiğini dile getirir:

Min haste ki bu rakamnı çiktim
Tahrîri üçün kalemni çiktim

(Ben hastayken bu yazıyı yazdım, yazabilmek için kalemi ele aldım.)

Yazmakka bu ‘ışk-ı câvdâne
Maksûdum imes idi fesâne

(Bu taze aşkı yazmaktaki maksadım hikâye yazmak değildi.)

Lîkin çü rakamğa kildi mazmûn
Efsâne anga libâs-ı mevzûn

(Lâkin yazıya mazmun gelince, hikâye ona ölçülü bir elbise oldu.)

---

[205] Tören, a.g.e., s.345-357.

Bu irdi garaz kim ol gürûhî
Kim sözde 'ıyân kılıp şükûhî

(Bu yapılanlardan garaz sözdeki yüceliği göstermekti.)

Bu nâme üçün bolup rakam-keş
Safha yüzin ittilen münakkaş

(Bu nâme için yazıya başladım, yüzünün sayfasını çizdim.)

Ger nükteleri cihânnı tuttu
Gavgâları ins ü cânnı tuttı

(Ancak incelikleri cihanı tuttu, münakaşaları insan ve canı tuttu.)

Çün Farsî irdi nükte şevki
Azrak idi anda Türk şevki

(Çünkü şiir zevki Farsça idi, onda Türkçe daha azdı.)

Ol til bile nazm boldı melfûz
Kim Farsî anglar oldı mahzûz

(Şiir o dille yazılmaya başlandı, Farsça anlayanlar hoşlandılar.)

Min Türkçe başlaban rivâyet
Kıldım bu fesâneni hikâyet

(Ben yazdıklarım için Türkçeyi kullandım, bu mesneviyi de hikâye ettim.)

Kim şöhreti çün cihânğa tolğay
Türk ilige dağı behre bolğay

(Şöhreti tüm cihana doldu, Türk illeri de kısmetini aldı.)

Niçün ki bu kün cihânda etrâk
Köptür hoş-tab' u sâfî-idrâk[206]

(Çünkü bugün cihanda hoş tabiatlı ve temiz anlayışlı Türkler çoktur.)

Nevâî, Sedd-i İskenderî adlı eserini yazmadan önce çok yorgun ve ümitsiz bir hâlde iken gaibten bir ses duyar. Bu ses kutlu bir meleğe aittir, melek söze: "Ey şarkı söyleyerek inleyen ve söz bahçesinin destâncısı olan bülbül!" şeklinde girer. Birkaç övgü beytinden sonra, yaptığı işin büyüklüğünü, Türk şiirini yaygınlaştırdığını, Türk memleketlerinde, ezelde kalem birliği sağladığını, bir kahraman ve sahib-kıran olduğunu dile getirir. Nevâî, kurguladığı bu hayalî senaryo ile kendini Türk iklimlerinde söz padişahı ilan eder.

Özümdin işim ye's-i câvid olup
İşimdin köngül dağı nevmîd olup

(Kendimden işim ümitsizlikte yenilendi, işimden gönül dahi ümitsizlendi.)

Kulağım bu hâlet ara pür-hurûş
İşitti ki dir irdi ferruh-sürûş

(Kulağım bu hâlde çoşarak kutlu meleğin dediğini işitti:)

Ki ay bülbül-i zâr-ı elhân-serâ
Velî söz riyâzıda destân-serâ

(Ey şarkı söyleyerek inleyen bülbül! Söz bahçesinin destâncısı olan bülbül!)

---

[206] Ali Şîr Nevâî, *Leyli Vü Mecnun*, Haz.Ülkü Çelik, Ankara 1996, 3587-3611.

Nevâ içre ming lahn sâzıng kanı
Desâtîn-i hâtır-nevâzıng kanı

(Bu nağme içinde bin ezgili sazın hani! Gönülleri okşayan destanların hani!)

Sanga ança hak lutfı vâki' durur
Ki tâ Türk elfâzı şâyi' durur

(Sana o kadar Allâh'ın lutfı verilmiştir, Tâ ki Türk şiirini yaygınlaştırasın.)

Sanga Türk ekâlimin eylep rakam
Ezelde nasîb eylemiş yek-kalem

(Allâh sana ezelde Türk memleketlerini bir kalem altında toplama işini vermiş.)

Nasîb itti sini merz-bân
Sinân-ı kalem birle tîğ-ı zebân

(Allâh, sana kalem hançeri ve dil kılıcıyla sınır çizmeyi nasip etti.)

Ki bu mülk ara kahramân bolğa sin
Ulus içre sâhib-kırân bolğa sin

(Ki böylece bu ülkelerde kahraman olacak, bu ulus içinde sahib-kıran olacaksın.)

Kalemni çü kâğaz nigâr eyledim
Köp u'cûbeler âşikâr eyledim[207]

(Bunun üzerine kalemi kâğıda sevgili eyledim, çok gariplikler ortaya çıkardım.)

Nevâî'ye göre şiir dili Farsça olduğu için Türkler birçok

[207] Tören, a.g.e., 678-679

güzelliklerden mahrum kalıyordu. Kendisi eserlerini Türkçe yazmakla bu mahrumiyeti gidermiş oldu:

Fârîsî-dânlar eyleben idrâk
'Arî irdi bu nef'din Etrâk

(Farsça bilenlerin bu güzelliklere sahip olmasına rağmen Türkler mahrumdu.)

İstedim kim bu hayl hem bârî
Bolmağaylar bu nef'din 'ârî[208]

(İstedim ki bu topluluk da bu güzelliklerden mahrum olmasın.)

E. ŞİİRE BAŞLAMASI

Ali Şîr Nevâî, kendi anlattıklarına göre üç-dört yaşlarında şiir okumaya ve yazmaya başlar. Hatta sırf çocukluğunda yazdığı şiirleri bir divanda toplar ve adına da *Garâibü's-Sıgar*, yani çocukluğun gariplikleri der: Bilindiği gibi Nevâî henüz dört beş yaşlarında şiire ilgi duymaya başlar. Aile çevresi ve yetiştiği ortam onun şairliğinde çok etkili olur. O, çok erken yaşlarda şiire ilgi duyduğunu hem tezkiresinde, hem Lisânü't-Tayr isimli mesnevisinde ve hem de Muhakemetü'l-Lugateyn adlı eserinde dile getirir. Tezkiresinde çeşitli vesilelerle küçüklüğünde şiire olan ilgisine dikkat çeker ve ilk ezberlediği beyitleri yeri geldikçe nakleder. Lisânü't-Tayr'da ise Attar'ın Mantıku't-Tayr'ına olan ilgisini, daha beş yaşındayken bu eseri elinden düşürmediğini ve hatta ailesinin çocuk delirecek diye eseri nasıl sakladıklarını tatlı bir hatıra olarak nakleder.

---

[208] A.Sırrı Levend, *Ali Şîr Nevâî. Divanlar Ve Hamse Dışındaki Eserler (Çihil Hadis),* IV, Ankara 1968, s.396.

Muhametü'l-Lugateyn'de ise gözünü Farsça şiirlerle açtığını, ancak aklı başına geldiğinde Türkçeye döndüğünü söyler: "Ben perişanın ilk çocukluk yıllarında ağız hokkasından teker teker inci ortaya çıkmaya başlar, fakat inciler henüz nazım ipliğine girmezdi. Gönül deryasından nazım çekilen cevherlerin yaratılış dalgıcının gayretiyle ağız sahiline gelmeye başlaması göründüğünde söylenilen kaide ile eda buldu, meyil Farsçaya doğruydu. Ancak ne zaman şuur yaşına ayak basıldı, ne zaman Allah yaratılışa gariplik tarafına yönelmeyi mahsus kıldı, dikkat ve zor beğenmeye başlamayı huy haline getirdi, o zaman Türkçenin kelimelerini de dikkatle gözden geçirmeyi gerekli kıldı.

... Bu cümleden küçük yaşta takririmden geçiş, tahririmden resmediş bulmuş olan Garayibü's-Sığar divanıyla mana gariplerini garip sözler elbisesine giydirmiş, halk gönlünü o garibistandakilerin ateşiyle yandırmışımdır."[209]

Onun çok erken yaşlarda şiire başlaması ve mahlas seçmesi bazı halk hikâyelerine de mevzu olmuştur. Bunlardan birisine göre Nevâî dokuz yaşında şiir yazmaya başlamıştır:

"Evvel zamanda Gıyaseddin Kiçkine denen kişinin Ali Şîr isimli oğlu varmış. O, küçüklüğünden itibaren becerikli, idrakli biri olarak yetişmiş. Dokuz yaşına geldiğinde ise şiirler yazmaya başlamış. İnsanlar onun yazdığı şiirlere kulak verip dinler olmuşlar. Fakat hâlâ kendine bir mahlas seçemiyormuş. Ali Şîr bir gün yeni bir şiir yazmış ve onu, bağa çıkıp yüksek sesle okumaya başlamış. O sırada bağdaki kavak ağacında dolaşan bülbül, Ali Şîr'in hoş sesini işitmiş. Genç şairin kâh zil sesi gibi şıkırtılı, kâh seher yeli gibi yumuşak sesi, bülbülü

[209] Muhakemetü'l-Lugateyn, a.g.e., s.226.

bile meftun etmiş. Kuş derhal onun omzuna konup: "Ey hoş avaz şair, senin okuduğun şiirler, bülbüllerin seher vaktindeki nevalarından daha güzelmiş. Adını bilsem olur mu?" demiş. Şair: "Ali Şîr", diye cevap verince bülbül: "Tanıdım, tanıdım, sen yeni çıkan şairsin. Şimdi kendine güzel bir mahlas seçip, şiirlerinin sonuna onu yaz." demiş. Bülbülün az önce söylediği "nevâ" sözü Ali Şîr'in çok hoşuna gitmiş ve bundan böyle yazdığı gazellerin altına "Nevâî" diye yazmış."

Onun böylesine erken yaşlarda şiire başlamasının muhtemel sebepleri neler olabilir diye düşünecek olursak karşımıza birkaç temel başlık çıkar. 1. Toplumda şiire verilen değer: Bu konu *Kültürel Ortam* başlığı altında incelenmiştir. 2. Doğuştan gelen şairlik yeteneği: Nevâî'nin doğuştan gelen şairlik yeteneği herkesin kabul ettiği bir konudur. Eğer böyle bir yeteneği olmasaydı, kendisinden önce birkaç eserin bile verilmediği Türkçede beş divan ve altı mesnevi hazırlaması mümkün olmazdı.

3. Aile çevresi: Nevâî'nin babası Kiçkine Bahadır'ın Herat'taki evinde şairleri, ressamları ve musikî bilginlerini topladığı ve hece vezniyle şiirler yazdığı bazı kaynaklarda bildirilmektedir.[210] Nevâî'nin dayısı Mir Sait, Kabilî mahlasıyla, Mir Sait'in oğlu Mir Haydar da Sabuhî mahlasıyla şiirler yazmıştır. Diğer dayısı Mehmet Ali ise Garibî mahlasıyla şiirler yazmış, musikî ve hat sanatında ün kazanmıştır. Nevâî, iki dayısını da Mecâlisü'n-Nefâis'te anlatmaktadır.[211]

O, şiire olan merakının çok küçük yaşlarda başladığını, tezkiresindeki Kasım-ı Envar maddesinde şöyle anlatmaktadır: "Bu Fakirin (Nevâî) ilk öğrendiği nazım,

---

[210] Togan, a.g.m., s.56.
[211] Mecâlis, a.g.e., s.63.

aşağıdaki matladır. Bu sırada ben üç-dört yaşlarında idim. Aziz kişiler okumamı isterler, bazıları ise okuyuşuma hayret ederdi. Beyt:

Rindîm ü 'âşıkîm ü cihân-sûz u câme-çâk
Bâ-devlet-i gam-ı tû zi-fikr-i cihân çe bâk"[212]

Görüldüğü gibi Nevâî çok erken yaşlarda şiir, edebiyat ve sanata merak salmış, bulunduğu ortamın da etkisiyle şiire olan kabiliyetini, devrin büyüklerinden aldığı derslerle desteklemiştir. Mevlanâ Yahya Sibek[213] ve Derviş Mansur[214]'dan aruz dersi, Hâfız Ali Câmî[215]'den kıraat dersi, Hâce Yûsuf Burhan[216]'dan mûsikî dersi, vb. almış ve kendini yetiştirmiştir.

Nevâî'nin küçükken çok hoşlandığı ve elinden hiç düşürmediği eser, Attâr'ın Mantıku't-Tayr'ı olmuştur. Bu esere olan sevgisi ömrünün sonlarına doğru Lisânu't-Tayr adlı bir nazire yazmasına neden olur. Nevâî bu eserde şiire küçük yaşlarda başladığını ayrıntılı olarak anlatmaktadır:

---

212 Bu fakîr evvel nazm kim örgenip min, bu songğı matla'dur. Hemânâ üç yaş bile tört yaşınıng arasıda irdim. Azîzler okumak teklîfi kılıp hayret ızhâr kılurlar irdi. Beyt: Rindiz ve aşıkız, dünyayı ateşe vermiş ve elbiselerini yırtmış kimseleriz. Senin gamının devleti yanımızda olduktan sonra dünya endişesinden bize ne korku gelir?"(Mecâlis, a.g.e., s.38.)

213 "Bu Fakîr arûz fennide vâsıta bile Mevlanânıng şâgirdi min. İnşallâh öz yerige kilgey!"(Mecâlis, a.g.e.,s.10.)

214 "Fakîr arûznı Dervîş kaşıda okup min."(Mecâlis, a.g.e., s.117.)

215 "Be-Tahsîs Tasavvuf İlmide Ve Mahdumî Nuran, Nefahatü'l-Ünsde Anıng Şeyh Feridüddin Attar K.S.nıng Bu Kasîdesiga Kim:... Şerh Bitilgening Zikr Kılıpdurlar. Ve Kıraat İlmide Cemî-İ Kurrâ Anıng Şâgirdligige Mübâhat Kılurlar İrdi. Ve Fakîr Hem Niçe Sebak Okup Min."(Mecâlis, a.g.e., s.35.)

216 "Ve Musikî İlmin Hem Yahşı Bilür İrdi. Ve Fakîr Mûsikî Fennide Anıng Şâgirdi Min. Köprek Öz Şi'riga Mûsikî Baglar İrdi. İsfehan Amelini Bu Beytiga Baglaptur."(Mecâlis, a.g.e., s.46.)

Yâdıma mundak kilür bu mâcerâ
Kim tufûliyyet çağı mekteb ara

(Bu macera hatırıma böyle gelir ki çocukluk çağımda mektepte;)

Kim çiker etfâl-ı merhûm-ı zebûn
Her tarafdın bir sebak zabtığa ün

(O zayıf çocukların her biri bir taraftan; bir ders ezberlemeye çalışırlardı.)

İmgenürler çün sebak âzârıdın
Ya kelâmu'llâhnıng tekrârıdın

(Ya dersin zorluğundan eziyet çekerlerdi, ya da Kuran'ın tekrarından;)

İsteben teşhîs-i hâtır üstâd
Nazm okutur kim revân bolsun sevâd

(Hâfızaları gelişsin ve yazıları akıcı olsun diye hoca şiir okuturdu.)

Nesrdin ba'zı okur hem dâstân
Bu Gülistân yanglığ u ol Bûstân

(Bazıları Gülistan, bazıları da Bostan okurdu.)

Manga ol hâletde tab'-ı bü'l-heves
Mantıku't-Tayr eyler irdi mültemes

(Benim o zamanlar *Mantıku't-Tayr* hoşuma giderdi.)

Taptı sâkin sâkin ol tekrârdın
Sâde könglüm behre ol güftârdın

(Sakin sakin yaptığım tekrardan, gönlüm o sözden hisse aldı.)

Tab' ol sözlerge bolğaç âşinâ
Kılmadı meyl özge sözlerge yana

(Tabiatım o sözlere âşina oldu, başka sözlere meyl etmedi.)

Zevk köp hoş-hâl iter irdi mini
Şerhi anıng lâl iter irdi mini

(Onun verdiği zevk beni keyiflendirirdi, açıklaması beni kendimden geçirirdi.)

...

Âkıbet 'ışk eyledi şeydâ mini
Eyle meş'ûf itti bu sevdâ mini

(Sonunda aşk beni deli etti, bu sevda beni perişan etti.)

Kim didim 'uzlet işigin açka min
Dehr-i bî-ma'nî ilidin kaçka min

(Bunun üzerine uzlet eşiğin açayım, bu manasız dünyadan kaçayım dedim.)

Anglağaç etfâl eylep şûr u şeyn
İstimâ' itti bu sözni vâlideyn

(Çocuklar bu sözü kötü anladılar, ailemde de işitti.)

Yaşurup defterni ma'dûm ittiler
Şuğlidin könglümni mahrûm ittiler

(Kitabı saklayıp kaybettiler, meşguliyetinden gönlümü mahrum ettiler.)

Men'-i küllî kıldılar ol hâldin
Mantıku't-Tayr üzre kîl ü kâldin

(Beni o hâlden tamamen men ettiler, Mantıku't-Tayr hakkında konuşmamı yasakladılar.) (3476-3508)

Nevâî, Lisânü't-Tayr'ın başka bir bölümünde ise şiire çok küçük yaşlarda başladığını söyledikten sonra, *Türk dilinin kendisinin şiirlerinden sonra eda bulduğunu vurgular.* Kendisinin *Türk diliyle bir yol açtığını*, sonra gelenlerin bu yolda devam edeceğini söyler:

Çün kiçik yaştın manga boldı nasîb
Nazm edâsıda hayâlât-ı garîb

(Şiir yolunda garip hayaller, bana daha küçük yaşta nasip oldu.)

Şi'r her sınfın ki kıldım ibtidâ
Türk elfâzı bile taptı edâ

(Önce şiirin her çeşidine çalıştım, ancak Türk diliyle edâ buldu.)

Eyle kim her kimse ni kim kılğusı
Ba'zı işte bar anıng bir bilgüsi

(Öyle ki her kim ne yapacaksa onunla ilgili bir bilgisi olmalıdır.)

Kim özi tahsîsiğa imlâdur ol
Mühr yâ tevkî' ya tamgadur ol

(Yaptıkları o kişinin kendisini gösteren bir yazı, mühür, nişan veya damgadır.)

Safha dîbâsı vü nazm inşâsıdur
Kim tahallüs nâzimî tamgasıdur

(Sayfa süsü ve şiir inşasıdır, mahlas da şairin damgasıdır.)

...

Min ki Türk elfâzığa eylep şürû'
Nazm taptı tab' u kilkimdin vukû'

(Ben ki Türk dilinde yazmaya başladım; şiir benim tabiat ve kalemimden yol buldu.)

Çün sehâb-ı nazmım oldı dür-feşân
Nazmıma irdi Nevâîdin nişân

(Çünkü şiirimin bulutu inci saçtı, şiirime Nevâî'den nişan ulaştı.)

Dehr bâğıda bolup kâmım revâ
Kâm-rânlar taptı nazmımdın nevâ

(Dünya bahçesini kâmım kapladı buldum, kâm sahibi insanlar şiirimden zevk aldı.)

Farsî nazm içre çün sürdüm kalem
Nazmnıng her sınfını kıldım rakam

(Farsça da şiir yazdım, şiirin her dalında yazdım.) (3545-3555)

Nevâî, babası vali olarak Sebzvar'a gittiğinde orada bulunan ve şiirleriyle ün kazanan Mir Şâhî ile de mektuplaşmıştır.[217] Bu mektuplaşma esnasında Nevâî, henüz on iki yaşlarında idi. Onun bu yaşlarda devrin ünlü bir şairiyle mektuplaşması, şiire olan merakını göstermektedir. Nitekim on dört yaşlarında kendini genç bir şair olarak çevresine tanıtmıştır.

"Pek küçük yaşta iken zekâsının, etrafındakilerin hayret ve takdirini celbedecek derecede inkişafı, başka şairlerin eserlerinden elli bin beyit ezberlemesi, edebî

[217] "Fakîr egerçi anı körmedim ammâ anıng bile Fakîrni arasıda i'lâm ve irsâl vâkı' boldı. Mülk pâdişâhı atamnı hükûmet resmi bile Sebzvârga yiberip irdi."(Mecâlis, a.g.e.,s. 22.)

sanatların çok güçlerinden biri olan muamma sanatında büyük bir iktidar göstermesi ve nihayet zamanının ilim ve edebiyatını otuz seneden fazla bir zaman aksamadan sevk ve idare etmesi zekâ nokta-i nazarından müstesna bir hüviyette bulunduğunu bize gösterir.[218]

F. NEVÂÎ'NİN ETKİLENDİĞİ ŞAİRLER

Nevâî, "zü'l-lisâneyn", yani iki dilli bir şair olduğundan hem Fars, hem de Türk şairlerini çok iyi tanıyordu. Tezkiresinde ve Muhakemetü'l-Lugateyn adlı eserinde takdir ettiği ve küçüklüğünden itibaren nazireler yazdığı şairleri açık bir şekilde anlatmıştır. Lisânü't-Tayr'ında çok erken yaşlarda Mantıku't-Tayr okuduğunu ve dolayısıyla Attar'a hayran olduğunu söyler. Zaten Lisânü't-Tayr da Attar'ın eserine yazılmış bir naziredir. Ayrıca Fevâyidü'l-Kiber'de Hüsrev-i Dihlevî, Hâfız-ı Şirazî ve Molla Câmî'den övgüyle bahseder ve onların yolunu takip ettiğini belirtir:

"Gazelde üç kişi tavrıdur ol nev'
Kim andın yahşi yok nazm ihtimâli

(Gazelde üç kişinin kendine has yolu vardır, onlardan daha güzelini yazmak imkansızdır.)

Biri mu'ciz-beyânlığ sâhir-i Hind
Ki 'ışk ehlini örter sûz u hâli

(Birincisi sözü mucizeyi andıran Hindistan'ın büyücüsüdür. Onun sözleri ve hareketleri aşk ehlini yakar.)

---

[218] Tarlan, a.g.m., s.10.

Biri 'Îsî-nefeslik rind-i Şîrâz
Fenâ deyride mest ü lâübâlî

(İkincisi nefesi Hz. İsa'yı andıran Şiraz rindidir. O, fenâ aleminde kendindien geçmiş bir haldedir.)

Biri kudsî-eserlik 'ârif-i Câm
Ki câm-ı Cem durur sınğan sifâli

(Üçüncüsü ise kutsal eserler yazan Câm şehrinin ermişidir. O da Cem'in kadehini kırmıştır.)

Nevâi nazmığa baksang imestür
Bu üçning hâlidin her beyti hâlî

(Nevâî'nin şiirlerine bakarsan bu üçünün özelliklerini de görürsün.)

Hemânâ közgüdür kim 'aks salmış
Anga üç şûh mehveşning cemâlî"[219]

(Nevâî'nin şiirleri bu üç ay yüzlünün güzelliğinin aynaya yansımış haline benzer.)

Muhakemetü'l-Lugateyn'de ise okuduğu Farsça divanları ve etkisinde kaldığı Fars şairlerini anlatır. Nevâî, dört divanıyla beş altı mesnevisini yazarken okumadığı Farsça divan kalmamıştır. Bu dönemde eserlerini incelediği şairlerden bazıları şöyledir: Hüsrev-i Dihlevî, Hâfız-ı Şirazî, Selman, Enverî ve Molla Câmî: "... Bu dört divanın sesini dört bir yana ulaştırırken, bir yandan da hamse pençesine el attım. ... Yine Farsî büyücülerin ve Pehlevi masalcıların da tomarlarca kitap tertip ettikleri konularda daha pek çok eser yazdım.

... Bu sözlerden benim tabiatım Türk sözlerine uyumlu

---

[219] Ali Şîr Nevâî, *Fevâyidü'l-Kiber*, Haz. Önal Kaya, Ankara 1996, s.704.

düştüğü için tanıtmasında mübalağa ediyorum, Farsça sözlerle ilgim daha az olduğundan red ve inkar etmekte ısrar ediyorum şeklinde ne hasım böyle bir anlasın, ne müddei bu tür bir şüphede bulunsun. Farsça sözlerin mükemmelen kavranmasını ve o ibarelerin inceden inceye araştırmasını kimse benden daha iyi yapmamıştır herhalde! Ve iyi ve bozuk taraflarını benden daha iyi anlamamıştır hiç şüphesiz. Öyle ki ömrümün gül bahçesinin taze baharının gençlik çağı ve hayat bahçesinin yeni biten yeşilliğinin temizlik vakti ki on beş yaştan kırk yaşa kadardır, insan tabiatının bülbülünün her gülün güzelliğine meftun olduğu, ruhunun pervanesinin her ışığın güzelliğine aldandığı vakitler bu vakitlerdir. Bu dönemde insanın başına pek garip hadiseler gelir ki bu hadise ya birinin güzelliğini, nazını ya da aşk ve yalvarışını açıklamaya konu olur. Bu hal gazel tarzına münhasırdır. Ya söylenilmeye dalınacak veya okumaya meşgul olunacaktır. Okunacak divanlardan ben Fakirin tetkikine meşgul olmadığı divan azdır herhalde. Hele aşk ve dert ehlinin rehber ve öncüsü bir Emir Hüsrev-i Dihlevi divanı ki âşıklıkta dert ve yalvarma yanma ve yakılma yolunu bizzat o yaymıştır. Onun aşkının meşalesinden de bu ışık karanlık alemin üzerine yayılmıştır. Yine hakikat ehlinin başı ve önderi Hace Hâfız Şirazi ince manalar ve sırlarıyla nefesleri Ruhü'l-Kudüs'ten alametler söyler ve Ruhullah nefeslerinden izler ulaştırır.

Yine ben Fakirin piri ve üstadı tarikat ehlinin mürşidi Abdurrahman Câmî'nin ruha ferahlık ve kuvvet veren hoş sözleri, ruhu açan ince ve derin manaları ile onun her gazeli inmiş bir vahiy gibi ve her risalesi Hz. Peygamberden irsal olan hadisleri gibi büyük şan ve şerefe, yüce mertebeye sahiptir. Onlardaki her kelime kıymet bakımından en kıymetli inciden daha parlak ve yakıcılıkta ateşten daha

la'lden daha hızlıdır. Her iki zikredilen azizin düzgünlüğü herkesi şaşırtan kelamındaki lezzet ve nasip, kendi aşk ve olgunlukları ve hallerinin neticesi şuna isnat eder -ki şaşılacak şeydir- hepsini pek çok kez elimden geçirdim, şüphesiz çoğunu da hatırda tuttum. Hepsini derinlemesine inceledim ve birçok nazireler yazdım.

Yine söz sanatkârı, büyük üstad Hace Selman, kaside alanının iyi at sürücüsü ve kendi zamanının naziresiz güzel söz söyleyenidir. Ona nazireler yazdım. Yine bütün güzel yazı ve şiir yazanların nazarında beğenilmiş ve kabul görmüş olan Farsça gazeller divanım Hace Hâfız üslubundadır. Bir kısmı ise Sadi'ye, bir kısmı Hüsrev'e, bir kısmı Molla Câmî'ye ithaf edilmiştir. Mezkûr olan azizlerin hallerinin toplayıcısı olan bu divan halk arasında iyi bilinir ve zamanelerin tabiatları o yöne doğrudur. Onda öyle çok gönül çeken edalar ve gönül okşayan manalar var ki ayrıntısına girmek ben Fakire uygun düşmez."[220]

Nevâî'nin Mecâlisü'n-Nefâis'in önsüzünde üstat olarak ismini zikrettiği Fars şairleri Emir Hüsrev, Hâfız-ı Şirâzî ve Molla Câmî'dir:

"Ammâ eş'âr tedvîn kılğanlardın ba'zı kim bekâ mülkide fânî ve ba'zı kim hâlâ fenâ deyride bâkîdurlar. Evvelğı zümredin bâ-vucûd derd bîşesining gazanferi ve 'ışk âteşgâhınıng semenderi ma'den-i cevâhir-i ma'nevî Emîr Hüsrev-i Dihlevî kaddesellâhu ta'âla rûhahu ve fenâ meyhânesining hırka-çâki ve belâ peymânesining mest-i bî-bâkî 'ışk u muhabbet esrârı emînlerining hem-râzı Hâce Hâfız-ı Şîrâzî sekallâhu serah ve songğı fırkadın kuds şebistânınıng şem'-i enveri ve üns gülistânınıng 'andelîb-i sühenveri belâğat şekkeristânınıng tûtî-i kelâmı Cenâb-ı

---

[220] Muhakemetü'l-Lugateyn, a.g.e., s.226.

Mahdûmî Mevlânâ ‘Abdurrahmân Câmî‘ meddellâhu ta’âlâ zalâlehu…”[221]

Nevâî, hemen her mesnevisinde kendinden önce hamse yazan şairlere değinir. Onlar hakkında çoğu zaman olumlu şeyler söyler. Özellikle de Nizâmî, Hüsrev-i Dihlevî ve son olarak da Mollâ Câmî hakkında övgülerde bulunur. Bunlardan Nizâmî ve Hüsrev’le kimi zaman cedelleşir ve rekabete girerken Mollâ Câmî’ye karşı büyük bir sevgi ve saygı beslediği görülür:

Sedd-i İskenderî’den:

Nizâmîçe ger nazmı çâlâk yok
Çü il munça çâlâk yok bâk yok

(Nizâmî gibi güzel şiir yazmak mümkün değildir, çünkü onun gibi büyük şair yoktur.)

Söz evcide ger ol meh-i hâverî
Bu ger yok meh-i hâverî müşterî

(Eğer söz yüceliğinde Nizâmî doğu ayı ise bu (Hüsrev), doğu ayı kadar değilse de Müşterî yıldızı gibidir.)

Ger ol reh-rev olsa bu pey-rev kilip
Ger ol şâh bu dağı husrev kilip

(Eğer o önde giderse bu peşinde gider, eğer o şâh ise bu da hüsrevdir.)

Ki cennet alar meskeni â-ebed
Nevâîğa ma’nîleridin meded

(Sonsuza kadar cennet onların yurdu, Nevâî’ye manalarından yardım gelsin.)

---

[221] Mecâlis, a.g.e., s.2.

...

Dime câm ile mey ki nazm-ı revân
Yir ü kök ilin eyledi nâ-tüvân

(Kadeh ve şaraptan bahsetmeye gerek yok, çünkü senin akıcı şiirin, yer ve göğü aciz bıraktı.)

Kayu nazm belkim cihân âfeti
Cihân âfeti yok ki cân âfeti

(Hangi şiir belki cihân âfeti, cihan âfeti de değil belki cân âfeti;)

Gazel derd u sûzını veh veh ni diy
Dise mesnevî Allâh Allâh ni diy

(Gazel dert ve yanışına vah vah nasıl yetsin, hatta mesnevî yazsa bile Allâh Allâh nasıl anlatsın.)

Eger nazmdın barça üslûb anga
Barı bir biridin irür hûb anga

(Her ne kadar tüm şekillerde şiir söylese de, onların hepsi birbirinden güzeldir.)

Velî mesnevî özge âlem durur
Ki tab'ığa hâlâ müsellem durur

(Fakat mesnevî başka bir âlemdir, tabiatına hâlâ uygundur.)

Bolup cilveger tab'ı közgüside
Ki sebt eyledi hamse utrusıda[222]

(Tabiatı aynasında nazlanıp hamse cevabı olarak yazdı.)

---

[222] Tören, a.g.e., 521-564.

“Nevâî, ilk şiirlerini Farsça yazmıştır. Farsça şiir yazmanın çok yaygın olduğu, gençlerin Fars diliyle gazel söylemeyi hüner saydıkları bir devirde bu çok normaldir. Muhakemetü'l-Lugateyn'de bunu açıkça belirtmekte ve “şuur sinnine kadem” koyduğunda, Türkçe yazmaya başladığını açıklamaktadır. Türkçe şiire dönmesinde çevresinin de etkisi olduğuna şüphe yoktur. Nevâî'nin babasının, dayılarının Türkçe şiirleri olduğu gibi, koruyucusu Sultan Ebûlkasım'ın da Türkçe şiirleri vardır. Ayrıca çok sevdiği Seyyid Hasan Erdeşir de ona şair Lutfi'yi okumasını ve örnek almasını salık vermiştir.”[223]

Nevâî ilk divanının önsözünde ise Türk şairleri *Lütfî ve Sekkâkî*'yi överken, Emir Şeyhim Süheylî'nin Farsça şiirlerini beğendiğini söyler:

“Ve Uygur ‘ibârâtining fusahâsıdın ve Türk elfâzınıng büleğâsıdın Mevlânâ Sekkâkî ve Mevlânâ Lutfî kim birinin şîrîn ebyâtı iştihârı Türkistânda bî-gâyet ve birining latîf gazeliyyâtı intişârı ‘Irâk ve Horâsânda bî-nihâyet durur. …Süheylî dâme tevfîkahu kim Farsî eş'âr bahârıda feyz sehâbıdın yağğan ma‘ânî yamğurınıng her katresi riştesiğa şûh-tâb‘ ebkârı barmağları ucı bile yüz girih tüger.” Ancak Mecâlisü'n-Nefâis'te Sekkâkî hakkındaki olumsuz bir yargıya da yer verir: “Mevlânâ Lutfîning barça yahşi şi'rleri anıngdur kim oğurlap öz atığa kıluptur.”[224]

Buraya kadar anlattıklarımız daha çok Nevâî'nin bizzat kendi eserlerine dayanarak verdiğimiz bilgilerden oluşmaktadır. Bu bilgilerden sonra biraz daha ayrıntıya inerek Nevâî'nin hangi eserlerinde hangi şairlerden etkilendiği konusuna geçebiliriz. Öncelikle mesnevilerine değinelim.

---

[223] Kut, a.g.m., s.450.
[224] Mecâlis, a.g.e., s.2.

Bu konuda hiçbir ihtilafın olmadığı görülmektedir. Çünkü bizzat Nevâî, mesnevide üç büyük üstad olduğunu ve kendisinin de bu üstadlara cevap verdiğini söylemektedir. Bu üstadlar Nizâmî, Hüsrev-i Dihlevî ve Molla Câmî'dir. Şimdi Nevâî'nin hangi mesneviyi hangi şaire cevap olarak yazdığına tek tek bakalım:

Nevâî, Hamsesinin ilk mesnevisi olan Hayretü'l-Ebrâr'ı Nizâmî'nin Mahzenü'l-Esrar, Hüsrev'in Matlau'l-Envâr ve Câmî'nin Tuhfetü'l-Ahrar adlı mesnevilerine cevap olarak yazmıştır. Ayrıca Ferhad u Şirin'i Nizâmî ve Hüsrev'e; Leylâ ile Mecnun'u Nizâmî ve Hüsrev'e; Seba-i Seyyare'yi Nizâmî ve Hüsrev'e; Sedd-i İskenderî'yi Nizâmî ve Hüsrev'e ve Lisânü't-Tayr'ı ise Attâr'ın Mantıku't-Tayr'ına cevap olarak kaleme almıştır.

Mesnevilerle ilgili yukarıda yeteri kadar bilgi verildiği için divanlarındaki şiirlerine geçebiliriz. Nevâî tuyug ve rubai yazmış olsa da divanlarında ağırlıklı olarak gazelle karşılaşırız. Özellikle de Farsça divanındaki şiirlerinden ve nazirelerinden Nevâî'nin gazelde hangi şairlerin etkisinde kaldığını anlamak mümkündür. Burada Nevâî'nin ismini zikrettiği şairler: Sadî-i Şirazî, Hüsrev-i Dihlevî, Hasan Dihlevî, Hâfız-ı Şirazî, Kemal-i Hocendî, Selman-ı Savecî ve Abdurrahman-ı Câmî'dir. Nevâî'nin gazelleri iki temel bölümde değerlendirilebilir. Birinci kısım gazeller Hâfız, Kemal ve Fahruddin-i Irakî'deki gibi *Sebk-i Irakî* tarzında, ikinci kısmı ise Molla Câmî, Vahşî-yi Bâfkî ve Baba Figanî'de görülen Sebk-i Irakî'den Sebk-i Hindî'ye geçişin izlerini taşıyan *Geçiş Dönemi* tarzındadır.

Nevâî'nin Farsça divanındaki 485 gazelin 231'i Hâfız'a yazılmış nazirelerden oluşur. Ancak Nevâî'nin Hâfız'dan farkı beyitte birkaç anlam yerine bir anlama yoğunlaşmasıdır. Bunun dışında Molla Câmî'ye 39, Hüsrev'e 33,

Sadî'ye 25, Hocendî'ye ise 5, Şâhî 3, Baykara, Selîmî, Dihlevî ve Selman'a da 2'şer nazire yazmıştır. Bu durumda Hâfız ve Molla Câmî, Nevâî'nin gazeldeki iki büyük üstadı konumundadır. Nitekim birçok beytinde onların ismini birlikte zikreder: Fânî (Nevâî), Hâfız'ın ve Câmî'nin kadehinden bir damla içtin ya, Cemşid senin kadehinden bir yudum almak için dilencilik eder."[225]

Nevâî'nin yaşadığı dönemde her ne kadar şiir denince Fars edebiyatı, şair denince de Nizâmî, Hâfız, Hüsrev ve Molla Câmî gibi Fars şairleri akla gelse de bunların yanında Nesîmî, Sekkakî, Yusuf Emirî, Gedaî ve Lutfî gibi bazı Türk şairlerinin de adı geçmektedir. Hatta bizzat Nevâî bu şairlerden bahsetmiş ve bazılarını da takdir ettiğini ifade etmiştir. Mesela Hâlât-ı Pehlevan Muhammed Risalesi'nde Pehlevan'la aralarında geçen konuşmayı nakleder. Buna göre Nevâî, Lutfî ve Nesimî arasında bir karşılaştırma yapar; birini mecaz, diğerini hakikat şairi olarak görür:

"Tesadüfen bir gün seher vakti Fakir bir şiir yazmış idim ki matlaı budur: "Her nereye baksam gözüme o güneşten nur erişir/ Her neye nazar kılsam bana o ay görünür." Bu şiir yedi beyitti. Müsveddesini cebime koymuş, henüz hiç kimseye okumamış ve göstermemiş idim. Pehlivan iltifat sebebiyle ve alışılmış usulüyle omzumu tutmaktaydı. Senin için bugün güzel Türkçe şiir söyler dediler diye söze başladı. Ve Türkçe nazım söyleyenlerden de bu sözü doğrulattık. Bizim bir sualimiz var, cevap ver. Dedim ki: Bilirsem cevap vereyim. Siz bütün sualinizi sorunuz." Sualim budur ki şiirleri zaman

---

[225] A. Hilal Kalkandelen, Ali Şîr Nevâî ve Farsça Divanının İçerik Açısından İncelenmesi, Atatürk Ünv. SBE Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2004, s.21.

sahifesine geçen Türkçe şiir yazan şairlerden hangisi daha iyi söylemektedir? Sen hangisini beğenirsin? Fakir hepsi iyi söylemektedir ve ben beğenirim dedim. Sen yapmacık davranışı ve alçak gönüllülüğü bırak, doğruyu söyle. Hepsini beğeniyorum dersin, fakat hepsi bir değildir, elbette aralarında fark var. Fakir, şu an değeri herkesçe kabul edilen *kavmin üstadı ve söz meliki Mevlana Lutfî,* dedim.

Dedi ki niçin *Seyyid Nesimî demedin*? Fakir hatıra gelmedi dedim. Seyyid Nesimî'nin nazmı başka tarzdadır ve zahir ehli şairleri gibi nazım söylememektedir, belki hakikat yolunda nazm söylemektedir. Ve bu sualde senin maksadın mecaz yolunda söz söyleyen halktı. Pehlivan itiraz ederek kinayeli dedi ki Seyyid Nesimî varken, Lutfî nazmını beğenmen uygun düşer mi? Ve durum şu ki Seyyid Nesimî'nin nazmı zahiren mecaz tarafına, mana yönünden de hakikat tarafına yönelir.[226]

Nevâî, Lutfî'ye Mecâlisü'n-Nefâîs'te de değinir; onu kendi zamanının söz padişahı olarak görür ve cevabı mümkün olmayan matlalar yazdığını söyler.[227] Hatta Lutfî'den daha yaşlı olan ve Orta Asya'nın ilk Türk şairi kabul edilen Sekkâkî'nin Lutfî'nin bazı şiirlerini çaldığı yönündeki bir söylentiyi de nakleder.

Nevâî'nin bunların dışında da şiir ve şairliği hakkında fikir beyan ettiği Türk şairleri vardır. Bu şairler Nevâî'den önce eser vermiş şairlerdir ve eldeki bilgilere göre Nevâî, bunlara nazireler de yazmıştır. Mesela Yusuf Emirî'nin iyi bir şair olmasına rağmen şöhret bulamadığını,[228] Mevlana

---

[226] Kemal Eraslan, Ali Şîr Nevâî'nin "Hâlât-ı Pehlevan Muhammed" Risâlesi, TM, C.XIX, İstanbul 1980, s.101.

[227] Mecâlis, a.g.e., s.381.

[228] Mecâlis, a.g.e., s.334.

Atayî'nin şiirlerinin kendi zamanında çok meşhur olduğunu, ancak kafiyeye pek fazla dikkat etmediğini,[229] Mevlana Gedâyî'nin Türkçe şiir söyleyenlerin meşhurlarından olduğunu ve farklı bir üslubu olduğunu,[230] Seyyid Ahmed Mirzâ'nın çok meşhur şiirleri olduğunu[231] söyler.

Şimdi de Nevâî'nin kendisinden önceki Türk şairlerine yazdığı nazirelere bakalım ve birer örnek verelim. Bunlardan ilki Çağatay edebiyatının ilk şairi kabul edilen *Sekkâkî'*dir. Nevâî'nin, 13 kaside, 57 gazeli bulunan Sekkâî'ye 7 naziresi vardır:

Cihândın kitti teşvîş ü mebâdî-i emân kildi
Halâyık 'ayş iting bu kün sürûr-ı câvidân kildi

(Cihandan karışıklık gitti ve emniyet geldi. Ey insanlar bugün zevk içinde yaşayın, çünkü ebedi neşe devri geldi.) Sekkaki 4K

Sivüngil ey köngül âhır ki cisming içre cân kildi
Kuvan ey cân-ı mahzûn kim hayât-ı câvidân kildi

(Ey gönül artık sevin! Çünkü cismine can geldi. Ey hüzünlü can güven, çünkü ölümsüzlüğe kavuştun.) Garaibü's-Sıgar

Çağatay edebiyatının Sekkâkî'den sonra yetişen ikinci önemli şairi 361 gazeli olan Lütfî'dir. Nevâî, zamanının melikü'ş-şuarası olarak gördüğü Lutfî'ye 27 nazire yazar:

Gark oldı yüzüng hacletidin gül 'arak içre
Sargardı kuyaş baktı çü ol lutf-ı hak içre

((Ey sevgili, gül senin yüzünün güzelliği karşısında

---

[229] Mecâlis, a.g.e., s.383.
[230] Mecâlis, a.g.e., s.438,
[231] Mecâlis, a.g.e., s.518.

utancından terledi (yaprakları üzerinde çiğ tanesi oluştu); güneş ise sarardı.) (Lütfi 253)

Müşgin hatıng ol yüz kibi gülgûn varak içre
Tün ‘anberi gûyâ ki saçıldı şafak içre

(Ey Sevgili, yüzündeki misk kokulu ayvatüyleri, bazen gül renkli yaprağı andırmakta bazen de şafak içine gecenin amberi saçılmış gibi görünmektedir.) Nevâdirü'ş-Şebab

Bu dönemin önemli şairlerinden birisi de divanında Farsça-Çağatayca şiirleri bulunan Yusuf Emirî'dir. Nevâî, Emirî'ye toplam 24 nazire yazmıştır:

Bâğ ara dey şiddeti birle fezâsı kalmamış
Gül bile bülbülni hem berg ü nevâsı kalmamış

(Kışın şiddeti gül bahçesinin güzelliğini; gül ile bülbülün de yaprağını ve hoş sesini götürmüş.) Yusuf Emiri 210b

Manga imdi serv ile gül müdde'âsı kalmamış
Serv boyluk gül cebinlerning hevâsı kalmamış

(Bundan böyle benim için ne servi ve gül davası ve ne de servi boylu gül alınlıların arzusu kalmamıştır.) Nevâdirü'ş-Şebab

Çağatay şiirinin tasavvufî şairlerinden olan Gedâyî'nin 232 gazelden oluşan divanı dönemin en önemli eserlerinden kabul edilmektedir. Nevâî, Gedâyî'yi takdir etmiş ve ona 10 nazire yazmıştır:

Ol perî gâyib bolur közdin ne tedbîr itke min
Cân evi içre meger nakşını tasvîr itke min

(O peri gibi olan sevgili gözden kayboldu, ben şimdi ne yaparım? Herhalde gönül evine resmini yapmakla yetineceğim.) (Gedai 185G)

'Ârızıng nakşın köngül levhide tasvîr itke min
Bolmasa takdîr anı körmek ni tedbîr itke min

(Senin yanağının resmini gönül sayfasına çizeceğim. Onu görnek nasip olmazsa ben ne yaparım?) Bedâyiü'l-Vasat

Çağatay edebiyatının Nevâî'den sonra en hacimli divanı Harezmli Hâfız'a aittir. Hâfız'ın divanında toplam 1052 gazel bulunmaktadır. Nevâî, diğer Türk şairleri gibi Hâfız'ı da çok iyi tanıdığı nazirelerinden anlaşılmaktadır:

Ol perîveş zülfidin dîvâne boldum 'âkıbet
Körgil imdi halk ara efsâne boldum 'âkıbet

(Sonunda o peri gibi güzel olan sevgilinin saçından dolayı delirdim. Bundan böyle efsanelerimin halk arasında nasıl meşhur olduğuna bak.) (Hâfız 95G)

Âh kim ol âşinâ bîgâne boldı 'âkibet
Hecridin bî-hodluğum efsâne boldı 'âkibet

(Eyvah ki dost bildiğim sevgili düşman kesildi. Sonunda onun ayrılığından dolayı kendimi kaybetmem halk arasında efsane oldu.) Garaibü's-Sıgar

Nevâî'nin tanzir ettiği şairlerden birisi de 35 gazeli olan Şâhî'dir. Nevâî'nin hayatı hakkında fazla bilgi olmayan Şâhî'ye 13 naziresi vardır:

Yâr barıp koydı cânğa dâğ-ı firkat ey refîk
Könglüme kâr itmesün mü derd-i gurbet ey refîk

(Ey dost! Sevgili canıma firkat yarasını bırakarak gitti. Ey dost! Bundan böyle gurbet derdinin gönlüme kâr etmemesi mümkün müdür?) Şahi 13G

Kim ki vaslı içre yaksang şem'-i ülfet ey refîk
Köz tut ol şem' otıdın ok dâğ-ı firkat ey refîk

(Ey dost! Kimin için kavuşma meclisinde dostluk mumunu yakarsan, mumun ateşinden ayrılık yarasından başkasını bekleme, bu ateşten bu ayrılıktan başkası çıkmaz.) Garaibü’s-Sıgar

G. ANAHATLARIYLA NEVÂÎ EKOLÜ YA DA OKULU

Nevâî Şark-İslam medeniyetine emeği geçen ve onun önemli bir devresine damgasını vuran büyük bir düşünürdür. Yaşadığı dönemde özellikle de sanat ve edebiyatın gelişmesinde sağladığı katkılar bu tezimizi doğrulamaktadır. Nevâî’nin yaşadığı dönem XV. yüzyıl Heratıdır ve bu şehir Şark-İslam medeniyeti içinde birçok alanda yeni bir üslup ve aşamanın da adıdır. Bu yüzden bu döneme Herat Ekolü denmektedir. İşte Nevâî, Baysungur Mirzâ ile beraber bu ekolün hem hamisi ve hem de en önemli simgesidir.

Nevâî Türk kültürü içinde çok önemli bir başarıya imza atmıştır. Çünkü onun ve onun gibilerin katkılarıyla Türkler ilk Rönesanslarını Herat’ta idrak etmişlerdir. Bu rönesansta ilim ayağı Uluğ Bey’le anılırken sanat ve edebiyat ayağı Nevâî ile özdeşleşmiştir.

Nevâî, Türklerin siyasetten sonra dilde ve şiirde de dünyaya hükmedeceğinin ilk işaretçisidir. Onun sayesinde, varlığından bile şüphe edilen Türkçe, kendini gösterme ve şiirselleşme fırsatını yakalamıştır.

Nevâî, milliyetçiliğin esamesinin bile okunmadığı bir dönemde en hararetli ifadelerle Türk gençlerini kendi dil ve kültürlerine sahip çıkmaya davet etmiş; hükümdarların Türk olduğu bir dünyada er ya da geç Türkçenin hâkim olacağını iddia etmiştir. Onun ömrü boyunca uğruna mücadele ettiği ülküsü, Türkçeyi sanat ve edebiyat

dili yapmaktır. Belki de bu kadar çok eser vermesinin de en önemli sebebi budur.

Nevâî, eserleriyle ve telkinleriyle Türkçeyi sanat ve edebiyat dili yapmakla kalmamış, kendisi de Nizâmî, Hüsrev, Hâfız ve Câmî gibi şairlerin bulunduğu *büyük şairler* kategorisine girmeyi başarmıştır.

Kısa bir süre sonra da nasıl Hâfız, Câmî ya da Nizâmî'nin tarzından bahsediliyorsa, Nevâî'nin de tarzından bahsedilmeye başlanmıştır. Hatta XVI. yüzyıl Anadolu tezkireleri üslup sahibi şairler arasında onu birinci sıraya yerleştirmişlerdir.

Her milletin tarihinde bazı simge eser ya da kişiler vardır ve bunlar milletlerin birlik ve beraberliklerinde maya görevi yaparlar ve mıknatıs gibi toplumu bir arada tutarlar. Hele bir de Türk milleti gibi farklı coğrafyalarda yaşamak zorunda kalan ve uzun yüzyıllar birbirinden kopan büyük milletler için bu tür değerler daha da önemli olurlar. Bu açıdan bakıldığında eserleri ve ülküleri etrafında tüm Türklerin toplandığı belli başlı birkaç büyük zattan bahsedebiliriz. Bakış açısına göre değişebilse de ilk anda akla gelen maya isimler Ahmed Yesevî, Yunus Emre, Nesimî, Ali Şîr Nevâî ve Fuzulî'dir diyebiliriz. İşte Nevâî'nin de içinde bulunduğu bu zatların en temel özelliği bütün Türk dünyasında tanınması ve fikirlerine değer verilmesidir.

Nevâî, şairliği kadar devlet adamlığı ve hükümdara yakınlığı sebebiyle de isminden sıkça bahsedilen bir şair olma özelliğine sahiptir. Hatta şiirlerinden dolayı en yüksek itibarı eden şairlerden birisi olarak tarihe geçmiş ve hükümdar-şair ilişkisine örnek gösterilir hale gelmiştir. Bu yönüyle birçok şairin şiirine mazmun konusu olmuştur.

Nevâî'nin bu konuda dikkat çeken bir diğer özelliği de meclis adamı olma yönüdür. O, Baykara meclisleriyle

beraber anılmış ve şair-meclis ilişkisinde de örnek gösterilmiştir. Hoş-sohbet, hazırcevap ve nüktedan olması, bedaheten şiir söyleyebilmesi ve bestelenen şiirleriyle meclislerin aranan şairi olmuştur. O, yeni bir şiir yazsa Herat'ta hemen besteleniyor ve meclisleri süslüyordu. Vasıfî bir hikâyesinde Nevâî'nin gazellerinin bestelendiğini ve akşam olunca Herat evlerinde bu gazellerin okunduğunu söyler: "Bir gün Fasihüddin ile yakın arkadaşı Herat Camii hatibi Celaleddin Mahmud'un şerefine düzenlenen meclise gitti. Nevâî'nin Hoca Abdullah Mervarid tarafından bestelenen "Mest olmuşam, elbiselerim parçalanmış" matlalı gazeli okunuyordu. Bu şarkı çok yayılmıştı, Herat'ın her evinde onu söylerlerdi. Bu gece alemi de işte bu gazelle başlamıştı, onu tanınmış şarkıcı Hâfız Kazak kanun refakatinde söylüyordu.[232]

Nevâî'nin en önemli özelliklerinden birisi de sanatseverliği ve sanat hamiliğidir. Hatta onun şairliği hakkında yeteri kadar bilgi sahibi olmayan bazı müsteşrikler, Nevâî'yi bu kadar meşhur eden özelliğinin sanat hamiliği olduğunu iddia etmişlerdir. Bu konuyla ilgili bir hikâyeyi nakledelim: "Horasan şairlerinden Heratlı Nahvî, Seistan sakinlerini bir şiirinde hicveder. Bu şiir Seistanlıların kulağına gider, ancak cevap yazacak kimse çıkmaz. Ancak şehrin valisinin çok nüktedan ve cesur oğlu bu hicve cevap verebilir. Bu cevap Nevâî'nin kulağına gider. Nevâî: Demek ki valinin oğlu çok bilgili ve nüktedandır. Nasıl oldu da ben şimdiye kadar onunla tanışmadım der. Nevâî'nin söyledikleri çocuğun kulağına gider. Çocuk hemen Herat'a gelir ve Nevâî'nin meclisine girer. Nevâî: Hoş geldiniz. Büyük belagat sahibi Nahvî'nin bir hicvine cevap

---

[232] Borovkov, a.g.m., s.216.

verdiğinizi duydum. Hanginizin şiiri daha üstündür? diye sorar. Çocuk: Benimki daha iyi der. Nevâî: Bunu nasıl ispat edeceksin? deyince Çocuk: Nahvî'nin Seistan hakkında söylediği her şey doğrudur, benim bütün övgülerim ise yalandır, der. Nevâî bu cevabı da çok beğenir ve ona büyük hediyeler verir. Aynı gün Nevâî, Molla Câmî'yi ziyaret eder ve ona çocuktan bahseder. Anlatılanlar onun da hoşuna gider. O da çocuğu görmek ister. Çocuk, Câmî'nin evine gelir, giyimiyle gösterişli bir şeyh beklerken, kapıya hizmetçi kılıklı bir adam çıkar. Çocuk, Molla Câmî'yi görmek istiyorum deyince Câmî güler. Daha sonra onun Câmî olduğunu öğrenince çok mahcup olur."[233]

Nevâî, yaşadığı şehre ve şehirciliğe katkı sağlayan önemli bir hayırseverdir. Hatta bütün servetini bu yönde harcayacak kadar fedakâr bir vakıf insanı ve eğitim gönüllüsüdür. O, bir yandan yaşadığı şehirlerde yaptırdığı çeşme ve medreselerle adını ölümsüzleştirirken, bir yandan da kurdurduğu medreselerdeki öğrencilerin problemleriyle yakından ilgilenerek onların iyi birer ilim adamı olması için elinden geleni esirgememiştir.

Nevâî, medeniyete, kültüre, devlete, hükümdara, şiire, sanata ve şehre hizmet ederken, halkı da ihmal etmemiş, onlara karşı da duyarlı davranmıştır. O, her zaman halkın yanında olmayı hedeflemiştir. Halk da bunun bilincinde olduğu için şehirlerinde Nevâî gibi birinin varlığından dolayı kendilerini güvende hissetmişlerdir. Çünkü Nevâî halk için kimi zaman zenginleri, kimi zaman vezirleri ve hatta kimi zaman da hükümdarı bile karşısına almayı göze almıştır. Hatta halk, ilerlemiş yaşına rağmen Nevâî'nin Hacca gitmesine bile engel olmuş, sen olmazsan biz ne yaparız

---

[233] Borovkov, a.g.m., s.220.

diye evini basmışlardır. Bunun yanında çok küçük meselelerde bile inceliğini göstermiş, haksızlık ve adaletsizlikleri elinden geldiği kadar engellemeye çalışmıştır. Bir örnek verelim: "Geçmiş vakitlerde, ayakkabıcının birinin okula giden bir oğlu varmış. Bir gün, okula giderken zengin bir beyin avlusunda oturan güzel bir kızı görüp âşık olmuş. Aradan birkaç gün geçtikten sonra delikanlı, kızı görememeye başlamış ve kederlenmiş. Bir gün geç vakit, okuldan çıkıp gelirken gayri ihtiyarî beyin kapısından girip doğruca iç avluya yürümüş. Kızı görünce yüreği yerinden oynamış. Aklı başına gelince de "Ben ne yaptım!" deyip geri dönmüş. Fakat tam o sırada dışarıdan beyin sesi duyulmuş. Yiğit ne yapacağını bilemeyip kendini misafirhaneye atmış. Beyin o tarafa doğru geldiğini görünce de alelacele yerdeki kilimi toplamaya başlamış. Bey, yiğide öfkeyle: "Sen kimsin, ne yapıyorsun?" demiş. Delikanlı: "Ben hırsızım, kilim çalmak için geldim" demiş. İyice öfkelenen bey, yiğidin iki kolunu sağlamca bağlayıp kadıya götürmüş. Kadının yanında ise Ali Şîr Nevâî varmış ve sohbet ediyorlarmış. Bey kadıya önce selam verip, sonra: "Efendim, sizin huzurunuza bir hırsız yakalayıp geldim. Tam misafirhaneye girdiğim sırada bu yiğit, kilimi toplamış çıkmak üzereydi. Hemen huzurunuza getirdim. Cezasını verin" demiş.

Kadı, delikanlıya: "Ey yiğit, niçin hırsızlık yaptın? Söyle!" diye sormuş. Delikanlı da sadece: "Ben kilim çalmak için girdiğimde bey geldi ve yakalandım." demiş. Bunun üzerine kadı, delikanlının elinin kesilmesini buyurmuş. Olan bitene şahit olan Ali Şîr Nevâî'ye, dikkatle bakınca delikanlı tanıdık gelmiş. Mahallesindeki Narmet ustanın oğlu olduğunu anlayan Ali Şîr: "Bu delikanlının hırsızlıkla işi olmaz. Bu işin içinde bir iş var." diye düşünmüş ve kadıya: "Efendim, icazet verirseniz delikanlıya birkaç

şey sorayım. Yalnız sizler dışarı çıksanız." demiş. Kadı ile bey dışarı çıkınca Ali Şîr: "Oğlum, seni iyi tanırım. Baban ayakkabıcı, sen de hırsızlık yapacak biri değilsin. Doğrusunu söyle, ne oldu? Belki sana yardım ederim." demiş. Yiğit önce utanıp söylememiş; fakat şair sıkıştırınca söylemeye mecbur olmuş: "Ey ata, ben beyin kızına aşığım. Bundan bey de kızı da habersiz. Birkaç gün kızı göremedim ve üzüldüm. Bugün ansızın beyin evine girdim. Kızı görünce kendime geldim ve tam geri dönerken beyin sesini duydum. Misafirhaneye girip kilimi toplamaya başladım. Kendimi hırsız diye tanıttım. Başka çarem yoktu. Aslında sizin de bildiğiniz gibi Narmet ustanın oğluyum. Bey, bin kere istesek bile kızını vermez. Ne yapayım, efendim!" diyerek ağlamış. Ali Şîr: "Pekâlâ oğlum, ağlama. Sana, babanın yerine baba olup beyin kızını alacağım!" demiş ve kadı ile beyi çağırarak: "Efendiler, yiğidi ve babasını iyi tanırım. Bu delikanlının elinden hırsızlık gelmez. O, sizin kızınıza âşık olmuş. Siz şimdi evinize varıp düğün hazırlığına başlayın. Ben kendi namımdan delikanlı için kızınıza dünürcüler yollayacağım. Gelecek cuma düğün olsun. Bu çocuk benim evladımdır. Sizinle dünür olduk bey!" demiş. Bu işe şaşıran bey de kadı da oldukları yerde kala kalmışlar. Böylece Nevâî, ayakkabıcının oğluna beyin kızını almış. Delikanlı da beyin kızıyla evlenip muradına ermiş."[234]

Nevâî, şiir ve kitap yazmaya olan merakı kadar şiir ve kitap koleksiyonculuğuyla da adından bahsettirmektedir. Tezkiresinden ve diğer eserlerinden anlaşıldığı kadarıyla çok büyük bir kütüphane kurmuş, özellikle de kendisine kadarki bütün büyük şairlerin eserlerini elde etmiş ve okumuştur.

---

[234] Ergin, a.g.e., s.119.

Nevâî, güzel sanatların hemen her dalıyla çok yakından ilgilenmiş; hat, tezhip, resim, minyatür ve musikiyle uğraşmış; devrin sanat adamlarıyla dostluklar kurmuş ve ilerlemiş yaşına rağmen onlardan ders almayı ihmal etmemiştir. "Günlerden bir gün Mir Ali Şîr, ne zamandır çizdiği bir resim üzerinde çalışırken Padişah Sultan Hüseyin gelmiş. Mir Ali Şîr resme öylesine dalmış ki padişahın geldiğini fark edip bakmamış. Bundan çok incinen sultan: "Mir Ali Şîr, meğer misafirperverliğinizden habersizmişiz. Demek çizdiğiniz resim benden daha azizdi ki bana dönüp bakmadınız bile!" demiş. Mir Ali Şîr de şöyle cevap vermiş: "Eğer bu resimde kimin tasvir edildiğini bilseydiniz böyle düşünmezdiniz!" Padişah Hüseyin, resmin yakınına varıp baktığında kendi resmi olduğunu görmüş. O zaman, dostuna boş yere kızdığına pişman olup utanmış. Mir Ali Şîr ise padişaha: "Dostum, şimdi buna da bakın." demiş. Mir Ali Şîr, zincire vurulmuş bir aslanı tasvir ettiği resmi sultana göstermiş. Padişah resme bakıp: "Neden aslanı zincire vurulmuş olarak resmettin?" diye sormuş. Ali Şîr'in cevabı şöyle olmuş: "Sizin yanınızdaki bütün âlimler, şairler, bilgeler işte bu zincirlenmiş aslana benzerler. Onların elini ayağını bağlayan sizsiniz. Ama aslan, ister zincire vurulsun isterse vurulmasın hiçbir yenilgiyi hayaline bile getirmez. Tek maksadı galip gelmektir." Hüseyin Mirzâ, Mir Ali Şîr'in sözlerine verecek cevap bulamayıp başını eğip gitmiş."[235]

Nevâî, tek başına şiir dili inşa etme iddiası ve hedefiyle yola çıkmış bilinçli bir dilbilimcidir. Yaşadığı dönemde Türkçe henüz şiir dili olarak çok yeni olmasına rağmen, şahsi çaba ve kabiliyetiyle Türkçeyi çok iyi kullanmış ve

---

[235] Ergin, a.g.e., s.115.

dili ehlileştirmiştir. Bu yüzden şekle soktuğu dile daha sonraları Nevâî dili denmiştir.

Ali Şîr Nevâî, Türk edebiyatında kendine has üslûbu ve tarzı olan birkaç şairden birisidir. O, kendine has üslûp oluşturmakla kalmaz, aynı zamanda üslûbuyla, hem kendi dönemi, hem de sonraki yüzyıl şairleri tarafından örnek alınan bir şair olur.

Nevâî, çağını aşan bir entelektüeldir. O, sanatın, edebiyatın ve bilimin birçok alanında normalin çok üstünde bir bilgi birikimine sahiptir: "Bunlardan ayrı olarak delikanlılık çağım ve gençlik dönemlerimin günlerinde daha çok şiirde büyüleyici ve nazımda cezbedici şairlerin güzel şiirlerinden renkli beyitlerinden *elli binden fazlasını* hatırda tuttum ve onların verdiği haz ve memnuniyetle kendimi avuttum. Onların doğruluk ve noksanlıkları üzerinde kafa yorup derin düşünce ve tefekkürlerle gizli inceliklerine ulaştım."[236]

Nevâî'nin en önemli özelliklerinden birisi de şiirlerinin toplumun her tabakasında okunuyor ve takip ediliyor olmasıydı. Bunu gösteren birçok olay nakledilir. Mesela "Bir gün Nevâî bir köyden geçerken bakmış ki çiftçinin biri onun gazelini okuyarak çift sürüyormuş. Şair, kulak verip doğru dürüst dinlediğinde, çiftçinin, kendisinin meşhur gazellerinden birini yalan yanlış okuduğunu fark etmiş. Şair derhal attan inip çiftçinin sürdüğü yerleri bozmaya başlamış. Bunu gören çiftçi şaşkın bir halde: "Ey müslüman, niye benim sürdüğüm yerleri bozuyorsun?" demiş. Ali Şîr Nevâî hazretleri ise: "Önce kendine bak, sonra darbukayı çal, demiş âlimler. Sen gazelimi nasıl yalan yanlış okuyorsan ben de senin sürdüğün yerleri bozuyorum" diye cevap vermiş."[237]

---

236 Muhakemetü'l-Lugateyn, a.g.e., s.225.
237 Ergin, a.g.e., s.121.

H. EDEBÎ KİŞİLİĞİ

1. Gazelciliği

Ali Şîr Nevâî, 2500 civarında gazeliyle sadece Türk değil, bütün Şark-İslam edebiyatının en çok gazel yazan şairlerinden birisi olmuştur. Bu kadar çok gazel yazmasında şiir ve sanata olan merakının ve içindeki yazma isteğinin etkili olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Nevâî, kendisini yazmaya veren bir şair ve müelliftir. Ayrıca gazel yazmasında hükümdar ve halkın rağbetinin yanında gazele olan aşırı sevgisinin de etkisi olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle de dillere destan olan bahçesi onun gazel yazmasında çok önemli bir etkendir. O, bu bahçeye her geldiğinde içindeki gazel yazma duygusu harekete geçermiş. Nevâî, evindeki eyvanda oturup gazel yazmayı çok severmiş. Bağı öylesine güzelmiş ki etrafta ötüşen bülbüllerin, kumruların sesi ve güllerin nefis kokusu insana huzur verirmiş.

Nevâî'nin gazele olan aşırı merakı neredeyse zaaf derecesine ulaşmıştı. Bu arada bekâr olmasının da bunda büyük tesiri olduğu düşünülebilir. Onu uzun gecelerinde yalnız bırakmayan dostları mumu, mürekkebi, kalemi ve gazeliydi. "Bir gün Nevâî ile yakın arkadaşı Behlül arasında bir tartışma çıktı; Nevâî, Behlül'e kızdı ve onu cezalandırdı. Ardından ben (Sahibdara) dedim ki: Efendim sizin her yaptığınız şeyin adil olduğuna şüphe etmiyorum." Nevâî, bu söz üzerine: Anlayışlı bir insana karşısındakinin huylarını öğrenmek için on gün yeter. Hâlbuki Behlül tam on iki senedir yanımda, fakat daha beni anlayamadı. Ben dün gece, diğer gecelerde olduğu gibi, *mumum, mürekkebim, kalemim ve su tasım* yanımda olduğu halde çalışıyordum. Behlül'e: Onu kaldır, dedim. Bana neyi diye sordu. Sana noldu, eşekleştin mi? diye cevap verdim. Behlül:

Efendim önünüzde birkaç şey var. Hangisini kaldırayım? Anlamakta güçlük çekiyorum dedi. Bunun üzerine Nevâî: Mevlana Sahibdara, Allah aşkına sen cevap ver. Zira ben çalıştığım için mum sabaha kadar yanar. Düşüncelerimde doğan fikirlerimi harflerin zincirine vurmak için mürekkep ve kalem her zaman önümde durur, suya gelince onu gece hiç kullanmam. Onun için kalkması gereken herhalde sudur. Acaba bu kadar basit bir konuyu anlamak nasıl mümkün olmaz. Bütün bu konuşmalara rağmen Nevâî, Behlül'le barışır ve onu affeder.[238]

Nevâî'nin gazel zaafını gösteren delillerden birisi de kendi dönemine kadar yaşamış olan şairlerin divanlarını kütüphanesine kazandırması yanında elli bin beyit kadarını da ezberlemiş olmasıdır. Nevâî'nin elli bin beyitlik gazeli hâfızasında tutması sadece hâfızasının kuvvetiyle açıklanamaz, belki de bunun en büyük sebebi gazele olan aşırı tutkusudur denilebilir.

Hatta Nevâî Semerkand sokaklarında duyduğu bir beyit için varını yoğunu verecek kadar gazel delisidir: Ali Şîr, Semerkand'da tahsil gördüğü yıllarda bir beyit duymuş:

"Kökregimdir subhning pirâhenidin çâkrak
Kiprigim şebnem tökilgen sebzedin nemnâkrak"

Ali Şîr'i kendine hayran bırakan bu beytin sahibi bir dilenci imiş. Dilenci, Semerkand pazarında akşama kadar yüksek bir sesle bu beyti tekrarlarmış. Onu tekrar tekrar dinlemekten zevk alıp, sadaka veren dert sahiplerinin de, lütuf sahiplerinin de sayısı az değilmiş. Nevâî de dilencinin etkileyici bir sesle icra ettiği matlaı, tekrar tekrar dinleyip yol boyunca mırıldanırmış. Evine vardığında ise kulağında öylesine çınlarmış ki artık geceleri uyku tutmaz

---

[238] Borovkov, a.g.m., s.208.

olmuş. Kendi kendine: "Alıcı olup, şu beytinizi bana satın desem, satar mı? Belki satar, belki satmaz! Hani şimdi satsaydı ya!" diye düşünmeye başlamış. Bu istek Nevâî'yi rahat bırakmamış ve dilencinin arkasından gidip kaldığı harabeye vardığında, ona yetişerek elinden tutup ricada bulunmuş: "Atahan, şu beytinizi bana satın! Eğer param yetmezse elbiselerimi de vereyim, hayır demeyin!" Ricayı işiten yaşlı dilenci kahkahalarla gülmüş, sonra da başını sallayıp reddetmiş ve: "Görünüşünüzden fakir bir öğrenciye benziyorsunuz, öyle mi?" diye sormuş. Şair: "Öyle", demiş. Dilenci de: "Öyleyse beyti satın alma niyetinden vazgeçip bedavaya al, ezberleyip okursun! Bunun için sana nasıl engel olabilirim ki?" demiş. Bunun üzerine Nevâî: "Ben, siz bir daha dilenmeyesiniz diye bu beyti satın almak istiyorum" demiş.

Ali Şîr Nevâî'den bunu işiten dilenci kıs kıs gülüp, tamahkâr bir şekilde başını sallayıp: "Belki gücünüz yetmez, belki bunu şahlığa bile değişmem. Zira bu beyit bana babamdan mirastır. Onu kırk yıldan beri okuyorum. Böylece karnımı doyurup çoluk çocuğuma bakıyorum." demiş. "Babanız şair miydi?" diye sormuş Nevâî. Dilenci: "Şair değil, bahçıvan idi. Bu beyti yüksek sesle okuyup bağı işlerdi." diye cevaplamış. Bu sefer Nevâî: "Babanızın okuduğu sadece bu beyit miydi, yoksa bu mu aklınızda kaldı?" diye sorunca dilenci: "Yok, babam da sadece bu beyti bilirdi" demiş. Nevâî: "Kimin eseri olduğunu da mı bilmiyorsunuz?" diye tekrar sormuş. Dilenci de: "Ne yazık ki bilmiyorum, babam da bilmiyor olsa gerek!" demiş.

Ali Şîr Nevâî kederli bir sessizliğe bürünmüş. Dilenci ise söze devam etmiş: "Sizin beyti ezberleyip okuyabilmeniz için benim razılığım yeterli değil midir?" Nevâî de: "Sizin razılığınız olmadan da ben ezberleyip kendi kendime

okuyorum, fakat benim için yeterli değil." demiş. Böylece ümidi kesilen şair, perişan bir halde kaldığı yere dönmüş. Aradan birkaç yıl geçmiş. Hüseyin Baykara'nın teklifi ile Ali Şîr Nevâî Herat'a gitmiş ve saltanatın başvezirlik mertebesine sahip olmuş. Sultan Hüseyin Baykara devlet, saltanat sultanı idiyse, Ali Şîr Nevâî de doğunun "Gazel mülkünün sultanı" olarak tanınmış.

Aradan on yılı aşkın bir vakit geçtikten sonra, Nevâî'nin bir devlet işi vesilesiyle Semerkand'a yolu düşmüş. Bir mecliste Nevâî, kendini bir vakitler meftun eden o beyti ve sahibi olan dilenciyi hatırlamış. Şaire sohbet arkadaşları, o dilencinin artık çok yaşlandığını ve bu yüzden çarşı pazar gezemeyip, bir yerde oturup beyti fısıldarcasına okuyup dilendiğini söylemişler. Nevâî ertesi gün dilenciyi bulup ziyaret ederek kendini tanıtmış ve: "Hatırladınız mı beyte alıcı olmuştum, siz de reddetmiştiniz." demiş. Dilenci: "Hatırladım" demiş ve "Hâlâ o meseleden vazgeçmediniz mi?" diye sormuş. Şair: "Yok, ata! Hâlâ o gazelin meftunu ve hâlâ alıcısıyım." demiş. Yaşlı adam gülmüş ve: "Satıyorum, almaya gücünüz yeterse" demiş. Nevâî: "Belki yeter" diye cevaplamış. Dilenci de: "Çok yaşlandım, şimdi o beyti yüksek sesle okumaktan acizim. Doğrusu dilencilikten usandım. Gücünüz yeterse, beni yakınında değirmen olan bir ev ve eşek sahibi yapın, beyit sizin olsun, ölene kadar size duacı olup kalan ömrümü de değirmencilik yaparak geçireyim" demiş. Ali Şîr Nevâî, memnuniyetle "Peki" demiş. İhtiyarın istedikleri yerine getirilerek bir ev, değirmen ve eşek verilmiş. Sahibi bilinmeyen "şah beyit" de Nevâî'nin malı olmuş. Şair, bundan sonra o beyti tereddütsüzce tamamlayıp mükemmel bir gazel haline getirmiş."[239]

---

[239] Ergin, a.g.e., s.102.

Nevâî'nin gazele olan bu aşırı düşkünlüğünü naklettikten sonra gazellerinin ilk anda dikkati çeken yönlerine geçebiliriz:

"Nevâî'nin içliliği asıl gazellerinde görülür. Onlarda lirizmin rolü çok büyüktür. Bütün gazellerinin aynı değerde olduğu elbette söylenemez. Divan edebiyatının belli kalıpları içinde, dar kafiyelerin esareti altında söylemek zorunda kaldığı gazellerinde "tasannu" dediğimiz yapmacıklara o da düşmüştür. Fakat tabiatını zorlamadan söylediği şiirlerde neşe, heyecan, umut, umutsuzluk, iç üzüntüsü bütün samimiliğiyle görünür. Ondaki hassasiyet, didaktik manzumelerini de basmakalıp kuru birer "mev'iza" olmaktan kurtarmıştır."[240] "Nevâî'nin eserlerinde *hâkim olan ruh*; samimiyet, sadelik, azim, irade, halis niyetlilik, tam ciddiyet ve vakar gibi ahlak prensipleri ile ifade edilir. [241]

Nevâî'nin şiirlerinde son derece kuvvetli bir sehl-i mümteni vardır. Şiirlerini okuyan vezni kullanmasını, akıcılığını ve hoş söyleyişini görünce ben de bunun gibi yazabilirim düşüncesine kapılabilmiştir.

Nevâî'nin şiirlerinin "ses" açısından da mükemmeli aradığı görülecektir. O, âhenk unsurlarından aruz, kafiye, redif ve ses tekrarlarını dengeli bir şekilde kullanarak; şiirlerine güfteden ziyade beste havası vermeyi başarmıştır. Özellikle de kafiye ve redife çok önem verdiği görülmektedir. Belki de Nevâî'nin Türk şiiri açısından en önemli yönlerinden birisi ve onu bu anlamda mucit yapan özelliği çok değişik ve orijinal redifler bulabilmesidir. O, Türkçe'nin sesine uygun ve kulağa hoş gelen redifleriyle, çok kısa zamanda Türk dünyasına sesini duyurmayı başarmıştır.

---

[240] Levend, a.g.e., s.213.

[241] Ali Nihad Tarlan, "Ali Şîr Nevâî", *Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neşriyatı*, İstanbul 1962, s.9

“Kendisi de aynı zamanda bir belagatçi olan Nevâî, her açıdan tam bir mükemmeliyetçidir. Kaleme aldığı tüm eserlerde ve eleştirilerinde bunu görmek mümkündür. Bu yüzden şiirlerinin her şeyden önce belagat açısından mükemmel olmasına dikkat etmiştir, teknik bakımından tamamen kusursuzdur. Kendi şahsî otoritesine güvenerek bazen hususî tasarruf ve tahakkümler yapar.”[242]

Nevâî, Türk edebiyatında görülen bütün vezinleri şiirlerinde kullanmıştır. Onda vezin çeşitliliği göze çarpar. O, kaside ve gazelden tuyuğa kadar bütün nazım şekillerini kullanmıştır. Denemediği hiçbir şekil yoktur. Şekle o kadar meraklı ve bu konuda o kadar dikkatlidir ki divanlarının tertibinde geometrik bir düzen göze çarpar. Bütün divanlarında nazım şekillerinin diziliş sırası aşağı yukarı birbirinin aynıdır. Nevâî, normal hayatta olduğu gibi şiir ve sanatta da kuralcıdır. Özellikle de şiirin dış yapısıyla ilgili konularda son derece dikkatlidir. Mesela vezin, kafiye, edebî sanatlar ve nazım şekilleri, vb. Nevâî’de vezin zorunluluğu denilen aksaklıklar ve zorlamalar pek görülmez. Nevâî kaside ve gazelden tuyuğa kadar bütün nazım şekillerini muvaffakiyetle kullanmıştır.

Her şair gibi Nevâî de devrinin şiir anlayışına göre şiirler söylemiş, klasik şiir anlayışının kabul ettiği esaslar, şekiller ve mazmunlar çerçevesinde eserlerini yazmıştır. Nevâî’yi birçok şairden farklı kılan bir amacının olmasıdır. Bu amaç Türk edebiyatını dağınıklıktan kurtarmak ve onun önünü açmaktır. Lisânü’t-Tayr’da bu amacını şöyle dile getirir:

Türk nazmıda çü tartıpmın ‘âlem
Eyledim ol memleketni bir kalem

---

[242] Tarlan, a.g.m., s.5.

Nevâî'nin önemli başarılarından birisi de şiirlerine Türkçenin zenginliklerini taşımasıdır. Zaten kendisi de Türkçe ile Farsçayı mukayese eden ve Türkçeye dikkatleri çeken Muhakemetü'l-Lugateyn adlı eserinde, Türkçenin birçok açıdan zengin olduğunu vurgulamış ve gençlerin bu zenginlikten istifade etmesini söylemiştir.

Nevâî'nin kullandığı Türkçe, muhatabına göre değişir. Büyük İran şairlerinin eserlerini okuyan ve bizzat Farsça şiir söyleyen Türk aristokrasisinin zevkine uygun olarak yazdığı nesir ve söylediği şiirler, İran klasik edebiyatının bütün inceliklerini aksettirdiği için ağırdır. Bu gibi eserlerde Nevâî, cümle bakımından bile Türkçeyi zorlamıştır. Sadeliği seven Türklere hitap ettiği zaman sade ve tekellüfsüz bir Türkçe kullanır.

Klasik şiirin bütün özelliklerini yansıtan Nevâî, şiirlerinde anlam ve hayale önem vermiş; ancak şiirlerini derin bir mazmûn anlayışıyla örgülememiştir. Onun şiirleri ilk okunduğunda anlamını hemen vermekte ve derinlerde başka yorumlar içermemektedir.

Nevâî'nin gazellerinde esas olan bütünlüktür. Bu yüzden gazelleri yek-âhenk ve yek-âvâzken: mesnevileri bir düşünce ya da bir duygu etrafında gelişir ve hedef bütün güzelliğidir. O, gazellerindeki beyitleri, her biri üzerinde saatlerce çalışarak bir kuyumcu gibi işleyecek yerde, tasarladığı bir düşünceyi, ya da bir duyguyu toplu bir hâlde vermiştir.

Bu yüzden onda fikir her zaman esas, üslûp ise bir araçtır. Nevâî'nin eserlerinde esas olan sanat gösterisi yapmak değil, hayata bakışını, inandıklarını ve fikirlerini aktarmaktır.

Nevâî'de dikkati çeken hususlardan birisi de, gazellerinde az da olsa, tekrara düşmüş olmasıdır. Ancak 2500

civarında gazel yazan bir şairin tekrara düşmesi normal karşılanabilir. Bazen aynı gazelin iki ayrı divanda yer aldığı; bazen sadece matla beyitlerinin birbiriyle aynı olduğu; bazen de mazmun açısından aynı şeylerin tekrar edildiği görülmektedir.

Divanlarında yer alan türlü şekillerdeki manzumelerde günlük hayatın yankılarına, çağının yaşayan tiplerine, tarihî olaylara sık sık rastlanır.

"Nevâî'nin şiirlerine içerik açısından bakılınca; tüm klasik şairler gibi onun da şiirlerinin genel anlamda "aşk" ve "sevgili" üzerine olduğu görülecektir. Ancak bu aşk ve sevgili, âşığı devamlı surette üzen, ona onulmaz acılar yaşatan, sadece acı ve ızdırap veren bir aşk değildir. Onun aşkı ve sevgili'si ulaşılmaz bir yerde değildir. Şairin aşkının çok daha gerçekçi olduğu ve sanki her an ulaşılabilecek, yaşayan biri olduğu hissedilebilmektedir. Bu açıdan bakılınca Fuzulî'nin Nevâî'den ayrıldığı görülmektedir. Nevâî aşk konusunda olduğu gibi görünmeye çalışmıştır. Tasavvufî aşktan bahsettiği zaman ne kadar samimi ise, kendi aşkını anlattığı zaman da o derece açıktır. Bununla beraber divanlardaki her lirik gazeli yaşanmış bir aşkın, olaylarla ilgili bir duygunun belirtisi saymak, hepsinde sevilen, ah edilen, yanıp tutuşulan bir vefasız dilberin varlığını aramak da doğru değildir. Şair devrin modasına ve geleneğe uyarak dilberden, gamzeden, gönül yarasından dem vurur; yanar, yakılır, sızlanır. Bunlar gazelde kapsam özelliğidir. Şairler âşık olsalar da, olmasalar da sevgiden, sevgiliden bahsedecekler, ara sıra bunlara tasavvuf çeşnisi de verecekler, bu yoldan geçeceklerdir. Nevâî de bu yoldan geçmiş, yığınlarla lirik şiir söylemiştir. Ancak bunların çoğu gazel söylemiş olmak için, çok tekrarlanan mazmunlarla meydana getirilmiş manzumelerdir. Fakat Nevâî, samimi duygularını tasvir

etmek istediği zaman, bunları gizlemeği gerekli bulmamış, açıkça belirtmekten çekinmemiştir. Nevâî'nin kalbi yaralı ve bağrı yanıktır, aşkı büyüktür, fakat bu aşkta da yine akıl ve mantık hâkimdir."[243]

Aşkı ikiye ayıran Nevâî, tasavvuftaki gerçek ve mecazî aşk hakkında Leylî vü Mecnûn'da şunları söyler:

Bu ışk ki baht-ı kâmrândın
Hâlî bolmay zamânı andın

(Bu aşk ki mutluların bahtındandır, zamanı ondan boş olmaz.)

Gerçi iki nev' ötti râzı
Evvelğını anglağıl mecâzî

(Gerçi iki çeşit sırrı vardır, öncekini mecazî olarak anla.)

Kim derd ü güdâz u sûz birle
Yüz şu'le-i cân-fürûz birle

(Bu dert yanma ve yakılma ile ve yüz canı yakan kıvılcımla;)

Çün eyledi pâklikke mevsûf
Ol nev' kılur birevge meş'ûf

(Kişi pâkliğe yönelince, ona aşk deliliği verilir.)

Kim 'ışkı ara fürâk ile derd
Özlükdin iter tamâm anı ferd

(Ki aşkında ayrılık ve dert, onu özünden bile ayırır.)

Bil songrağı 'ışknı hakîkî
Kim devlet irür anıng refîki

(Sonraki olan aşkı hakîkî bil, onun yardımcısı saadettir.)

---

[243] Levend, a.g.e., s.217.

Evvelğı vücûdın itse zâyil
Çün bolsa ikinçisige mâyil

(Önceki vücudunu yok etse ve ikincisine yönelse;)

Yok yok ki ikinçi anı çikse
Könglige visâl tuhmın ikse

(Yok yok ki ikinci onu çekse, gönlüne kavuşma tohumunu ekse;)

Ol nev' kitürse Türktâzî
Kim kalmasa sûret-i mecâzî

(Öyle bir yağma etse ve mecaz yönü kalmasa;)

Mazhardın körmeyin nişânî
Mazharda özini tapsa fânî

(Ulaşmadan nişan görmeden; ulaşmada özünü yok etse;)

Maksûd budur hayâtdın bu
Bel hilkat-i kâyinâtdın bu

(Hayatın maksadı budur, belki yaratılışın gayesi budur.)

Mecnûnğa biri bolup müsellem
Behre taptı ikinçidin hem

(Mecnuna birincisi gelince, ikinciden de pay elde etti.)

İrmes idi özidin bu işler
Bel 'ışkdın irdi ol kûşişler

(Bu şeyler özünden değildi, belki aşktandı bu işler.)

Her kimge ki ışk yüz kitürse
Yâ-meş'âl-ı şevk şu'le ursa

(Her kime ki aşk yüz gösterse ya da istek meşalesi ateş vursa...)

2. Hamseciliği

Nevâî'nin, İran şairlerinden Nizâmî ve Hüsrev-i Dihlevî'ye nazire olarak düzenlediği ve 1484'te tamamladığı 64 bin mısradan oluşan hamsesi ve 57 bin mısradan oluşan beş divanı hem Çağatay Türkçesi, hem de Türk edebiyatı için dönüm noktası olmuştur.

Nevâî, kendine model olarak aldığı İran edebiyatının yüksek fikirlerini, Türkçe olarak yeniden yaratırken, bunları İran edebiyatındaki ifade tarzları, istiare ve mecazlar ile anlatmış, eserlerine Türklerin yaşam tarzını sokmuş, Timurlular zamanındaki Türk ve Moğol geleneklerinden yararlanmıştır. Onun eserlerini anlayabilmek için İran edebiyatının bütün inceliklerini bilmekle beraber, Türk dilini ve tarihini de çok iyi bilmek gerekir.

"Bütün bu gerçekler dikkate alındıktan sonra isabetli mukayeselere gitmek mümkün olacaktır. Şimdilik Nevâî'nin eserleri hakkında yapılmış bir tetkik olarak İraniyatçı Bertels'in Lisânu't-Tayr'ı Attâr'ın Mantıku't-Tayr'ı ile mukayese eden bir makalesi gösterilebilir. Bazı müsteşrikler de Nevâî'nin eserlerini basit birer Acem taklidi şeklinde telakki etmişler ve onun büyüklüğünü, sanatçıları korumasına bağlamışlardır.[244] Bunun çok yersiz bir iddia olduğunu anlamak için onun sadece bir eserini bile tetkik etmek yetecektir. Barthold'un böyle bir yanılgıya düşmesi, Klasik şiirdeki nazirecilik geleneğine hakkıyla vakıf olmamasından da kaynaklanmış olabilir. Ayrıca Nevâî'nin kendinden önceki hamse şairlerini geride bıraktığını Fars edebiyatının önemli şairlerinden Molla Câmî de vurgulamıştır.[245]

---

[244] W. Bartold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1927, s.205.

[245] Câmî, Hıred-Name-i İskenderî, Hatime Kısmı.

Ayrıca Nevâî'nin eserlerini değerlendirirken dikkat edilmesi gereken şeylerden birisi de onun mesneviye yaklaşımıdır. Nevâî mesnevilerinde olaylara ve onların gelişimine ait ayrıntıya fazla önem vermemiştir. Bazen bilinen rivayetleri kısaltmak, bazen de daha fazla ayrıntı vermek suretiyle anlattığı konularda asıl önemli olan şey sanat ve estetiktir. Nevâî, ince zevk ve duygularını bedii bir şekilde ifade etmiş, Türk sultan, bey ve münevverlerine bu ulvi fikirleri Türkçe olarak ve Türk ruhuna uygun bir şekilde aşılamıştır. Nevâî, bu mesneviler aracılığıyla anlattığı kahramanları ve hadiseleri benimseyerek anlatır ve onların güzel yönlerini kendi ruhunda yaşar. Mesela bunlardan Ferhad tipini o kadar sever ki, öldükten sonra mezar taşının Ferhad gibi bir sanatkâr tarafından yontulmasını tahayyül eder. Nevâî'nin mesnevilerinde gerçekleştirdiği diğer bir husus da anlattığı kahramanlara Türk genci havası vermesidir. Aynı şekilde mesnevilerde geçen birçok mevzuyu da Türkleştirmiştir. Bu devirde Herat'ta minyatür sanatı da gelişmiş olduğundan, Nevâî'nin eserlerine de konuya uygun olarak minyatürler yerleştirilmiştir. Türk ressamların yaptığı bu minyatürlerle, mesnevide anlatılan kahramanlar tamamen örtüşüyordu. Hâlbuki Nizâmî ve Hüsrev gibi şairlerin yazdığı mesnevilerle minyatürler arasında bir uygunsuzluk olduğu hemen göze çarpıyordu. Çünkü mesnevi Acem tarzını temsil ediyor, minyatür ise Türk tarzını temsil ediyordu. İşte Nevâî'nin eserlerine yapılan minyatürlerde böyle bir tezada rastlamak mümkün değildi.

Nevâî'nin mesnevilerinde ortaya koyduğu edebî başarıyı daha somut bir şekilde anlayabilmek için, ondan önce yazılan diğer bazı mesnevilerle karşılaştırmak gerekmektedir. Nevâî'nin mevcut altı mesnevisi içinde en önemlilerinden birisi Leylî vü Mecnun mesnevisidir. Nevâî,

mesnevisinin mukaddimesinde kendisinden önce kaleme alınmış olan Nizâmî ve Hüsrev-i Dihlevî mesnevilerinden bahseder ve çok isabetli bazı yorumlarda bulunur. Nevâî'ye göre Nizâmî'nin mesnevisi Hüsrev'inkinden daha üstündür, çünkü Hüsrev'in mesnevisi gösterişli ve süslü olmasına karşın felsefî derinlik, anlayış bütünlüğü, ahlakî ve sosyal kaygılar açısından Nizâmî'yi yakalayamamıştır.

Nizâmî'nin özellikle vurgulamaya çalıştığı noktalardan birisi de hikâyenin eğiticiliğidir. O, eğlendirmekten ziyade eğitmeyi esas almıştır. Hüsrev ise konu açısından Nizâmî'yi örnek almış, eserin konusuna fazlaca dokunmamıştır. Ayrıca o, Nizâmî'nin felsefi düşüncesinin derinliğini de anlayamamış, tekrardan kaçmak için yaptığı değişiklerle bütünlüğü bozmuştur.

Nizâmî ve Hüsrev'le karşılaştırılınca Nevâî'nin mesnevisinde ise iki önemli nokta dikkatleri çekmektedir. Bunlar Orta Asya Türkleri için bu tür mesnevilerin artık ihtiyaç hâline gelmesi ve Nevâî'nin hikâyeyi yaşadığı devrin anlayışına göre geliştirmesidir. Nevâî konu açısından Nizâmî'yi örnek alır, ancak yaptığı bazı teknik değişikliklerle hikâyeyi tablolaştırır ve ona usta bir ressam edasıyla yaklaşır. Bertels'e göre Nevâî'nin orijinalliği yaşadığı devirle ilgili bazı sosyal hadiseleri mesneviye yansıtmasıdır. Mesela Nevâî'nin kaleminde Mecnûn efsânesi, tam mânası ile bir romana dönüşür.

Nevâî, hemen her mesnevisinde kendinden önce Hamse yazan şairlere değinir. Onlar hakkında çoğu zaman olumlu şeyler söyler. Özellikle de Nizâmî, Hüsrev-i Dihlevî ve son olarak da Mollâ Câmî hakkında övgülerde bulunur. Bunlardan Nizâmî ve Hüsrev'le kimi zaman cedelleştiği, rekabete girdiği ve onların eserlerinin bazı yönlerini eleştirdiğini görürüz. Ancak Mollâ Câmî'ye karşı büyük bir

sevgi ve saygı beslediği, onu her açıdan takdir ettiği görülür. Nevâî, Leylî vü Mecnûn'da Nizâmî ve Hüsrev'e övgüler yağdırır. Daha sonra da kendi eserini över ve kendisinin de onlar kadar büyük bir şair olduğunu söyler:

Nazm ehlining efsahu'l-kelâmı
Söz dürriğa muntazım Nizâmî

(Şiir ehlinin en fasihi, söz incilerini düzen Nizâmîdir.)

Ol gencede genc dik nihânî
Biş genc koyup velî nişânı

(O Gence'de hazine gibi gizliydi, nişan olarak beş hazine koydu.)

Kim gencede gencler yaşurğan
Her gencige kim yasadı kurğan

(Gence'de hazineler saklayan, her hazinesine bir yer hazırladı.)

Yâ hind-nijâd u hindûyî-zâd
Kim kasrların kıldı âbâd

(Ya Hind soylu Hindîoğlu (Hüsrev), sarayları mamur kıldı.)

Kim kal'a üçün kirek turur şehr
Hem kasrğa bâğ u sebzedin behr

(Kale için şehir; saraya bahçe ve yeşillik yeri gerekir.)

Bolsa manga fursat ol kadar çağ
Kim şehr ile tarh salıban bâğ

(Bana onun kadar fırsat verilseydi, tüm şehri bahçe ile donatırım.)

Bâğını riyâz-ı hurrem itsem
Şehrini sevâd-ı a'zam itsem

(Bahçesini cennet bahçesi yapsam, şehrini ulu bir şehir yapsam.)

Bu nev' idi dâimâ hayâlim
Tâ boldı kazadın ol mecâlim

(Kader bana güç verdiği müddetçe hayalim her zaman böyleydi.)

Kim ikki burunkığa koyup gâm
Kâm oldı manga revâ ser-encâm

(Önceki iki eserin kederi gitti, sonucu benim için mutluluk oldu.)

İmdi ki üçünçi nâme-yi derd
Kıldı mini 'akl u hûşdın ferd[246]

(Şimdi üçüncü dert mektubu (mesnevi), beni akıl ve fikirden uzaklaştırdı.)

Nevâî, Nizâmî'nin ve Hüsrev'in büyük birer şair olduklarını söyledikten sonra; kendi şairliğinden söz açar ve bir kez daha bu büyük üstadlarla boy ölçüşür. Nizâmî'nin ve Hüsrev'in çok rahat bir ortamda, dertten ve sıkıntıdan uzak bir hâlde iken hamselerini yazdıklarını; buna rağmen Nizâmî'nin otuz, Hüsrev'in de on-on beş yılda hamsesini tamamlayabildiğini ifade eder. Hâlbuki kendisinin büyük sıkıntılar çekmesine, çok işleri olmasına ve Türkçenin şiir dili olmamasına rağmen iki yıl gibi kısa bir sürede hamsesini bitirdiğini dile getirir:

Nizâmî ki nazm ehli üstâdıdur
Anıng tab'ı söz cinsi nakkâdıdur

(Nizâmî ki şiir ehlinin üstadıdır, onun tabiatı sözün iyisini kötüsünü ayırır.)

---

[246] Çelik, a.g.e., s.300.

Ki bu genclerdür metâ'ı anıng
Metâ'ı ni kim ihtirâ'ı anıng

(Ki bu hazinelerdir onun sermayesi, sermaye ne ki onun keşfidir.)

...
Tapa aldı biş genc miftâhını
Yana ança vakt itti ıslâhını

(Beş hazinenin anahtarını buldu, gönlün kabul ettiği bu gariplikleri çıkardı.)

Niçe tâc-âverdin tapıp perveriş
İşi bu otuz yılda bu irdi iş

(Nice tac sahibinden iyilik gördü, otuz yılda işi buydu.)

...
Yana Husrev ol Türk-i Hindî-lakab
Ki söz birle aldı 'acem tâ a'râb

(Yine Hüsrev, o Türk-i Hindî lâkaplı, sözü Acem'den Arab'a ulaştı.)

Zaman hod otuz yılğa endâz imes
Eger nısf imes sülsidin az imes

(Onun hamsesini kaleme alış zamanı otuz yıla uzamasa da, yarısı da değilse üçte birinden de az değildir.)

Yana kim ki boldı bu yan reh-şinâs
Bolur kılmak anı bulardın kıyâs

(Yine kim bu yolda yürüdüyse, onları bunlarla kıyaslamak gerek;)

Sanga kim yok imgekde gâyet pedîd
Ulus mihnetidin nihâyet pedîd

(Sana olan sıkıntının sonu yok, milletin derdinin biteceği yok.)

Kılıp tangdın akşâmğaça kîl ü kâl
Yüzüngge yitip her nefes yüz melâl

(Sabahtan akşama kadar konuşurlar, her nefesinde yüzüne yüz üzüntü ulaşır.)

Özüng tınmayın halk gavgasıdın
Kulağın halâyık ‘alâlâsıdın

(Kulağın, insanların bağırıp çağırmasından; kendin, halkın kavgasından uzak durmazsın.)

Bu mihnetler içre çikip sözge til
Zamândın kemâ-bîş ötüp ikki yıl

(Bu sıkıntılar içinde söze dil çekerek, aşağı yukarı iki yıl gibi bir zamanda;)

Çiküp hâme bu nâme itmâmığa
Yitürgey siz âğâzın encâmığa

(Bu nâmeyi bitirmek için kalem çekerek nihâyetine ulaştın.)

Ki ‘akl-ı muhâsib şitâb eylese
Diyilgen zamânın hisâb eylese

(Ki hesapçı akıl acele eylese, söylenen zamanı hesap eylese;)

Yığıştırsa bolmas barın altı ay
Ki boldung bu ra’nâğa sûret-nümây

(Hepsini toplasan altı ay olmaz, bu güzellikleri ortaya çıkardın.)

Tüzeldi bu nazmın besî serserî
Yana Türkî elfâz anga ber-serî

(Şiirin baştanbaşa düzenlendi, yine Türkçe onun dili;)

Ki her niçe kim dikkati bar durur
Telaffuz ara lükneti bar durur

(Her ne kadar dikkati vardır, (Türkçenin) telaffuzda tutukluğu vardır.)

Sözüngni ki yahşı körer sin özüng
Körünmes yaman çün irür öz sözüng

(Sözünü ki kendin güzel görürsün, kendi sözün olduğu için kötü görünmez.)

Kaşıngda sining gerçi köp zer ni bar
Çü bar öz sözüng yok anga i'tibâr

(Gerçi senin huzurunda çok altın var, fakat kendi sözün varken onlara kıymet vermezsin.)

Nevâî, Nizâmî, Hüsrev ve Mollâ Câmî ile kendi şairliğini karşılaştırır. Kendisiyle beraber bu üç şairi birer hakan gibi tahayyül eder ve İslam ülkelerini taksim eder. Bu taksimatta Nevâî'ye tüm *Türk dünyasının hakanlığı* düşer:

Velî Hak lutfığa iltip penâhî
Şeh ikbâlidin istep tekyegâhî

(Ancak Allâhın yardımını sığınak yapıp, padişâhın bahtından dayanacağım yeri isterim.)

Bolup ahsente lafzı ilge âyîn
Yitişkey şehdin ihsân dağı tahsîn

(Halk ne güzel söyledin der, padişahtan da sana ihsan ve övgü gelir.)

Nizâmî alsa Berda' birle Gence
Kadem Rûm ehliğa hem kılsa rence

(Nizâmî Berda ile Gence'yi alsa, hem de Rûmeline eziyetle ayak bassa;)

Çikip Husrev dağı tîğ-ı zebânnı
Yürüp feth eylese Hindûstânnı

(Hüsrev de dil kılıcını çekse, yürüyüp Hindistân'ı fethetse;)

Yana Câmî Acemde ursa nevbet
Arabda dağı çalsa kûs-ı şevket

(Yine Câmî İran'da davulunu vursa, Arab ilinde dahi çalsa büyük davulu;)

Eger bir kavm ger yüz yoksa mingdur
Mu'ayyen Türk ulusı hod miningdur

(Eğer bir kavim yüz değilse bindir, tüm Türk ulusu hepsi benimdir.)

Alıpmin taht-ı fermânımğa âsân
Çirig çikmey Hıtâdın tâ Horâsân

(Ben bunların hepsini fermanımın tahtını kolayca aldım, askere bile gerek kalmadan Türkistan'dan Horasan'a hükmüm yürüdü.)

Horâsân dime kim Şîrâz u Tebrîz
Ki kılmışdur ney-i kilkim şeker-rîz

(Horasan'ı da geçti, Şiraz ve Tebriz'i de kalemimin kamışı şekerli kıldı.)

Köngül birmiş sözümge Türk cân hem
Ni yalğuz Türk belkim Türkmen hem

(Sözüme yalnız Türkler değil, Türkmenlerde gönül vermiştir.)

Ni mülk içre ki fermân yiberdim
Anıng zabtığa bir dîvân yiberdim

(Hangi ülkeye ferman gönderdimse; onun alınması için bir divan kuruldu.)

Bu dîvân tuttı ol kişverni andak
Ki dîvân tüzmegey defterni andak

(Bu divan o ülkeyi öylece tuttu; bunun gibi divan düzülmemiştir.)

Niçe defter kara kılğaymin âhir
Cihetsiz mâcerâ kılğaymin âhır

(Ben sonunda nice defter karalarım ve çeşit çeşit macera yazarım.)

Nevâî niçe digüng sözni hezyân
Bu hezyânlarnı koy bir Tingrige yan

(Nevâî, sözünde nice boş konuştun, bunları bir tarafa bırak Allâh'a yalvar.)

Sözüng hezyân meger uykudadursin
Ki ma'nî kasdıdın âsûdedursin[247]

(Boş konuşuyorsun, sanki uykudasın ve manadan kurtulmuşsun.)

3. Tezkireciliği

Ali Şîr Nevâî tarafından kaleme alınan Mecâlisü'n-Nefâis, Herat Mektebi tezkirelerinin üçüncüsü, Türk tezkirelerinin ise ilkidir. Çağatay Türkçesi ile kaleme alınan eser, Hüseyin Baykara'ya atfedilmiştir. H.897/M.1492

---

[247] Alpay, a.g.e., 7028-7050.

yılında yazılmaya devam edilen eserde, 46'sı Türk olmak üzere, toplam 469 şâirden bahsedilmektedir.

Nevâî, mukaddimede kendisinden önce yazılmış olan *Bahâristân* ve *Devletşâh* tezkirelerinden bahseder, kendi tezkiresini, Bahâristân gibi sekiz bölüme ayırdığını ve Mecâlisü'n-Nefâis adını koyduğunu söyler: "Mundak büzürgvâr-ı âlî-mikdâr *Bahâristân* atlığ kitâbıda kim sikkiz ravza açıpdur ve sikkiz ravza-i cennet alar hacâletidin il közidin ihtifâ perdesiğa kaçıpdur... Ve Emir Devletşâh kim Horasan mülkining asîl mîr-zâdeleri arasıda fazl ü dâniş zîveri bile behremend ve fakr u kanâ'at tâcı sa'âdeti bile ser-bülenddür, hem Sultân-ı Sahib-kırân atığa *Tezkiretü'ş-Şu'arâ* atlığ kitâb bitipdür.... Çün bu maksûdğa yitildi anı sikkiz kısm itildi. Ve her kısm nefîs bir mecliska mevsûm boldı ve mecmû'ığa *Mecâlisü'n-Nefâis* at koyuldı." Bu bölümde Bahâristân ve Devletşâh tezkirelerinin içeriğinden ve kapsamından da bahseden Nevâî, kendi tezkiresinin Hüseyin Baykara dönemi ile sınırlı olduğunu vurgular: "Ve bu bâbda yine dağı resâyil ü kütüb bar ammâ barçasıda ötken şu'arâ ve irte kiçken fusahânıng atı mezkûr ve sıfâtı mestûrdur... Atları ol cemâ'at zümreside bolmaktın mahrûm ve sözleri ol kâ'ide ve tertîb nâ-ma'lûm üçün şikeste-hâtırğa ve sınuk köngülge kildi kim bir niçe varak bitilgey. Ve bu asr şu'arâsı bile bu devr zurefâsı atın anda sebt itilgey."[248]

Bilindiği gibi Mecâlisü'n-Nefâis, Bahâristân ve Devletşâh tezkirelerinden sonra kaleme alınmıştır. Mecâlisü'n-Nefâis'te bahsi geçen şairlerin büyük bir çoğunluğu ile Nevâî bizzat görüşmüş, görüşemediği şairler hakkında ise ya mektuplaşarak veyahut da yaşlılara danışarak bilgi toplamıştır.

---

[248] Mecâlis, a.g.e., S.2.

Tezkirenin teknik ve muhteva özelliklerine geçmeden önce birkaç hususa dikkat çekmek istiyoruz:

Herşeyden evvel söylemek gerekir ki Mecâlisü'n-Nefâis, *Herat Mektebi* ve Herat kültürünün en canlı tanığıdır. Tezkirede bir taraftan dönemin şair, düşünür ve devlet adamları anlatılırken; diğer taraftan toplumsal olaylara, çağın eğilimlerine, kültür ve sanat hayatına da ışık tutulmuştur. Nevâî'nin anlattıklarından anlaşıldığı kadarıyla Herat, birçok âlim, mutasavvıf, şair ve sanatçının barındığı, iltifat gördüğü çok canlı ve mamûr bir şehirdir. Ahmed Talat Onay'ın da belirttiği gibi Baykara döneminde Herat'ta, on iki bin talebe vardı. (Onay, 1984) Herat'ın ilim, tasavvuf, sanat ve edebiyat açısından böylesine canlı olmasında devrin büyük âlimlerinin burada ders vermesinin tesiri açıktır. Bilindiği gibi şehirde Şerafeddin Ali Yezdî ve Molla Câmî, Mîr Kâsım gibi büyük âlim ve mutasavvıflar yaşamaktadır.

Tezkirede Herat'a ilim, sanat ve edebiyat tahsili için veya ders vermek için gelen veya getirtilen birçok isim zikredilmektedir. Mesela Mîr Mahdûm için: "Şehrġa tahsîlġa kildi. Ve zâhir ulûmın tekmîl kılġan çaġda Hazret-i Mîr Kasımnıng zuhûr ve şöhreti vakti irdi. Ol hazret hıdmetiġa yitkeç mürîd-i vâbeste boldı."(s.4), Mevlânâ Abdüssamed Bedahşi için: Hem Bedehşândındur. Sultan Ebû Sa'id Mirzâ zamanında Herige kildi."(s.39), Hace Mes'ûd Kûmî için: "Ol vilâyetning uluġlarıdındur. Iraktın kim Horasânġa kildi."(s.41), Emir Kasım Envâr için: "Yigitlikleride Şeyh Sadrüddin Erdebilî(k.s.)ga mürîd boldılar. Ve sûfiyye âdâb u tarîkin andın tekmîl kılıp Şeyh işâreti bile Horasanġa kildiler. Az vaktda halâyık Mîr hıdmetiġa firifte bolup gavga kıla başladılar."(s.3), Hasan Ebîverdî için: Tahsil üçün vilâyetidin şehrġa kildi."(s.136), Mevlânâ Kurazâ

için: “Şirazlıkdur. Tahsîl kılur sûretide gurbet ihtiyâr kılıp Horasanġa kildi.”(s.75), vb.

Tezkirede, *İslam Sanatları* üzerinde durulmakta, devrin büyük mûsikî, hatt ve nakış üstatları anlatılmakta ve onların eserleriyle çalışmaları hakkında bilgiler verilmektedir.

Nevâî, tezkiresinde kendi yaşamına ait bazı ayrıntılara da yer vermiştir. O, çağının önde gelen devlet adamı, sanatçı ve şairlerinden birisi olduğundan, tezkirede bahsi geçen şahısların büyük çoğunluğu ile görüşmüştür. Dolayısıyla bu şahıslarla kimi zaman talebe, kimi zaman hoca, kimi zaman da bir devlet adamı olarak veyahut da onları destekleyen bir sanat hamisi olarak görüşmüştür. Nevâî, tezkiresinde bu kabil görüşmeleri anlatmış ve kendi hayatı ile ilgili bazı bilgileri de aktarmıştır. Mesela üç dört yaşlarında Emir Kasım Envâr’ın bir Farsça maktaını ezberlediğini: “Bu fakîr, evvel nazm kim örgenip min bu songı makta’dur. Hemânâ üç yaş bile tört yaşnıng arasıda irdim.”(s..138); Aruz fennini Derviş Mansur ve Mevlânâ Yahya Sibek’ten öğrendiğini: “Bu fakîr arûz fennide vâsıta bile Mevlânânıng şâgirdi min. İnşallâh öz yerige kilgey!”(s.10); Hafiz Alî Câmî ve Hâce Fazlullâh Ebû’l-Leysî’den ders okuduğunu: “Fakîr iki yıl anıng kaşıda sebak okudum. Ança iltifâtı bar irdi kim “Ferzend” dir irdi. Bâ-vucûd kim Semerkandnıng a’lem-i ulemâsı irdi.”(s.27); Hâce Yûsuf Bürhân’dan musikî dersleri aldığını: “Ve musikî ilmin hem yahşı bilür irdi. Ve Fakîr mûsikî fennide anıng şâgirdi min. Köprek öz şi’riga mûsikî baglar irdi. İsfehan amelini bu beytiga baglaptur.”(s.46); Seyyid Hasan Erdeşîr’le olan dostluğunu: “Bu fakîrğa ata mesâbeside irdi. Andak ki Mirzâ Big ferzend mesâbeside irdi. Hem anga ve hem bu fakîrğa.”(s.65); vb. anlatmaktadır.

Nevâî, tezkiresinde tam anlamıyla bir "Bilge Üslubu" sergilemiştir. O, olgun ve kendinden emin bir üslupla insanları sevgiye ve doğruluğa davet etmekte, dürüst bir Müslüman-Türk olarak topluma faydalı fertler olmalarını istemektedir. Tezkiresinde kimi zaman şairlere öğütler vererek, onları kötü alışkanlıklarından vazgeçirmeye çalışmakta; kimi zaman da güzel ahlak sahibi olan kişilere övgüler yağdırmaktadır. Mesela Emîr Şeyhim Süheylî'nin sarhoşluktan kurtulması için dua eder.(s.68) Mevlânâ Âsafî'nin vaktini ve zihnini boş yere harcamasından yakınır ve doğru yolu bulması için dua eder.(s.70) Mevlânâ Binâyî'nin gururdan vazgeçmesini temenni eder.(s.71), Mevlânâ Muhammed Horasanî'nin hayatını boş yere harcamaktan vazgeçip; tasavvufa yönelmesini büyük bir takdirle karşılar(s.153), Mevlânâ Yakînî'nin "bî-edebâne" sözlerden vazgeçmesini takdirle karşılar.(s.59), vb.

Nevâî, şiirde bir otorite ve ekol haline geldiği için şairlere tavsiyelerde bulunur, hatta beyit beyit yaptıkları yanlışlıklara dikkat çeker ve hatalarını düzeltir. Onlara âdeta şiir dersi verir. Mevlânâ Riyâzî maddesinde: "Bu garrâ matla' anıngdur:.... İki mısra arasıda rabt cihetidin bir "ki" lafzı kirek. Fakîr anga didim ki bu nev' yahşırak bolgay kim... İnsâf yüzidin kirek ki müsellem tutsa irdi. Cedel bünyâd kıldı. Fakîr sâkit boldum. Öz yârânları talaştılar. Hem kabûl kılmadı."(s.55); Mevlânâ Yûsuf için: "Sıgâr-ı sin cihetidin şi'ride hamlık bolsa Fakîr ıslâh kılur irdi. Bat bözürk-meniş ve mutasavvir yigit boldı. Fakîrdin özge kişi anıng şi'ride söz ayta almas irdi."(s.39)

Mecâlisü'n-Nefâis'in dikkat çeken özelliklerinden birisi de dilindeki sadeliktir. Nevâî, Arapça ve Farsça tamlamalara fazla yer vermemiş, oldukça sade bir üslup kullanmıştır. Bu haliyle tezkirede folklorik dilin, yani günlük

konuşma dilinin hâkim olduğu görülmektedir. Cümleler oldukça kısa tutularak konuşma diline yaklaşılmıştır. Bununla beraber Nevâî'nin çok özel birkaç bölümde -Hüseyin Baykara ve Molla Câmî'yi anlattıkları bölümler- inşa üslubunu kullandığı ve daha özenli bir tavır takındığı görülmektedir.

Ayrıca Mecâlisü'n-Nefâis, *Herat Mektebi* tezkireciliği açısından da önemlidir. Çünkü tezkirecilik bu şehirde -diğer bazı sanat ve edebiyat hareketleri gibi- kendine has bir üslup geliştirmiş ve sonraki yüzyıllarda İran, Orta Asya ve özellikle de Anadolu'da yazılan tezkirelere modellik yapmıştır. Nevâî'nin kaleme almış olduğu bu tezkire bu mektebin üçüncü tezkiresidir ve birçok açıdan kendine has özellikleri vardır. Bu tezkirelerin ilki olan Bahâristan'da şairler bölümü tezkirenin sekizde biridir ve sadece eskiden yaşamış –Ali Şîr Nevâî ve Hüseyin Baykara hariç- 39 şair anlatılmaktadır. Devletşâh'ta XV. yüzyıl öncesi İran şairleri anlatılmaktadır. Dolayısıyla XV. yüzyılı anlatan yegâne eser Mecâlisü'n-Nefâis'tir.

Hiç şüphesiz tezkirelerin asıl önemli tarafları şiir ve şair eleştirisi yaptıkları yerlerdir. Özellikle de şiir eleştirisi ile ilgili yaklaşımları, hangi terimleri kullandıkları, şiirde aradıkları asıl unsurların tespiti gibi meseleler büyük bir önem arzetmektedir. Bilindiği gibi klasik tezkirecilikte şiir ve şair eleştirisinde kullanılan bazı kelimeler kullanıla kullanıla terimleşmiştir. Bu terminolojinin oluşturulması ve devamlılık kazanması Herat Mektebi tezkireleri sayesinde gerçekleşmiştir. Diğer iki tezkire gibi Mecâlisü'n-Nefâis de bu terminolojiye katkılarda bulunmuştur.[249]

---

[249] Yusuf Çetindağ, Mecâlisü'n-Nefâis'te Şiir Ve Şair Eleştirisi, Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, S.9, İstanbul 2003, s.79-114,

4. Muammâcılığı

XVI. yüzyıl Anadolu kaynaklarının üzerinde durdukları ve dikkat çektikleri konulardan birisi de *muammâcılık*tır. Çünkü muammacılık Anadolu'da altın çağını, bu yüzyılda yaşar. XII. yüzyılda ortaya çıkan muammâ, en güzel örneklerini XV. yüzyılda Herat'ta verir. Sanat, edebiyat ve şiirde olduğu gibi muammâ türünde de "Herat Ekolü" türün en büyük üstatlarını yetiştirmiştir. Bu yüzyılda Herat'ta Şerafeddin Ali Yezdî, Molla Câmî, Ali Şîr Nevâî ve Hüseyin Muammâyî gibi şairler, muammâ türünün teorisi hakkında söylenmesi gereken her şeyi söylemişlerdir.

Özellikle de Ali Şîr Nevâî'nin ricası üzerine Molla Câmî'nin kaleme aldığı muammâ risalesi, türün en önemli başvuru kitabıdır. Bu risalenin yazılması Nevâî'yi sevindirir, fakat tatmin etmez. Eseri çok kısa bulan Nevâî, daha ayrıntılı bir muammâ risalesi yazar. Malesef bu eser günümüze yetişmemiştir. Anadolu'da Molla Câmî ve Hüseyin Muammayî'nin muammâ risaleleri çok büyük bir yankı yapar ve birçok şair bu risalelere şerhler ve tercümeler yazar. Bunlar Edirneli İbrahim, Abdurrahman Şeref, Bediî, Ragıb-ı Amidî, Mustafa Sururî, Salahî-i Uşşakî, Kınalızade Ali, Fethullah Arifî, Lamiî, Muhyî-i Gülşenî, Tireli Muammâyî, Niyazî-i Mısrî, vb.[250] Görüldüğü gibi muammâcılık; XV. yüzyılda Molla Câmî, Ali Şîr Nevâî ve Hüseyin Muammâyî ile Herat'ta altın çağını yaşadıktan sonra, ismini saydığımız bu muamma üstatlarının da etkisiyle Anadolu'da gelişimini sürdürür ve XVI. yüzyılda en güzel örneklerini verir.

Tezkireciler muammâcılık konusunda ayrıntılı bilgiler verirler, ancak Ahdî'nin verdiği iki örnek, Nevâî'nin

---

[250] Ali Fuat Bilkan, *Türk Edebiyatında Muammâ*, Ankara 2000, 23.

muammâ konusundaki etkisini göstermesi açısından ilginçtir. Ahdî, Adlî Efendi maddesinde, şairin muammada Ali Şîr gibi olmak istediğini şu ifadelerle anlatır: "Nazm u inşâda bî-nazîr ve hall-i 'akd-i mu'ammâda pîr ve Mîr 'Alî Şîr 'ulûmı külliyât ü cüz'iyyâtı gereği gibi zabt itmişler."[251]

Diğer örnek ise Sabrî Efendi ile ilgilidir. Ahdî, Sabrî Çelebi maddesinde Hüseyin Baykara döneminde Nevâî'nin kendisine sunulan bir muammadan bu konuda bir risale yazmaya karar verdiğini nakleder: "Beytten kavâyid-i mu'ammâ ile bir ism peydâ itmek ziyâde müşkil ve pesend-i edildür. Zîrâ ki Sultân Hüseyin Baykara devrinde Pehlevân Mehemmed nâm bir mu'ammâ-yı nik-encâm bunlara benzer şu'arâ-yı zamânun ebyâtundan bir iki ism peydâ idüp Hazret-i Nevâînün hıdmetine iletür. Mezkûra hezerân hezâr 'izzet ü hürmet idüp erbâb-ı hüner içre nâmdâr itdükten sonra tab'-ı müstakîmi hakkında bir risâle-i 'azîmi zuhûra getirüp sebt itmiş.[252]

Nevâî'nin ve XV. yüzyıl Heratının muammaya verdiği önemi tezkiresinden de anlayabiliriz. O, hem verdiği şiir örneklerini muammadan seçerek ve hem de şairlerin muammaya olan ilgilerinden muhakkak bahsederek konuya verdiği önemi gösterir. Nevâî, muammayı şiirden ayırmış ve "Şiir ve muamma" şeklinde zikretmiştir ve muammaya özel bir önem vermiştir. Tezkiresinde bazı önemli muamma üstadlarıyla arasında geçen bazı hadiseleri de anlatmıştır. Mevlanâ Ulâ'-i Şâşî için: "Mu'ammâda Semerkand ehli anı Mevlanâ Şerefeddin Yezdî mukabeleside mezkûr kılurlar irdi. Fakîr Semerkandga barganda ayagı sınıp sâhib-firâş irdi. Iyâdetiga bardım. Kaşıda olturup bu muammâ kim

---

[251] Süleyman Solmaz, *Ahdi Ve Gülşen-i Şuarası*, Gazi Ünv. Sosyal Bilimler Ens., Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1996, s.292.

[252] Ahdî, a.g.e., s.456.

andın "Ulâ" hâsıl bolur bitip anga tuta birdim... Kaşıdın çıkanda Fakîrning hâlâtın sorup kim irkenimni ma'lûm kılgandın songra bu mu'ammânı kim Fakîrning atı andın hâsıl bolur, aytıp bitip bir şâgirdidin vüsâkımga yiberip irdi." (s.27)

Nevâî, muamma ile ilgilenenleri kimi zaman "mahareti bar irdi", kimi zaman "mâyil irdi", kimi zaman da "mülâyim irdi." Şeklindeki ifadelerle anlatmıştır. Nevâî'nin muamma fenniyle ilgili üzerinde durduğu hususlardan birisi de "muamma açma" maharetidir. Nevâî'nin muamma üstadı olarak tanıttığı ve muammaya kendilerini fazlaca kaptıran bazı şairlerle ilgili değerlendirmeleri, o devirde muammaya verilen kıymeti göstermektedir. Mevlanâ Muhammed Nâmenî için: "Nazmlardın muammâ fennide köprek şürû'ı bar. Bu fen üstâdları ittifâk kılıpturlar kim mevzûn kelâmdur kim işâret ve îmâ bile andın at hâsıl bolur. Ve ol diptür kim mevzûn kelâm kaydı ta'rîfde hâcet imes ve işâret bile hem imesdür. Ve misal munı dipdür kim birevning atı "Sadr"dur. Yene birev sorsa kim "Atıng nidür ayıt" ol ilig köksige koysa delâlet anga kılur kim atı "Sadr" bolgay Ve birev bir mahzen bir yerde defn kıldı. Ve üstide bir zengî ser-nigûn astı. Dakîk-tab' nigûn zengdin "kenz" vücûdın tahkîk kılur kim hiç kaydısa ni kelâmnıng dahli bar ve ni nazmnıng Ammâ fen dânâları bu tahayyülin beng hayâlâtıga haml kılurlar."(s.142), Mevlanâ Muhammed Ni'met-âbâdî için: "Çün Pehlevân mecliside şi'r ü muammâ ehli dâyim bar irdiler. Ol dagı muammâga aşk peydâ kıldı. Ve pehlevân bazı zurefaga sipariş kıldı. Az fursatda yahşınıng örgenip ayta başladı. Fakîr muammâgınaların cem' kıldurdum."(s.53), Mevlanâ Muhammed Muammayî için: "Anı Herî ili "Pîr-i Muammâyî" dirler irdi. Ol vakt muammâ fennide zurefânıng üstâdı irdi.", Mîr Hüseyîn Muammâyî

için: “ Ve muammâ fennining letâfet ve nâzükligin ol yerge yitkürdi kim andın ötmek mümkin irmes. Ve hükm kılsa kim bu yolnı bend kıldı.”(s.135)

Vâsıfî’nin anlattığı bir hikâyede Nevâî’nin muamma çözmeye olan merakı, kabiliyetli gençleri ortaya çıkarması ve meclisleriyle ilgili önemli ipuçları bulunmaktadır:

16 yaşında iken Kur’an’ı okumuş bitirmiştim ve ilme başlayınca çok gayret ettim. Bir gün birkaç şair ve alim kimsenin arasına sinsi ve hilekâr Hâfız Hüseyin de katılmıştı. Elinde Buharalı Seyfî’nin muamma kitabı olduğunu söyledi. O devirde ilim adamlarının hepsi Nevâî’nin dikkatini kendi üzerlerine toplamaya çalışıyordu. Bunun en kolay yolu ise muamma ilmini bilmek idi. Bu yüzden kitabı istinsah için ricada bulundum, bana sen daha çocuksun diyerek alay etti.

Ben bu duruma çok üzüldüm ve ağlayarak eve döndüm, dünyam yıkılmıştı. Öğle namazı için camiye yöneldim, bir köşede ağlayan bir delikanlı gördüm. Yanına yaklaştım, halini hatırını sordum. Bana: Ben Tebrizliyim ve adım Abdurrahman Çelebi’dir. Horasan’ı ziyaret etmek istedim, babam razı olmadı. Yanıma para alarak izinsiz yola çıktım. Yolda kervanımıza eşkıyalar saldırdı, koluma bir ok saplandı. Düşe kalka Herat’a ulaştım.

Adamın bu halini görünce üzüntüm bir kat daha arttı, adamı alıp eve götürdüm. Cerrah olan komşumu getirdim, adama ilaç hazırladı. Birkaç gün sonra adam iyileşti ve bana: Ben Tebriz’de muamma ve astroloji ilimlerini çok iyi öğrendim, müsaade edersen sana öğreteyim, dedi. Muamma sözünü duyunca bunun benim için İlahi bir ikram olduğunu düşündüm. Adam kalem ve mürekkep istedi ve öğrenime başladık. Bir süre sonra hem muamma söylemede ve hem de çözmede çok mahir oldum. Bir süre sonra

adam Iraklılarla beraber döndü, ancak ben bu ilmi çok iyi öğrenmiştim. Herat muammacıları arasında şöhret kazandım. Artık muamma meclislerinin aranan adamı idim.

Bir süre sonra Rum'dan bir muammacı geldi, Herat'a en zor muammaları yayan o idi. Adam bir muamma sordu. Dostlarımdan birisi, cevabı bilinmediği halde çözebileceğimi iddia ederek 100 tengeye iddiaya girdi, büyük bir kalabalık toplandı. Hâlbuki ben bir haftadır, ağır bir şekilde hastaydım ve evde yatıyordum. O muammayı bana okudular, biraz düşündükten sonra cevabını söyledim. Adam 100 tengeyi kazandı, bana da 50 tengesiyle bir hediye aldı.

Bir süre sonra babamla beraber Nevâî'nin yakın dostlarından Sahibdara'yı ziyarete gittik. Oraya şehrin önde gelen şair ve edipleri toplanmıştı. O, babama dedi ki: Duyduk ki oğlun şiirleri güzel sesle okumakta ve cevaplarını bilmediği halde en zor muammaları çözebilmektedir. Arkasından da beni sınamak için zor bir muamma sordu, biraz düşündükten sonra cevabını verdim. Sahibdara çok şaşırdı. Sonra meclisten ayrıldık. Çok geçmeden bir adam geldi ve bana seni Sahibdara görmek istiyor dedi. Hemen onun yanına gittim. Sahibdara: Nevâî'yi ziyaret ettim, âdeti üzere beni görünce bugün şehirde acayip ve şaşılacak neler oldu dedi. Ben de olup bitenleri anlattım. Nevâî de hemen o genci görmek istiyorum dedi. Beraberce Nevâî'nin yanına gittik. Bana yolda bir titreme geldi, çünkü Nevâî'nin yanına gitmek gençlerin ayağını titretir. Hatta bazen Nevâî, gençlere soru sorar, gençler heyecandan cevap veremezler.

Sonra Nevâî'nin meclisine girdik. Bütün şairler ve hüner sahipleri toplanmıştı. Nevâî, muamma çözecek genç bu mudur diye sordu. Mevlana Bedahşi: Efendimiz hiç

kimse sizin gibi çözemez dedi. Nevâî tevazu gösterdi ve bir muamma okudu. Ben: Efendim, ben bu muammayı önceden duymuştum deyince Nevâî dürüst davranmamdan dolayı çok memnun oldu ve bana ikramda bulundu.[253]

J. NEVÂÎ'NİN ŞİİRE BAKIŞI VE ŞİİR VE ŞAİRLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Nevâî, şiirde bir otorite ve ekol haline geldiği için şairlere tavsiyelerde bulunur, hatta beyit beyit yaptıkları yanlışlıklara dikkat çeker ve hatalarını düzeltir. Onlara âdeta şiir dersi verir. Mevlana Hüsrevî için: Bazen Fakire şiirlerini getirir, fakat şiiri hakkında fikir bildirmeden evvel öylesine laf ederdi ki söz söylemeye imkân vermezdi.[254] Mevlânâ Riyâzî maddesinde: "Bu garrâ matla' anıngdur:.... İki mısra arasıda rabt cihetidin bir "ki" lafzı kirek. Fakîr anga didim ki bu nev' yahşırak bolgay kim... İnsâf yüzidin kirek ki müsellem tutsa irdi. Cedel bünyâd kıldı. Fakîr sâkit boldum. Öz yârânları talaştılar. Hem kabûl kılmadı."[255]; Mevlânâ Yûsuf için: "Sıgâr-ı sin cihetidin şi'ride hamlık bolsa Fakîr ıslâh kılur irdi. Bat bözürkmeniş ve mutasavvir yigit boldı. Fakîrdin özge kişi anıng şi'ride söz ayta almas irdi."[256]

Muhakemetü'l-Lugateyn'de anlattığı kadarıyla Molla Câmî bile yeni bir eser ya da şiir yazdığında ilk olarak Nevâî'ye veriyor, onun fikirlerini, eleştirisini aldıktan ve gerekli düzeltmeleri yaptıktan sonra temize çektiriyordu: "Otuz yıldan fazla yaklaşık kırk yıldır, fazilet ve olgunluk sahiplerini içine alan âlem ülkelerinin muazzam ülkesi ve

---

[253] Borovkov, a.g.m., s.206.
[254] Mecâlis, a.g.e., s.366.
[255] Mecâlis, a.g.e., s.55.
[256] Mecâlis, a.g.e., s.39.

büyük şehri Horasan ülkesinin bütün nazım ehli, güzel söyleyişli şairleri, saygıdeğer fasihleri, her ne maksatla olursa olsun, cüzler üzerine gösteriş yapsalar, bu Fakirin sohbetine ulaştırmışlar ve bu Zaifin huzurunda söylemişler, silip düzeltmem ricasında bulunmuşlardır. Hatıra gelen nazik hususlar söylenilmiş, onlar da insaf dolayısıyla hakkımı teslim etmişlerdir. Ve eğer bazıları razı olmamışsa, delilleriyle onlara hatırlatılmış, ondan sonra kabul edip kendilerini acemi saymışlar ve memnun olmuşlardır.

Ve pek çok maani ilminin üstadları, anlaşılması çok dikkat isteyen ince ve güç şeylerin bilicileri, Enverî ve Selman'ın şiirleri üzerinde tarafgirane tartışmalar yapıp söyledikleri birbirlerini geçmeyince ben Fakir'in huzuruna muhakeme için getirmişlerdir ve hangi hükümle karşılaşmışlarsa kanaat getirip tartışmaları bertaraf olmuştur.

Bu hususta hepsinden daha kuvvetli delil olabilecek söz şudur: Allah'ın kelamı ve Hz. Muhammed'in herkesi şaşırtan hadislerinden sonra Farsçada kendi sözlerinden daha üstün söz olmayan mürşidim Molla Câmî, pek çok kitap, risale, gazel ve kasidelerde mana incilerini nazım ipliğine geçirip gönül mahzeninden çıkarıp gözler önüne serdiklerinde bunların müsveddelerini bir teveccüh, lütuf ve inancın eseri olarak önce "Bu kâğıtları al ve baştan sona bak. Hatıra söylenebilecek her ne söz gelirse söyle." diye ben Fakire verirlerdi. Daha önce de söylediğim gibi işaret edilen her neyi göstersem makbul düşerdi. Bu iddiaya delil şudur ki ondan fazla kitap ve risalede o Hazret, ben Fakirin adını zikretmişlerdir. Ve bunların çoğu yaratılış, idrak ve buna benzer şeylere bağlanarak yapılan atıflardır. Söz ve kelam ehlinden fazilet ve olgunluk zümresinin toplandığı yer ve fazilet kaynağı sultanlar sultanının dünyevi tarzdaki sohbetlerinde ve cennet gibi süslü hizmetlerinde

işte bu şeref dolayısıyla otuz yıldan fazla bir zamandır ben Fakirin sözüne verilen değer yüksek ve hakkında söylenenler pek engin oldu. Şahsıma söylediklerim yönünden büyük itibar gösterildi, söylediklerime de şahsımdan dolayı büyük değer verildi."[257]

Nevâî'nin tarzının ve şiir geleneğinin oluşmasında çok önemli sayılabilecek unsurlardan birisi de Klasik İran şiirinin son ve en büyük şairi ile aralarında hem büyük bir dostluğun, hem şeyh-mürid ilişkisinin bulunmasıdır. Bilindiği gibi Molla Câmî, İran şiirinin en büyük şairlerinden birisidir ve Herat'ta Baykara-Nevâî meclislerinin üyeleri arasındadır. Tezkirelerden ve kayıtlardan anlaşıldığına göre her iki şair de yazdıkları yeni eserleri ve şiirleri birbirlerine okumakta ve birbirlerinin görüşlerini almaktadır. Yine Nevâî'nin Molla Câmî'ye saygı duyduğu ve ona nazireler yazdığı bilinmektedir.

Nevâî, bir kıssada şairliğin üç şartından bahseder. Kendisine şair olmak isteyen bir genç gelir. Nevâî genci karşısına oturtur ve ona iyi bir şair olmak için gerekli olan şeyleri sıralar: 1. Çok şiir okuyup ezberlemek, 2. Devamlı şiire çalışarak alıştırma yapmak, 3. Güzel sanatlardan musikiyle meşgul olmak: "Köyün birinde Rahmankul denen bir yiğit yaşarmış. Babası o daha küçükken ölen Rahmankul, yaşlı annesiyle beraber kalıyormuş. Onların varı yoğu, sahip oldukları tek şey inekleriymiş. Rahmankul kırdan odun kesip pazarda satarmış; annesi de ineğe bakarmış. Bu şekilde ana çocuk kıt kanaat geçinirlermiş. Nasıl olduysa, Rahmankul şairliğe heves etmiş. Bir gün bir şiir yazmış ve köydekilere okumuş. Dinleyenlerden biri: "Ey Rahmankul, büyük şair olacağa benziyorsun. En

---

257 Muhakemetü'l-Lugateyn, a.g.e., s.226.

iyisi elinde avucundakileri al da Herat şehrine var. Orada Hazreti Ali Şîr Nevâî isimli şairlerin piri varmış. Onunla tanışıp şiir yazmanın inceliklerini öğrenirsin" demiş. Bu fikir Rahmankul'a makul gelip, Hazreti Ali Şîr Nevâî'nin yanına varmak istemiş; fakat "Gidecek parayı nereden bulacağım." diye düşünmüş. Eline geçen para ancak geçimlerine yettiği için kıyıda köşede fazladan bir kuruşu bile yokmuş. Düşünüp taşınıp ineği satmaya karar vermiş ve fikrini annesine söylemiş. "Maldan ayrılan, candan ayrılır diye bir söz vardır." demiş anası ve hiç razı olmamış. O zaman Rahmankul:

"Ben şair olup döndükten sonra sana bir değil, beş altı inek alacağım" demiş. Anası, çaresiz razı olmuş. Rahmankul ineği satıp "Herat şehri neredesin?" deyip yola revan olmuş. Az gitmiş, uz gitmiş sora sora Herat'ı bulmuş. Ahaliden sorup soruşturup, şairler şairinin bu şehirde yaşadığını öğrenmiş. O sırada Ali Şîr Nevâî, dostu Hüseyin Baykara ile seferdeymiş. Rahmankul "Elbet gelir" deyip şehri gezmeye başlamış. Aradan on gün geçmiş ve ineğin parası bitmiş. Rahmankul, çırak olmuş; fakat dikiş tutturamamış. Sonunda, orada burada aylak aylak dolaşıp dilencilik yapmaya mecbur kalmış. Bir gün büyük bir sokakta dilencilik yaparken karşıdan iki kişi geçmiş. Onlardan daha yaşlıca olanına, gelen geçen selam veriyor, hatta arkasından da tazim kılıyorlarmış. O kişi de bu selamları alıp, bazılarını da durdurarak hal hatır soruyormuş. Rahmankul: "Böyle herkesle selamlaşıp konuşan kim acaba?" diye şaşkın bir şekilde merak ederken, "Hazretim..." diye hitap edildiğini duymuş.

O zaman Hazreti Ali Şîr Nevâî bu kişi olsa gerek" demiş ve arkasından gitmiş. Şair, şehrin dışındaki bir bağda oturuyormuş. Rahmankul, yetişip bağa girmiş. Bir bakmış

ki her tarafta türlü güzellikte güller açmış, bülbüller ötüşüp duruyor. Her yerde de genç genç öğrenciler oturmuş kitap okuyorlarmış. Ali Şîr Nevâî'yi gören öğrenciler, hemen yerlerinden kalkmışlar. Hazret, onlarla selamlaşıp hal hatır sorarken gözü Rahmankul'a takılmış. Rahmankul da aceleyle selam vermiş ve: "Şairlerin piri Hazreti Ali Şîr Nevâî siz misiniz?" diye sormuş. Selama karşılık veren şair: "Evet, ben Ali Şîr Nevâî'yim; ama şairlerin piri değilim" demiş. Sonra: "Söyle yiğit, benimle bir işin var gibi görünüyor, çekinme" demiş. Rahmankul da: "Gönlümden geçeni söylediniz" demiş. Sonra da: "Mühim bir iş için geldim; beni şairlik için talebeliğe alın." diye eklemiş.

Rahmankul'un bu sözünü duyan talebeler gülüşmüşler; fakat Ali Şîr Nevâî'nin bir bakışıyla, öğrenciler derhal yerlerine geçip kitap okumaya devam etmişler. Şair, ekmek çay getirtip yiğidi sofraya davet etmiş. Rahmankul, yemek yiyip çayını da doya doya içtikten sonra: "Köyümüzde odunculuk yapardım" diye söze başlamış ve hem kendisi hem de annesi hakkında konuşmaya devam etmiş. Ali Şîr Nevâî, Rahmankul'un anlattıklanı dikkatle dinlemiş. Sonra kalemle kâğıt verip: "Haydi, işte buraya bir şiir yaz bakalım" demiş. Rahmankul, düşünmüş taşınmış aklına yazacak bir şey gelmemiş. En sonunda: "Şiir yazamadım, ilham gelmedi" demiş. Nevâî de: "O zaman okuduğun şairlerin şiirlerinden bir iki tanesini söyle" demiş. Rahmankul gene düşünmüş taşınmış aklına hiçbir şairin şiiri gelmemiş. Aslında herhangi bir şairin de şiirini okumuş değilmiş. Rahmankul, Nevâî'ye bakıp: "Hazret, aklıma herhangi bir şairin şiiri gelmedi, siz kendiniz okuyun." demiş. Rahmankul'un bu sözüne gülümseyerek karşılık vermiş şair. Sonra da: "Bir şarkı söyle bari" demiş. Bunun üzerine Rahmankul, Ali Şîr Nevâî'nin elinden tamburu alarak:

"Pekâlâ, şarkı isterseniz söylerim" demiş; fakat tamburun o kulağını burmuş, bu kulağını burmuş bir türlü çalamamış. Bunun üzerine şair, tamburu isteyip almış ve çalarak bir nefeste söyleyip geri vermiş. Fakat gene de Rahmankul, ne kadar uğraştıysa da çalmayı becerememiş.

Yiğidi dikkatle bekleyip duran Ali Şîr Nevâî: "Şair olmak için en azından üç şeyden haberdar olmak gerekir. Birincisi, çok okumak lâzım. Bütün şairlerin şiirlerini ezbere bilmek gerek" demiş. Rahmankul: "Siz, bütün şairlerin şiirlerini ezbere biliyor musunuz?" diye sorunca, Nevâî de: "Bütün şairlerin olmasa da hâfızamda çoğunun şiiri vardır" demiş. Sonra da sözlerine devam etmiş: "Şair olmanın ikinci şartı, samimi olarak çalışıp, emek sarf etmektir. Tekrar tekrar alıştırma yapmak şarttır. Kimse anasının karnından şair olarak doğmaz; ancak zahmet ve çok çalışma sayesinde şair olunur. Şiire olan hevesi, gece gündüz demeden çalışarak beslemek mümkündür." Bunun üzerine Rahmankul: "Peki, siz gece gündüz çalışıyor musunuz?" diye sormuş. "Evet" demiş Nevâî ve devam etmiş: "Şair olmanın üçüncü şartı da şudur ki türkü söylemeyi ve müzik aleti çalmayı bilmek zaruridir. Türkü söyleyemeyip bir şey çalamayan, şiire ahengini veremez." Nevâî, böyle söyleyip bir an hayale dalmış.

Sonra kendine gelip sözüne devam etmiş: "Biraz evvel "Dağdan odun kesip pazarda satardım." demiştiniz. Yaptığın bu işle, muhtaç ve bîçare insanların müşküllerini kolaylaştırıyorsun. Olur olmaz şiir yazıp kendilerini şair sananlar, odun toplayarak bir garibin evini ısıtsalar ya! Hani nerede? İşte delikanlı, tatsız şiirler yazarak insanları gücendirmektense, dağdan odun toplayıp hayatı idame ettirmek bin kere âlâdır. Al bunu ve köyüne geri dön. İnek alıp ananı hoşnut edersin. Sense çalışmaktan

yüz çevirme." Ali Şîr Nevâî'nin bilgeliğine hayran kalan Rahmankul, teşekkürler edip, şair olma hevesinden de vazgeçip köyüne geri dönmüş."[258]

Nevâî, devrinin mutasavvıf şairleri gibi şiiri çok özel bir yere oturtur ve onun kutsallığına inanırdı. Hatta bazı medrese âlimlerinin şiiri yasaklamaya kalkması ve caiz görmemesi karşısında Kur'an ve hadisteki fesahat ve belagati örnek gösterir; büyük zatların şiir dilini kullandığına dikkat çekerdi: "Kur'an'da, hadiste nazım vardır. Gerçi Kur'an'da ve hadîste asıl maksad nazım değildir. Halk da hürmetinden onlara şiir olarak bakmaz.

Nevâî'nin nazarında şairlik çok önemli bir yere sahiptir. Hatta eski kültürün bir yansıması olarak Nevâî, şairliği büyük bir fazilet olarak görür ve onun kutsallığına inanır: "Günlerden bir gün Ali Şîr Nevâî'nin huzuruna bir tüccar gelip ondan kendi oğluna şairlik hünerini öğretmesini istemiş. Ali Şîr Nevâî de: "Oğlunuz hangi hünere (sanat) meraklıdır?" diye sormuş. "Oğlum benim gibi tüccar olmayı gönülden istiyor, fakat ben onun şair olmasını istiyorum." demiş adam. Bunun üzerine Ali Şîr Nevâî: "Aslında tüccarlık bir hüner (sanat) değildir ama oğlunuz bunu istiyormuş. Bırakın öğrensin. Şairlik ise insan faziletidir." diye cevap vermiş."[259]

Klasik kültürde şairliğin çok önemli ölçütlerinden birisi de bedaheten şiir söyleyebilmektir. Eğer bir şair hiç düşünmeden, o anda şiir söyleyebilme kabiliyetine sahipse iyi bir şair olduğunu ispatlamış olur. Bu düşünce Nevâî'de de vardır. Hatta bizzat Baykara tarafından yapılan bir imtihanda Nevâî başarılı olmuş ve şairliğini göstermiştir: "Günlerden bir gün Hüseyin Baykara

---

[258] Ergin, a.g.e., s.157.
[259] Ergin, a.g.e., s.108.

vezirleri, âlimleri ve şairleri ile birlikte şehirde dolaşmaya çakmış. Bir vakit, yolları demirci dükkânlarının olduğu yere rastlamış. Padişah ustalarla selamlaşıp geçerken bir demircinin çekiç vuruşundan çıkan bir kıvılcım padişahın eteğine yapışarak belli belirsiz yakmış. Bunu gören vezir ve âlimler: "Şimdi yüce sultan demirciyi bunun için cezalandıracak" diye düşünmüşler. Demirciye: "Kerim Baba usta" derlermiş. O da "Eyvah, kötü oldu! Ya Hazret-i Davud, sen korumazsan padişahtan cebr göreceğim!" diye vehme düşmüş. O sırada Hüseyin Baykara hiçbir şey olmamış gibi eline kâğıt kalem almış ve:

"Tüşdi dil dâmenige bir şerer-i şûr-engîz" diye yazmış.

Sonra: "Devam ettir!" diyerek yanındaki şairlerden birine uzatmış. Velhâsıl kâğıt şairden şaire geçmiş, ama kimse sultanın başladığı mısraı nihayetine erdirip cevap yazamamış. Bunun üzerine Baykara: "Ey işe yaramaz şairler, bunu dostum Ali Şîr'e alıp götürün. Bakalım o nasıl cevap yazacak? Yalnız bir şartım var, yazdığım mısraın nerede, ne zaman ve ne maksatla yazıldığım ona söylemeyin." demiş. Şairler, Ali Şîr Nevâî'nin huzuruna varıp padişahın verdiği kâğıdı uzatmışlar ve karşısında ses çıkarmadan el bağlayıp durmuşlar. Kâğıdı açıp mısraya şöyle bir bakan Ali Şîr Nevâî, hemen eline kalem alıp yazılı mısraın altına şunları yazmış: *"Aşk âhengeri zencîr-i cünûn ister"*

Mısraların anlamı şöyleymiş. Hüseyin Baykara: "gönül eteğime yakıcı bir kıvılcım düştü" derken; Ali Şîr Nevâî: "çünkü aşk demircisi aşktan divane olanlar için zincir işlerdi" diye cevap vermiş. Ali Şîr'e Aferin! diyen padişah dostunun hazırcevaplılığına bir kez daha hayran kalmış ve övgüler yağdırmış."[260]

---

[260] Ergin, a.g.e., s.146.

Nevâî şiiri ve şairleri dört kategoriye ayırır. a. Tamamen hakikat yolunu tutanlar, bunların şiirinde asla mecaz bulaşığı yoktur. Şiirleri din ve tasavvufun sırlarıyla doludur. Bunların önderi Hz. Ali'dir. Ardından Attar ve Mevlana gelir: "Fakat bu değerli topluluğun önderi, başı, velayet bahrinin cevheri, kerâmet evcinin yıldızı *Emîrü'l-Mü 'minîn Âli (ra)'dır* ki anzumm dîvânı vardır. İçinde sır ve nükteleri sayılamayacak kadar çoktur. Bu acâibi izhâr eden zâta kimlerin tâbi olduğunu arz edersek bunlar, nâzım-ı cevâhir-i esrar *Feridüddin Attâr* ve gavvâs-ı bahr-i yakîn *Mevlana Celâleddîn Rûmî'dir* ki bu iki zâtın esrâr-ı ilâhinin beyânı, sınırsız marifetin imlâsından başka maksatları yoktur. Bunlarla birlikte hem *evliyâ-yı agâh* ve *meşâyih u ehlullâh* var ki bunları tetebbu kılmışlardır. Ve bunların tarzlarını, hakâyık-ı mânâlarını güzel bulmuşlardır. Bunlar hakikat yolunun sühanveri, belki kimyâ-geri ve kibrit-i ahmeridirler."

b. Nevâî'nin şiir anlayışında ikinci kısım şairler 'mecaz-hakikat köprüsü'nü en güzel şekilde kullanan şairlerdir. Bunlar söylemek istedikleri yüce hakikatleri mecaz yoluyla anlatırlar, mecaz söyler gibi davranıp ehline hakikati anlatırlar. Bu şairler Sadî, Hüsrev, Senâî, Evhadüddin, Hâfız'dır: "Yine bir kısım var ki hakikat esrarına mecaz tarîkını karıştırmışlardır. Kelâmlarını bu üslûbda merbut kılmışlardır. Öyle ki ma'âni ehlinin nükte-perdâzı olan *Şeyh Muslihiddin Sadî-i Şîrâzî* ve aşk güruhunun pâk-bâzı ve pâk-revi *Emir Hüsrev-i Dehlevî ve* tasavvuf müşkillerinin düğümlerini açan *Şeyh Zahirüddin Senâyî* ve ferîd-i ehl-i zamân *Şeyh Evhadüddin* ve maânî edasında söz söyleyen *Hâce Şemsüddîn Muhammedü 'l-Hâfiz* bu cümledendir."

c. Üçüncü tabaka şairler ise hakikatle fazla ilgisi olmayan, ya da mecaz-hakikat köprüsüne fazla itibar

etmeyen şairlerdir. Bunların tek hedefi vardır: "Mecaz yolu": "Yine bir kısım var ki mecaz tarzı onların nazmında ağırlıklıdır ve onlar bu tarz söylemeyi üstün tutarlar. *Kemâl-i îsfahânî, Hakânî-i Şîrvanî, Hâcu-yi Kirmanı, Mevlânâ Cemâl, Hâce Kemâl, Enverî, Abdülvâsî, Selmân-ı Sâvecî, Nâsır-ı Buhârî, Kâtib-i Nişâburî,* ve *Şâhi-i Sebzvarî* gibi zâtlar böyledir."

d. Nevâî şairleri tabakalara ayırdığı bu eserinde Câmî'yi ayrı bir ekol olarak görür ve onun hem hakikat, hem de mecaz yolunu kullandığını ve her açıdan mükemmel bir şair olduğunu iddia eder: "Yine hakikat ve mecaz tarîkında kâmil, ilmiyle de vâfi ve şâmil, nazım ehlinin muktedâsı ve imâmı, Hazret-i Şeyhülislâm Mevlânâ Nûrü'l-milleti ve'd-dîn Ahdurrahman Câmî ki ilk tabaka tarz ve söyleyişinde de şerîf sözlü ve son tabakanın üslûbu letafetinde kemâl sahibidir ki âlemde zevk ü hâl ehli bunların letâifi ile mesrurdurlar ve bunların maârifi ile huzur bulurlar."[261]

Şimdi de Nevâî'nin divanlarında kendi şiiri ve sanatı hakkındaki görüşlerine bakalım:

Nevâî, şiirde esas olanın mana olduğunu, lafza gereğinden fazla takılmamak gerektiğini söyler. Yani bir şiirde mana ve fikir önemlidir, eğer batın güzelliği varsa, şairin zahir güzelliğini abartmaması gerekir. Hatta zahirin peşine haddinden fazla düşülürse batın güzelliği de kaybolabilir. Böyle yapanlara da şair demek yanlış olur, bunlar dense dense laf ebesi denir:

Sözde ma'ni bile köp lafzga meyl iyleme kim
Zâhir ârâyişini iyledi 'âdet laffâz

FK 300G

---

[261] Nevâî, Mahbûbü'l-Kulûb, İstanbul, 1279, s. 30.

Aynı konuyu başka bir gazelinde de işleyen Nevâî, şiirde iç güzelliğin, yani mananın önemli olduğunu, dış güzelliğin, yani söz güzelliğinin ise değersiz olduğunu düşünür:

Kıl Nevâyi söz ara ma'nî kasd
İsteme iyle ki sûret-bîn lafz

FK 298G

Nevâî, şiirlerini Türk dilinin gelişmesi ve Türk halkının şiirin güzelliklerinden mahrum olmaması için yazmıştır. Bu gerçeği hem manzum, hem de mensur eserlerinde sık sık dile getirir. Burada da bu gerçeği vurgular:

İy Nevâyî nazmıng il könglin perişan iyledi
Kıldıng il köngli üçün gûyâ ki dîvânıngnı cem'

BV 294G

Herat ve Baykara meclisleri denince akla ilk olarak Nevâî gelir. O, bir yandan nüktedanlığı ve hoş sohbet olmasıyla, bir yandan da gazelhanların okuduğu şiirleriyle meclisleri süslemiştir. Bu şiirler çoğu zaman bestelenmekte ve saz eşliğinde mutripler tarafından okunmaktadır:

Vasl u zamân bü'1-acab sâkî kadeh tut leb-be-leb
Mutrib tüzet savt-ı tarab ötker Nevâî bir gazel

BV 384G

Bu beyitte de Nevâî'nin gazellerinin meclislerde okunmasına değinilmektedir. Ancak bu sefer okunacak gazel çok yanık bir gazel olduğu için halkı ağlatacaktır:

İy muganni bes ki yığlatkay sin ilni bezm ara
Ger Nevâyi âhı birle nağmeni saz itke sin

BV 488G

Nevâî, kaleminden dökülen şiirleri inciye benzetir ve müzehhiplerin altın tozuyla yaptıkları süslerden daha

kıymetli olduğunu iddia eder. Ancak Nevâî, nevk-i nâmeyi hem mektup ucu, hem de mektup oku anlamına gelecek şekilde kullanır. Bu durumda ilk anlama göre müzehhipler mektubun ucunu, ikinci anlama göre ise mektubu atmak için yapılan oku süslemiştir:

Ger zer-efşân kılsa tezhîb ehli nevk-i nâmesin
Dür-feşân irmes Nevayi kilk-i gevher-pâşı dik
FK 338G

Nevâî, mecaz-hakikat ilişkisine dikkat çeker ve mutasavvıfların şiirlerini herkesin anlayamayacağını, bu tür şiirleri anlamak içinse hal ehli olmak gerektiğini vurgular. Çünkü bu şairler, sadece ehli anlasın diye şiirlerini bilerek mübhemiyet katarlar:

Nevâyî deyr pîri nüktesin fehm itmesen mest ol
Nidin ki asru köp vaki'dur iş sırrıda mübhemlık
FK 326G

Tasavvufta halkın kafasını karıştıracak ya da kişinin yaşadığı manevi hallere dair konuları anlatmak doğru değildir. Hatta bu tür meseleleri anlatan kişiler, kendilerini Hakka yakın hissetseler de aslında uzak düşmüşlerdir:

İy Nevâî sûfî aytur söz hemîşe kurbdın
Bil ki vahdet sırrıdın bi-çâre tüşmiştür yırak
BV 314G

K. NEVÂÎ'NİN TÜRK ŞAİRLERİNE ETKİSİ

XV. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan Ali Şîr Nevâî, sadece Anadolu şairlerini değil tüm Türk şairlerini etkilemiş önemli bir şairdir. Onun etki sahası Hindistan'tan Herat'a, Herat'tan Azeybaycan ve Anadolu'ya kadar uzanır.

Özellikle de XVI. yüzyıla tüm Türk dünyasında *"Nevâî Yüzyılı"* dense mübalağa edilmiş olmaz.

1. Nevâî ve Orta-Asya Şairleri

Nevâî öncelikle Orta-Asya'da XIX yüzyıla kadar etkisini sürdürmüş bir şairdir. Bu etki Timurlular döneminde daha kendisi hayattayken başlamış, Hanlıklar döneminde yoğun bir şekilde devam etmiştir. Hatta XIX. yüzyıldan sonra bile hem şiirleriyle hem de şahsiyetiyle Özbekistan ve Afganistan'ın Herat bölgesinde Nevâî'nin yaşadığı görülmektedir. Bu etkinin halk hikâyelerine ve şiirine kadar indiği de bir gerçektir. Nitekim Prof. Dr. Nurullah Ahmedov, Nevâî'nin Orta Asya'daki derin izlerini ve etkilerini şöyle özetler:

"Dünya edebî ve ilmî hayatına yakışır bir şekilde büyük katkısı olan Alişer Nevâî'nin edebî ve ilmî faaliyetleri, bunların haricinde ibretli hayat tarzı, şahsiyeti, onun yaşadığı zamanda bile alîm ve fazılların, kitap ehli ve devlet adamlarının, genelde geniş toplum kitlelerinin dikkatini üzerine çekti. Onun şahsiyetine olan bunun gibi ilgilerin sonucu olarak edebî ve ilmî eserlerde, tarihi yazılarda "kendi" halkını derinden seven, tam manasıyla insan olan Alişer Nevâî tiplemesi yaratılmaya başlandı, dünya insanını iyilik yolunda eğitmek, onları pozitif hisler sahibi olarak yetiştirmekte Alişer Nevâî şahsiyeti örnek olarak gösterildi. Alişer Nevâî'nin Özbek Edebiyatı, edebî dilini geliştirmesindeki büyük hizmetleri, zengin ve eşsiz icad u mirasını öğrenmek beş asır devamında ne kadar önem, ilgi kazandıysa, onun şahsiyetini telkin etmek de geçen zaman içerisinde geniş kavrama sahip oldu. Alişer Nevâî'nin edebî tiplemesinin gerçek yaratıcılıkta *"Nevâîcilik"* biliminin o kazançları büyük öneme sahip oldu. Bu geniş

dönemde Nevâî konusu tüm kardeş halklar edebiyatına girmesi, bu dönemin beşeri Nevâîciliğinin büyük kazancı olarak gösterilebilir."[262]

Bugün Orta Asya'nın en eski en önemli edebî dili olan Özbekçenin şekillenişi de Ali Şîr Nevâî'nin katkılarıyla gerçekleşmiştir. Onun mükemmelleştirdiği bu edebî dil onun etkisinde günümüze kadar yaşayarak gelmiştir. Abdurrahmanov, Özbek Halqının Etnogenezi va Özbek Tilinin Şakllanişi adlı makalesinde Nevâî'nin Özbek edebî dili için ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu şöyle anlatır: "Navaiy esa oz davri adabiy tilini izladi, mukammallaştirdi, Arab ve Fars tilinin bay vasitalari bilan bayitdi. Natiçada bu adabiy til oziga has bir şaklga kirib, qalibga tuşib, nir neca asrlar davamida ozgarmay keldi, başqa adib ve şairler ucun namuna bolib qaldi."[263]

2. Nevâî ve Hindistan'daki Türk Şairleri

Nevâî'nin en fazla etkisinde kalan bölgelerden birisi hiç şüphesiz Hindistan'dır. Bilindiği gibi Timuroğulları Hüseyin Baykara'dan (1506) sonra tarihe karışır ve onların mirası Özbek Hanlarına kalır. Diğer taraftan Timuroğulları soyundan gelen Bâbür, önce Herat ve Semerkand'da tutunmak ister, fakat başarısız olur. Bunun üzerine sırasıyla Afganistan ve Hindistan'da büyük zaferler kazanır. Ardından Hindistan'da Bâbürlüler Devleti'ni kurar ve bu devlet uzun yüzyıllar o bölgelerde hâkimiyetini devam ettirir. Dolayısıyla da burada yaşayan Türkler dil olarak Çağatayca'yı kullanırlar. Bu bölgede oluşan edebiyat dili

---

262 Nurullah Ahmedov, Türk Halk Edebiyatında Alişir Nevâî'nin Betimlemesi, Bilig-4/Kış 1997, s.193.

263 G.A. Abdurahmanov, Özbek Halqının Etnogenezi Va Özbek Tilinin Şakllanişi, Tday Belleten, Ankara1994, s.3.

ise Nevâî'nin ve Sultan Bâbür'ün kaleme almış olduğu eserlerin izinde devam eder. Tabii olarak bu bölgenin insanı kendilerini hem Timuroğullarının hem de Nevâî'nin mirasçısı olarak görürler. Bölgede uzun süre Nevâî'nin şiirleri ve mensur eserleri etkisini devam ettirir.[264]

Şimdi de Nevâî'ye nazire yazan Orta-Asya ve Hindistan şairlerinden örnekler verelim. Öncelikle Hüseyin Baykara'ya bakalım. Nevâî'nin en yakın dostu ve kan kardeşi olan Baykara, Nevâî'yi takdir etmekle kalmaz, ona birçok nazire de yazar. Baykara'nın 203 gazelinden 37'si Nevâî'ye nazire olarak kaleme alınmıştır:

Gülşen-i kûyıngdın ayru bâğ-ı rıdvânnı nitey
Başıma ger gül saçar sinsiz gül-efşânnı nitey

(Sevgilinin gül bahçesi gibi olan semtinden ayrı olduktan sonra cennet bahçesi de olsa neye yarar? Başıma gül saçsalar da sevgili olmadıktan sonra ben ne yapayım?) Nevâdirü'ş-Şebab

Tâ ayırdı mindin ol mehveşni çerh eger nihâd
İy Hüseynî tilbe könglüm bolmadı bir lahza şâd
'Âkıbet çün tapmadım ol şûh vaslıdın murâd
Yârdın ayru buzuğ könglümge kıldım hayr-bâd
İy Nevâî iyle künc olmay bu vîrânnı n'itey

(Ey Hüseynî! Felek o ay gibi olan sevgiliyi benden ayırdığından beri deli gönlüm bir an bile mutlu olmadı. Hiç bir zaman sevgiliyle kavuşma isteğim yerine gelmedi. Sevgiliden ayrı olduğum zaman yıkılmış gönlüme hayır diledim. Ey Nevâî, düzelmeyen bu virane gönlümü ne yapayım?) (Baykara 202G)

---

[264] Ali Fuat Bilkan, Hindistan'da Gelişen Türk Edebiyatı, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001, s.51.

Nevâî'nin gazellerine nazire yazan şairlerden birisi de Baykara'dan sonra ülkeyi ele geçiren Şeybanî Han'dır. Şeybanî Han'ın 323 gazelli divanının 23'ü Nevâî'ye naziredir:

Mevlana Ali Şîr Aytur

Tang imes ger çîn yüzinde kahrıdın mevcûd imes
Közgününg çün kim körünmek cevheri ma'hûd imes

(Eğer kahırdan dolayı yüzünde kırışıklık olmazsa bunda şaşılacak bir şey yoktur. Çünkü aynanın madeninin görünmesi olacak şey değildir.) Nevâdirü'ş-Şebab 235

Ve'l-Cevâb

Yâr yüzindin özge tang fehmime çün mevcûd imes
Könglüm içre yârdın özge kişi ma'hûd imes

(Sevgilinin yüzünden başka tan yeri aklımda yoktur. Gönlümde sevgiliden başkasının olması mümkün değildir.) (Şeybani 111G)

Nevâî'ye Orta Asya hükümdar ve şairleri gibi büyük Hindistan fatihi Bâbür Han da nazireler yazmıştır. Bâbür'ün divanında toplam 124 gazel vardır ve bunun 7'si Nevâî'ye naziredir:

Açmağay irding cemâl-i âlem-ârâ kâşkî
Salmağay irding bâri âlemde gavgâ kâşkî

(Keşke cihanı süsleyen güzelliğini açmasaydın. Böylece dünyaya kavga salmamış olurdun.) Nevâdirü'ş-Şebab

Körmegey irdim cemâl-i 'âlem-ârâ kâşkî
Bolmağay irdim barı 'âlemğa rüsvâ kâşkî

(Keşke cihanı süsleyen güzelliğini görmeseydim. Böylece bütün dünyaya rezil olmamış olurdum.) Bâbür 75G

3. Nevâî ve Azerî Şairleri

Nevâî'nin yoğun bir şekilde etkilediği sahalardan birisi de Azerbaycan Türk edebiyatıdır. Ahmed Caferoğlu bu etkinin Nevâî'nin yaşadığı dönemden başladığını söyler.[265] Muharrem Ergin'e göre ise sırf Nevâî etkisinden dolayı Azerbaycan'da uzun süre iki değişik Türkçenin –Batı Türkçesi ve Doğu Türkçesi- kullanılmaya devam ettiğini vurgular.[266] Nevâî etkisinin özellikle de Safevîler döneminde devam ettiğini E.M.Demircizade ve Roza Eyvazova gibi Azerbaycanlı araştırmacılar da dile getirmektedirler. Eyvazova'ya göre XV. yüzyıl Azerbaycan sahası şairlerinden Basirî, Kişverî, Ziyayî, Hukî, Allahî, daha sonra Şah Kulı Bey, Susenî Bay, Perî Peyker ve daha birçok şairde Nevâî etkisi açık bir şekilde görülmektedir. Ayrıca Çağatayca sözlüklerin büyük bir çoğunluğunun bu bölgede kaleme alınmış olması da Nevâî etkisini gösteren diğer önemli bir unsurdur.[267]

4. Nevâî ve Osmanlı Şairleri

Nevâî etkisinde kalan diğer bir Türk bölgesi de Anadolu'dur. Nevâî, Anadolu'da özellikle de XV ve XVI. Yüzyılda etkili olur. XVI. Yüzyılda kaleme alınan tezkireler, bazı şairlerin kendilerine has üslubu olduğunu sık sık dile getirirler. Bu şekilde üslubundan bahsedilen şairlerin başında Nevâî gelmektedir. XVI. Yüzyıl Tezkireleri; Osmanlı şairleri ile Nevâî arasındaki ilişkiden bahsederken; kimi zaman onunla yapılan görüşmelerden, kimi zaman

---

[265] Ahmed Caferoğlu, Azerbaycan Edebiyatı, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1976, s.467.

[266] Muharrem Ergin, Azerî Türkçesi, İstanbul 1981, s.11.

[267] Jale Demirci, Nevâî'nin Azerbaycan Sahasına Etkisi, DTCF Dergisi, C.38, Sayı 1-2, Ankara 1998, s.4.

mektuplaşmalardan, kimi zaman da ona yazılan nazirelerden bahsetmektedirler.

Tezkireler, Nevâî ile bizzat görüşen bazı şairlerden bahsederler. Bunların başında *Basirî, Kandî ve Behiştî* gelir. Hatta Nevâî'nin şiirlerini Anadolu'ya ilk defa getirenin Basirî olduğunu Latifî ve Kınalı-zâde söylemektedirler. Latifî hadiseyi şöyle anlatır: "Sultan Bâyezid zamânında Hazret-i Şeyh Câmî ve Mevlanâ Nevâî terbiye-nâmesiyle Rum'a gelmiş ve Nevâî divanını evvel diyâr-ı Rûm'a ol getirmiştir. Ekser evkâtın diyâr-ı Rumda geçürmegin tarz-ı şiirde Türkî ibâret nâzımları şîvesin ve Rûm şairleri işvesin riâyet etmiştir."[268] Görüldüğü gibi Latifî son cümlede Basirî'nin Anadolu'da uzun süre kaldığı için Anadolu şairlerinin şivesiyle yazdığını, bir başka deyişle Çağatay şivesini bıraktığını söylüyor. Aşık Çelebi ise "Nevâî merhûmın Mecâlisü'n-Nefâis'inde mezkûr olan şuarâdan ve pây-ı taht-ı mülk-i Horasan olan Herat'ta Sultan Hüseyn ve Nevâî ve Câmî ve Binâî ve ol asrun ekâbiri hıdmetine irişmiş zurefâdan idi.[269] demekle yetinip, Basirî'nin Nevâî'nin şiirlerini getirdiğini söylemiyor. Bununla beraber, şairin adının Mecâlisü'n-Nefâis'de yer aldığını belirtiyor.[270] Kınalı-zâde Latifî'den ve Âşık Çelebi'den yararlanarak her iki rivayeti birleştirmekte ve "Horasan'dandur. Nevâî mezbûrı Mecâlisü'n-Nefâis adlu kitabda îrâd itmişdür. Hazret-i Câmî ve Nevâî'nün gazelleri sipariş-nâme ile Sultan Bâyezid'a gelmişdür.[271]

---

[268] Latîfî, a.g.e., s.101.

[269] Âşık Çelebi, a.g.e., 55a.

[270] Aşık Çelebi'nin bu rivayeti yanlıştır. Çünkü Basirî, Mecâlisü'n-Nefâis'te değil de Şah Kazvinî'nin Mecâlisü'n-Nefâis'e yazdığı zeylde yer almaktadır.

[271] Kınalı-zâde, a.g.e., 79a.

XVI. Yüzyıl Osmanlı tezkirecilerini uğraştıran meselelerden birisi de Nevâî'nin şiirlerinin ve eserlerinin ilk olarak Anadolu'ya nasıl geldiği meselesidir. Çünkü bu konuda değişik bazı rivayetler vardır. Kimi tezkireler, Nevâî'nin şiirleri ilk olarak Basirî tarafından getirildi derken; kimileri II.Bayezid'e gönderildi, demektedir. Bilindiği gibi Nevâî'nin ısmarlama gazelleri ile ilgili rivayetler Latifi'den sonraki tezkirelerde söz konusu edilmiştir. Bu konu I. Bölüm'de tartışıldığı için, burada tekrar ele alınmayacaktır. Sonuç itibariyle, bizim için asıl önemli olan nasıl girdiğinden ziyade girmiş olmasıdır, Nevâî'nin gazelleri bir şekilde Anadolu'ya girer ve başta Ahmed Paşa olmak üzere, birçok şair bu şiirleri okur ve nazireler yazar.

Tezkirecilerin bahsetmediği, ancak Şakayık tercümesinde üzerinde durulan ilişkilerden birisi de *Nevâî-Cafer Çelebi* ilişkisidir: "Tertîb ü terkîb ettiği dîvânının Mîr 'Alî Şîr ve Mîr Şâhî Kemâhî hayrânı ve eş'âr u ebyât hissânının sahbân u hissân-ı hissânîdir."[272]

Nevâî'nin Anadolu'daki bazı şair ve devlet adamlarıyla da mektuplaştığı bilinmektedir. Kaynaklara göre Nevâî'nin mektup arkadaşlarından birisi hem bir devlet adamı, hem de şair olan Adnî mahlaslı, Mahmud Paşa'dır. Âşık Çelebi, Adnî'nin çok değişik bir yönünden; Nevâî ile mektuplaşmasından bahseder. Bu da bize Ali Şîr Nevâî'nin genç yaşlarında Anadolu'da tanındığını, Osmanlı devletinin ileri gelen kişilerinden hiç değilse biriyle mektuplaştığını göstermektedir. Âşık Çelebi, Adnî (Veli Mahmud Paşa Ö.879/1474) maddesinde "Merhumun eş'ârı nefis ve edâsı selîsdür. Ammâ inşâsı şiirinden a'lâ ve kinâyât u istiârat ve letâyif ü nikâtı, mebâdî ve mebânîsi, fahâvî ve ma'ânîsi

---

[272] Mecdî Mehmed Efendi, Hadâikü'ş-Şakâik, Haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul, 1989, s.336.

puhte ve üstâdânedür. Husûsâ Nevâî ile mükâtebâtı bî-bahânedür."[273] diyerek Mahmud Paşa'nın Nevâî ile mektuplaştığını ve Paşa'nın sözü geçen mektuplarının kusursuz olduğunu söylemektedir.

Anadolu'da Nevâî'yi tanıyan ve ona nazire yazan şairlerden birisi de Cemilî'dir. Tezkirelere göre Cemilî nazire meselesinde biraz ileriye gider ve Nevâî'nin gazellerine "kafiye-be-kafiye" nazire yazar. Gerçekten de Cemilî'nin divanını Çağatay Türkçesi ile kaleme aldığı ve neredeyse bütün şiirlerinin Nevâî'ye nazire olduğu görülmektedir. Türkmen olan ve Anadolu'ya sonradan gelen Cemilî, hakkında Latifî şunları söyler:" Ekser eş'ârı Nevâî tarzındadur. Nevâînün üç cilt dîvânında olan eş'ârına külliyen kafiye-be-kafiye nazîre dimişdür. Ammâ mücerred nazm u kafiyede nazîredür. Sanat ve hayâlde ve letâfet-i makâlde degül." Latifi'ye göre bu nazireler vezin ve kafiye benzerliğinden öteye gitmez, hayal ve letafet bakımından yetersiz kalır.[274]

Nevâî'yi yakından tanıyan ve onun eserlerine nazire yazan şairlerden birisi de *Şah Medmed Kazvinî'*dir. Tezkireler, Şah Mehmed'in Nevâî'nin "Mecâlisü'n-Nefâis" adlı tezkiresini tezyil ettiğini ve Yavuz Sultan Selime sunduğunu söylerler. Âşık Çelebi bu bilgiyi Kazvinî maddesinde verir: "Ve Nevâî asrından sonra kendi asrına gelince olan şuarayı hikmet-âmûz-kerde-i üdebâ etıbbâ ve eşref-i elibbâ ya'nî hükemânun güzîni Hekîm Şah Mehmed Kazvinî Mecâlisü'n-Nefâis'e tezyîl itdüği risâle-i bî-hemtâdur. Mecâlisü'n-Nefâis gûyâ bir beyit ve ol risâle ana bir müktezâd-ı zîbâdur.[275] Kazvini, Mecâlisü'n-Nefâis'i

---

[273] Âşık Çelebi, a.g.e., 172a.
[274] Latîfî, a.g.e., 58a.
[275] Âşık Çelebi, a.g.e., 30b.

bazı şairleri de ekleyerek Farsçaya çevirmiş ve Yavuz Sultan Selim'e sunmuştur.

Nevâî'nin Anadolu'daki yakın takipçilerinden birisi de *Lamiî Çelebi'dir*. Latifi'ye göre ise Bursalı Lami'î Çelebi Nevâî'nin Ferhad u Şirin adlı mesnevisinde; Tatar ibarelerini Türkçe terkiplerle ifade ederek Anadolu Türkçesine kazandırmıştır. Latifî konuyu şöyle nakleder: "Egerçi Husrev ü Şîrîn mukabelesinde Ferhad-nâmesinde dahi haylî dikkat ve hayâl ve san'at derc etmişdür. lâkin kendülerin hâssa-i karîhası ve zâde-i tab'ı gâyetde kalîl ve nâdir vâki' olmuşdur. Müellefât-ı Nevâî'den terceme gibi vâki' olup ibârât-ı tâtârîsin Türkî terkib ile edâ etmişlerdür. Miyânlarında çendan tefâvüt bulunmaz ve ekser-i ebyâtı elfâz ve edâda farz olunmaz.[276]

Nevâî'nin belki de Ahmed Paşa'dan sonra en büyük takipçisi *Fuzulî'*dir. Nevâî şivesi yani Çağatayca ile Azerî ağzı arasında büyük benzerlik gören Osmanlı tezkirecileri, bu yüzyılda Azerî ağzıyla yazan şairlerin hem dillerini, hem şairliklerini Nevâî ile karşılaştırmışlardır. Latifî, Fuzuli hakkında: "Nevâî tarzına karîb bir tarz-ı dil-firîb ve üslûb-ı acîbi vardır."[277] diyor.

Ahdî, Fuzûlî'nin üç dilde şiir yazabildiğini, mu'ammâ ve aruzda mâhir olduğunu ve Nevâî tarzına olan yakınlığından bahseder: "Lisân-ı Tâzîde olan ebyâtı fusahâ-yı 'Arabda meşhûr güftâr-ı Nevâî-âyîni Türkân-ı Moğol yanında mezkûr ve zebân-ı Fürsde olan divanı pesendîde-i şu'arâ-yı her merzbûm ve eş'âr-ı Türkîsi makbûl-ı zurafâ-yı Rûm olmışdur.[278]

Fuzulî şarktaki Çağatay şairlerini ve Garptaki Anadolu

---

[276] Latîfî, a.g.e., s.291.
[277] Latîfî, a.g.e., s.265.
[278] Ahdî, a.g.e., s.516.

şairlerini iyi tanıyordu. Divanının mukaddimesinde bundan bahseder. Leyla vü Mecnun'unda da:

Olmuştu Nevâî-i sühandan
Manzur-ı Şehenşeh-i Horasan

diyor. Bunlardan hiç bahsedilmese dahi Fuzulî, o kadar Nevâî'nin havası içinde yaşar ki dil hususiyetleri olmasa bunları birbirinden ayırt etmek güç olur.[279]

Nevâî'nin ilginç takipçilerinden birisi de *Katibî* mahlaslı denizci *Seydî Ali Reis'tir*. Seydî Ali Reis Hindistan'a bir sefer vesilesiyle gider ve orada Çağataycayı ve Nevâî'yi yakından tanıma fırsatı bulur. Daha sonra bu lehçe ile Nevâî'ye nazireler yazar. Bu yüzden Hindistan'da kendisine Nevâî-i Sanî lâkabı takılır. Alî, bu seyahatı şöyle anlatır: "Deryâ seferinde bahr-ı 'ummân seyâhatında nâdir-i rûzgâr olan Seyyid 'Alidür ki diyâr-ı 'Acemi ve memâlik-i Hind ü Sind ü Deylemi gezüp Rûma gelmişdür. Üç buçuk yıl seyâhatdan sonra Hind ü Sind ve Horâsân ve Gücerât ve Şîrâz u Âzerbeycân selâmın getürmişdür.[280]

Nevâî'yi Anadolu'da yakından takip eden ve ona Çağatayca nazire yazacak kadar iyi tanıyan şairlerden birisi de *Bahtî*'dir. Prof. Dr. Osman Sertkaya'nın bir arşiv belgesine dayanarak verdiği bilgiye göre Bahtî, Nevâî'ye Çağatay lehçesi ile iki nazire yazmıştır. Bahtî'nin kim olduğu hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Yalnız ikinci nazirenin sonunda verdiği bilgilerden Bahtî'nin II. Bâyezıd'dan mansıp dileyip, "Gurebâ-yı Yemîn"den olmak istediğini ve bir Osmanlı şairi olduğunu biliyoruz.[281]

---

279 Tarlan, a.g.e., s.18.
280 Âlî, *Künhü'l-Ahbar*, a.g.e.,s.263.
281 Osman Sertkaya, *"Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri III Uygur Harfleriyle Yazılmış Bazı Manzum Parçalar I*", TDED, XX, (İstanbul, 1973), s.157-184.

Daha önce de söylediğimiz gibi XVI. Yüzyıl tezkirecileri Nevâî'yi çok iyi tanımaktadırlar. Bu tezkirecilerden Âşık Çelebi, Sanî maddesinde, verilen bir örnek üzerine "bî-ihtiyâr" Nevâî'nin bir beytini hatırlayabilecek kadar onun şiirlerine âşinâdır. Âşık Çelebi Sânî'den bahsederken şöyle der: "Hakîr Bursada olurdum. Ol esnada İstanbula geldüm, gördüm. Kendi âdem cânı (Beyit):

Mî-şinîdem ki âfet-i cânı
Çün ki-dîdem hezâr çendânî

Ve mahlası Sânî ve bu beyit sahîfe-i hüsninün unvânı (beyit):

Şinîdem ân ki der âfâk nî türâ sânî
Çü dîdem-et be-hakîkat hezâr çendânî
Bî-ihtiyâr Nevâî'nin bu beytin okudum:
Tekellüf her niçük sûret ki bolgay andan artuksın
Sini cân dirler ammâ bî-tekellüf cândın artuksın[282]

Görüldüğü gibi Âşık Çelebi, Nevâî'nin duruma uygun bir beytini hâfızasından rahatlıkla okuyabilmektedir.

Âşık Çelebi ve Gelibolulu Alî'de anlatılan bir hadiseye göre; XVI. Yüzyılın başında "Türkî Dil" deyince akla gelen ilk şairin, Nevâî olduğu görülmektedir. Bu devir şairlerinden **Şükrî**, Sultan Selim'e verdiği bir arz-ı hâlde Türkçe şiirde ölçü olarak Nevâî'yi gösterir: "Zemîn-i ekrâddandur. Mısr fâtihi Sultân Selîm merhûmun evâ'il-i saltanatında rikâb-ı hümâyûna 'arz-ı hâl ve izhâr-ı kemâl kıldı. Ya'nî ki bu mektûb-ı manzûmla iş'âr-ı mâ-fi'l-bâl kıldı.

Şâ'irem işte ortalıkda sözüm
Altı dilde gazel dirin ben özüm

---

[282] Âşık Çelebi, a.g.e., 259a; Âlî, Künhü'l-Ahbar, a.g.e., s.833.

Türkî *dirin revân* ***Nevâî*** *gibi*
Fârisîde hemân Benâyî gibi
'Arabî söylerüm velî Kürdüm
'Aybsuz Tanrıdur bu derhordum
Ermenî dilini kemâlince
Bilürüm Hindî dahi hâlümce[283]

Nevâî'nin tesiri hakkında tezkirelerde, sayısız örnek vardır, bunların hepsini buraya almamız mümkün olmadı, ancak tezkirecilerin "Nevâî Tarzı"na yatkın olarak gördükleri şairlerden bazılarının sadece isimlerini zikretmekle yetineceğiz: Şahî-i Şarkî,[284] Hâfız-ı Acem,[285] Niyazî,[286] Pirî Çelebi,[287] Azmî Efendi,[288] Halî Efendi,[289] Salahî, [290]Celal Çelebi,[291] Feyzî Çelebi,[292] Ferağî,[293] Hıfzî,[294] Zühdî,[295] Şuhudî,[296] Sabrî Çelebi,[297] Sabayî,[298] Zayiî,[299] Ulumî,[300] Gıyasî,[301] Mecdî.[302]

---

283 Âlî, Künhü'l-Ahbar, a.g.e., 233; Aşık Çelebi, a.g.e., s.803.
284 Kaf-Zâde Fâizî, a.g.e., s.54.
285 Latîfî, a.g.e., s.125.
286 Sehî Bey, a.g.e., s.220.
287 Âşık Çelebi, a.g.e., 278a.
288 Kınalı-zâde, a.g.e., 197b.
289 Ahdî, a.g.e., s.256.
290 Ahdî, a.g.e., s.466.
291 Ahdî, a.g.e., s.250.
292 Ahdî, a.g.e., s.524.
293 Ahdî, a.g.e., s.526.
294 Ahdî, a.g.e., s.371.
295 Ahdî, a.g.e., s.420.
296 Ahdî, a.g.e., s.445.
297 Ahdî, a.g.e., s.461.
298 Ahdî, a.g.e., s.461.
299 Ahdî, a.g.e., s.468.
300 Ahdî, a.g.e., s.499.
301 Ahdî, a.g.e., s.513.
302 Ahdî, a.g.e., s.551.

Herat Ekolü şairlerinin, Anadolu'da sahip olduğu kuvvetli tesiri, şairlerin şiirlerinden de anlamak mümkündür. Anadolu'da XV. ve XVI. Yüzyılda divan oluşturan veya mesnevi yazan birçok şair, her fırsatta Molla Câmî ve Nevâî'den bahsetmişlerdir. Özellikle bu yüzyılda kaleme alınan mesnevilerin bu iki şaire nazire olarak yazıldığını söylemek mümkündür. Şiirlerinde Câmî ve Nevâî'den bahseden bazı misalleri şöylece sıralayabiliriz:

Hayalî Beg, divanında Necatî ve Nevâî'den sonra gelmesinin şairliğinden bir şey eksiltmeyeceğini ifade eder:

Sonra geldümse Necâtîyle Nevâîden n'ola
Hâr evvel ser zened ez şâh u ba'd ez hâr gül[303]

Başka bir beyitte ise şiirini, Câmî ile Nevâî'nin ruhlarının işitmesi hâlinde tekrar mest olacaklarını dile getirir:

Ger bu nazmı rûh-ı Câmîyle Nevâî işide
Uyanup hâb-ı ademden olalar tekrâr mest[304]

Hayalî Bey, kendi şiirinin edasını çok rengîn bulur ve Horasan ehlinin bu tarzı, Nevâî tarzı zannedeceğini söyler:

Sözi rengîn edâ itmek Hayalî ihtirâ'ıdur
Horâsân ehli sanmasun bunı tarz-ı Nevâîdür[305]

Benzer bir ifadeyi Zatî'de görüyoruz. Zatî ise kendi şiirinin belagatini mükemmel bulur ve Nevâî ile karıştırılmasından endişe eder:

Belâğat bâdesi ile pür-leb-â-leb şi'rümün câmı
Görenler Zâtîyâ anı sanur nazm-ı Nevâîdür (Zatî)

---

[303] Ali Nihad Tarlan, *Hayalî Bey Divânı*, İstanbul 1944, s.38.
[304] Hayâlî, a.g.e., s.112.
[305] Hayâlî, a.g.e., s.145.

Cemilî ise bir beytinde kendi şiirini Nevâî'ye benzetir ve Hâfız, Hüsrev ve Câmî gibi büyük şairlerin isimlerini zikreder:

Kemâl içre Nevâî tek Cemîlîdür ki nazmında
Bolupdur Hâfız-ı elfâz ile söz Hüsrev ü Câmî[306]

Yetîm Ali, ahvâlini padişâha bildirmek için sunduğu Bahâriyede Nevâî'nin şiirdeki "terâne-i hâssı"na dikkat çeker:

Meclis-i 'ışka gelse mestâne
Suna Câmîye şevki peymâne
Eylese nazm ile terâne-i has
Ede hâk-i Nevâîyi rakkâs[307]

Yahya Beg, Gülşen-i Envâr adlı mesnevisinde hamse yazan şairlerden bahsederken kendisi dışındaki dört hamseciden biri olarak Nevâî'yi tanıtır. Ona göre Nevâî dikensiz bir gül, hamsesi ise Tatar nâfesi gibi hasdır. Yahya Bey, Nevâî gibi mükemmel bir insanı Acemlerin bile görmediğini söyler:

Mîr Nevâî gül-i bî-hârdur
Hamsesi bir nâfe-i Tâtârdur
Sözleridür ışk odınun sarsarı
Her biri bahr-i gazelün gevheri
Vasf idemem zât-ı hıred-mendini
Ayn-ı Acem görmedi mânendini[308]

---

306 N.Biray, *Cemilî Divanı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, G.Ü.Sos. Bil. Ens., Ank.1988, S.508.
307 Âşık Çelebi, a.g.e., 117a
308 Yahyâ Beg, *Gülşen-i Envâr*, Ali Emirî, Manzum, Hamse-i Yahyâ İçinde, 996, Yk.59b.

XVI. Yüzyılda mesnevi sahibi şairlerden birisi de Cinanî'dir. O da mesnevisinde Câmî ve Nevâî'nin isimlerini saygıyla anar:

Fazl ile mecmu'-ı hüner Câmi'î
Pertev-i envâr-ı Hudâ Lâmi'î
Dehre salup sît-i bülendün nevâ
İtdi Nevâî gibi sâhib-livâ
Âhir der kadrüni hâk üzre pest
Lâzıme-i dest be-bâlâ-yı dest[309]

Bursalı Rahmî, Gül-i Sad-berk adlı eserinin Sebeb-i Tahrir bölümünde bir gece düşünde kendisini gül bahçesinde gördüğünü söyler ve Hüsrev ile Nevâî'yi şiir ülkesinin padişahları olarak nitelendirir:

Sadr-nişîn Şey-i Nizâmî biri
Mest-i mey-i 'ışkile Câmî biri
Zîver içün hûrî-i cennet-esâs
Dâne-i tesbîhin ider iltimâs
Vâlî-i erbâb-ı tarîkat odur
Kâşif-i esrâr-ı hakîkat odur
Kişver-i nazmun birisi Husrevî
Sözde Nevâîür anun pey-revi
Sûziş-i nazmile fesâhat-şi'âr
Fazlile dânişle belâğat-disâr[310]

5. Nevâî'nin Eserlerini Anlamak ya da Nevâî Sözlükleri

Nevâî, çok iyi derecede Farsça bilmesine rağmen,

---

309 Mahmud Şarlı, *Cinânî'nin Riyazü'l-Cinân'ı*, Basılmamış Doktora Tezi, Erciyes Ünv. Sos. Bil. Ens, Kayseri 1994, s.36.
310 Agah Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara, 1984, C.I, s.75.

büyük bir cesaret örneği göstererek eserlerini Çağatay Türkçesi ile yazar. Yaşadığı dönemde halk, Farsça eserleri okuyabilmek için ya Farsça öğreniyor ya da Farsça bilenler tarafından Farsça sözlükler hazırlanıyordu. Ancak Nevâî, eserlerini kaleme aldıktan sonra daha önce hiç bir örneğine rastlanmayan bir gelenek başladı ve sadece onun eserlerini anlayabilmek için ve sadece onun eserlerinden örnekler verilerek sözlükler hazırlanmaya başlandı. Ayrıca sadece Farslar tarafından değil, Osmanlı Türkleri tarafından da bu yönde sözlüklerin hazırlandığı bilinmektedir. Bunlardan birkaçını zikredelim.

Farsça Sözlükler:

Tali-i İmanî-i Heratî, Bedâyiü'l-Lugat

Mirzâ Muhammed Mehdî Han-ı Esterâbadî, Senglâh

Muhammed Hoyî, Hulasa-i Abbâsî

Fazlullah Han, Çağatayca-Farsça Sözlük

Fethali Kaçar Kazvinli, Behcetü'l-Lugat

Şeyh Muhammed Sâlih-i İsfehanî, Et-Tamga-yı Nâsirî, vb.

Türkçe Sözlükler:

Abuşka Lugati

Şeyh Süleyman Efendi, Lugat-ı Çagatay ve Türkî-i Osmanî

Uzbek Klassik Adabiyati Üçün Kiskaça Lugat

Ali Şer Navoiy Asarlari Lugati

Der-Beyân-ı Istılahât-ı Emlahu'ş-Şuarâ Mevlana Nevâî[311]

---

[311] Hasan Eren, Çağatay Lügatleri Hakkında Notlar, Ankara Ünv. DTCF Dergisi, C.VIII, S.1, Ankara 1950, s.145; Yeni Çağatay-Fars Lügati, A.A. Romaskeviç, Türkiyat Mecmuası, C.IV, İstanbul 1934, s.281; Fatma Özkan, Nevâî Eserleri İçin Yazılmış Bir Lügat, Bilig, Bahar 1996, s.198.

İKİNCİ BÖLÜM

ALİ ŞÎR NEVÂÎ'NİN ESERLERİ

Nevâî'nin hem nitelik, hem de nicelik açısından bakıldığında Herat Ekolünün ve Türk edebiyatının yetiştirmiş olduğu en büyük şair ve düşünürlerinden birisi olduğu anlaşılacaktır. Şimdi öncelikle çeşitli konularda kaleme almış olduğu eserlerinin toplu listesini verelim. Ardından tek tek incelemeye çalışacağız:

a. Divanları: Hazâyinü'l-Me'ânî: 1. Garâibü's-Sıgâr, 2. Nevâdirü'ş-Şebâb, 3. Bedâyi'ü'l-Vasat, 4. Fevâyidü'l-Kiber, 5. Farsça Divanı;

b. Hamsesi: 6. Hayretü'l-Ebrâr, 7. Ferhâd u Şirîn, 8. Leylî vü Mecnûn, 9. Seb'a-i Seyyâre, 10. Sedd-i İskenderî;

c. Tezkireleri: 11. Mecâlisü'n-Nefâis, 12. Nesâyimü'l-Mahabbe;

d. Dil ve Edebiyat Eserleri: 13. Risâle-i Mu'ammâ, 14. Mîzânu'l-Evzân, 15. Muhâkemetü'l-Lugateyn;

e. Dînî-Ahlakî Eserleri: 16. Münâcât, 17. Çihil Hadîs, 18. Nazmu'l-Cevâhir, 19. Lisânu't-Tayr, 20. Sirâcü'l-Müslimîn, 21. Mahbûbu'l-Kulûb;

f. Tarih Eserleri: 22. Tarih-i Enbiyâ vü Hükemâ, 23. Tarih-i Mülûk-ı Acem, 24. Zübdetü't-Tevârih;

g. Biyografik Eserleri: 25. Hâlât-ı Seyyid Hasan Erdeşîr, 26. Hamsetü'l-Mütehayyirîn, 27. Hâlât-ı Pehlevân Muhammed;

h. Belgeler: 28. Vakfiyye, 29. Münşeât.

A. Divanları: Hazâyinü'l-Me'ânî

Nevâî'nin biri Farsça olmak üzere toplam beş divanı vardır.

Garâibü's-Sıgar

Çocukluk yıllarında yazdığı şiirleri içine alan bu divanda son yıllarda yazmış olduğu bazı şiirler de bulunmaktadır. Divanda 636 gazel, 1 müstezat, 3 muhammes, 1 müseddes, 1 terci-i bend, 1 mesnevi, 34 kıta, 52 muamma vardır.[312]

Nevâdirü'ş-Şebâb

Gençlik yıllarında yazdığı şiirler bulunmaktadır. Divanda 647 gazel, 1 müstezat, 3 muhammes, 1 müseddes, 1 terci-i bend, 1 terkib-i bend, 50 kıta, 52 muamma yer almaktadır.[313]

Bedâyiü'l-Vasat

Bu divanda 34-45 yaşlarında yazdığı şiirler bulunmaktadır. Divanda 638 gazel, 1 müstezat, 2 muhammes, 2 müseddes, 1 terci-i bend, 1 kaside, 58 kıta, 10 lugaz, 13 tuyug vardır.[314]

---

[312] Günay Kut, *Ali Şîr Nevâî, Garâibü's-Sıgar*, TDK, Ankara 2003.
[313] Metin Karaörs, *Ali Şîr Nevâî, Nevâdirü'ş-Şebâb*, TDK, Ankara 2006.
[314] Kaya Türkay, *Ali Şîr Nevâî, Bedâyiü'l-Vasat*, TDK, Ankara 2002.

Fevâiydü'l-Kiber

Hayatının sonlarına doğru yazdığı şiirleri bu divanda toplamıştır. Divanda 627 gazel, 1 müstezat, 2 muhammes, 1 müseddes, 1 müsemmen, 1 terci-i bend, 1 mesnevi, 48 kıta, 84 müfred bulunmaktadır.[315]

Farsça Divan

Bu divanda 468 gazel, 1 müseddes, 1 mersiye, 36 kıta, 67 rübai, 16 tarih, 341 muamma, 6 lugaz, yer almaktadır.[316]

Divanlarından Örnekler

Gazel 1

Bu gazel nazım türü olarak münacata girmektedir. Şair, daha birinci beyitten itibaren yakarışa başlar. Özellikle ilk ve son beyitlerde kendisinin asıl isteğinin Allâh'a kavuşmak olduğunu söyler. Diğer beyitlerde ise sırasıyla ölürken, kabirde ve haşirde kendisini Allâh'ın yalnız bırakmamasını ister.

1 *Yâ Rab olġan çaġda cânım cism-i vîrândın cüdâ*
Ol bolup mundın cüdâ sin bolmaġıl andın cüdâ

"*Yâ Rabbi! canım, bu hasta cismimden ayrıldığında; o bundan ayrı olsa da sen ondan ayrılma.*"

Şair, Allâh'a seslenir ve ruhunun cisminden ayrıldığı zamanda kendisini yalnız bırakmamasını ister.

---

315 Önal Kaya, *Ali Şîr Nevâî, Fevâyidü'l-Kiber*, TDK, Ankara 1996.
316 Ruknuddîn-i Humâyünferrûh, Dîvân-ı Emir Nizamüddîn Ali Şîr Nevâî, Tahran 1342/1963.

2 *Çün cüdâ bolsam min-i gamnâk yok u barıdın*
Ni ġamım sin bolmasañg min zâr-ı hayrândın cüdâ

“Bu gamlı ben, var ile yoktan ayrı olsam hiç üzülmeye değmez; yeter ki sen, bu zavallı inleyenden ayrı olma.”

Âşık için varlık ya da yokluk hiç önemli değildir; onun için en büyük bela, asıl sevgiliden (Allâh) ayrılıktır.

3 *Nakd-i cân çıkkanda îmân gevherin köñglümge sal*
İylegil cândın cüdâ lîk itme îmândın cüdâ

“Can nakdi çıktığında iman cevherini gönlüme sal; beni candan ayır, ama imandan ayırma.”

Canın bedenden ayrıldığı zamanda, en önemli mesele imandan ayrı kalmamaktır.

4 *Hân ü mândın ayırıp kılġanda zindân içre habs*
Kılma lutfuñg min alahan u alamandın cüdâ

“Ev barkdan ayırıp da zindan (kabir)'a hapsettiğinde; lutfunu, bu zavallıdan ayırma.”

Dünyadan ayırıp da kabir zindanına koyduğunda, merhametini bizden ayırma.

5 *Haşr ġavġası ara ‘âsîlıġımġa rahm kıl*
Lutf ile ilgim tutup kıl ehl-i ‘isyândın cüdâ

“Kıyamet kavgası sırasındaki isyanımı bağışla; lutf ile elimden tut, isyankârlardan ayır.”

Kıyamette isyanıma rahmetinle muamele et, rahmetinle isyankârlardan ayır.

6 *Gerçi oldum kâfir-i ‘ışk ehl-i ‘isyân içre kat*
Ol zamân kim bolġusı kâfir müsülmândın cüdâ

“Kâfirleri müslümanlardan ayırdığın zaman; her ne kadar aşk kâfiri oldumsa da, sen beni hiç olmazsa isyan ehli arasına kat.”

Şair, aşk kâfiri oldum demekle, gerçek aşkı elde edemediğini, sevgisini asıl sevgiliye yöneltemediğini ifade ediyor. Bu noktada kendisini aşk kâfiri olarak niteliyor. Ancak kâfirler arasında da haşrolmak istemiyor, bu yüzden isyân edenlerden kabul et diyor. "Kâfir-i 'ışk" tamlaması aşkın şiddetini de çağrıştırmaktadır.

7 *Cennet istep iylegenlerni 'ibâdet kılmağıl*
Kevser ü Tûbî vü kasr u hûr u Rızvândın cüdâ

"Cennetini isteyip ibadet edenleri, cennet, Tûbâ, saray, hûrî ve Rıdvandan ayırma."

Şair cennet için ömrünü ibadetle geçirenlere, cenneti bağışla diye duada bulunuyor.

8 *Barçadın ayru Nevâîğa kılıp vaslıñg nasîb*
Kılmağıl yâ Rab anı mundın munı andın cüdâ[317]

"Hepsinden ayrı olarak Nevâî'ye vuslatını nasip et; yâ Rab, onu bundan, bunu ondan ayırma."

Görüldüğü gibi şair, bir önceki beyitte yarım kalan konuya devam etmektedir. Bu tür beyitlere "beyt-i merhûn" denir. Şair kendisinin, ne cennet, ne de başka bir nimet peşinde olmadığını vurgular. Nevâî'nin tek istediği asıl sevgili (Allâh) ile vuslattır.

Gazel 2

Nevâî'nin bu gazeli klasik üslûbun bütün özelliklerini bünyesinde barındırmaktadır. Gazel uzun olmasına rağmen; ilk beyitten son beyte kadar hem hayal ve mazmun, hem de ses ve musikî açısından mükemmel bir uyum sergilemektedir. Nevâî'nin birçok gazelinde olduğu gibi, bu gazeli de sanki musikî meclislerinde okunmak için

---

[317] *Bedâyiü'l-Vasât*, a.g.e., s.5.

yazılmış havası vermektedir. Gazelin böylesine âhenkli olmasında; vezin, kafiye ve redif ile beraber seçilen kelimelerin de etkisi olduğu açıkça görülmektedir. Mana ve hayal örgüsü açısından bakıldığında ise şairin, tabiattaki birçok hadiseye farklı bir bakış açısı getirdiği, temsil yoluyla, onları alıp şairâne bir üslûpla (hüsn-i talil) yeniden yorumladığı görülmektedir.

Mefâîlün Mefâîlün Mefâîlün Mefâîlün

1 *Letâfetde yüzüñg hem gül imiş hem gülsitân irmiş*
Halâvetde lebiñg hem cân u hem ârâm-ı cân irmiş

"Güzellikte yüzün hem gül, hem de gül bahçesi imiş; tatlılıkta dudağın hem can, hem de gönül huzuru imiş."

Bu beyitte âhenk, "letafet-yüz-gül" ile "halavet-dudak-can" arasındaki paralellikle sağlanmış görünmektedir. Ayrıca redif ve kafiyenin yanında, kullanılan ek ve bağlaçlar da iki mısra arasındaki simetriyi sağlayan diğer unsurlardır. Bu durumda beytin iskeleti dörtlü leff ü neşr-i müretteble yapılan teşbihler üzerine kurulmuştur.

2 *Bu ma'nîdin ki dâyim çün nihândur ol perî közdin*
İşi cân u köñgülde örtemek dâġ-ı nihân irmiş

"O perinin devamlı olarak gözden gizli(ırak) olmasının asıl sebebi, can ve gönülde gizli dağ(yara) yakmakmış."

Bu beyitte perilerin göze görünmemesiyle gönül yarası arasında ilişki kurulmuştur. Çünkü görünmeyen bir varlığın açtığı yara da görünmeyecektir. Gönül yarası gözle görünmez, ancak diğer yaralardan daha çok acıtır. Şair gönüldeki görünmeyen yarayı, perilerin görünmez olmalarına bağladığı, yani şairane bir sebebe dayandırdığı için hüsn-i talil sanatı yapmıştır.

3 *İti bağrımnı yir çağda ayağı kanġa bulġandı*
Közüm bâġıda gül anıñg tabanıdın nişân irmiş

“Sevgilinin köpeği gönlümü yerken, ayağına kan değdi, gözümün bahçesindeki gül, o köpeğin ayağından kalıntı imiş.”

Bu beyitte güçlü bir hayal ve farklı bir kurgulama göze çarpar. Buradaki hayal, hem yoğunlaştırma, hem de temsilin giriftliği açısından Sebk-i Hindî akımını andırmaktadır. Göz bahçeye, oradaki kan da güle benzetilir. Şair, gözündeki kan ile gül arasında benzerlik kurar ve onun, gönlünü yiyen köpeğin ayağına bulaşan kandan olduğunu söyler.

4 *Şererler birle âhım dûdını sahra-yı ‘ışk içre*
Kişi körse gümân kılġay miñg otluġ kârvân irmiş

“Aşk sahrasında âhım dumanıyla kıvılcımları görenler; bin ateşli (bin ayrı yerde ateşi yanan) kervan geldi zanneder.”

Beyit çölde konaklamış olan büyük bir kervan manzarasından esinlenerek kurgulanır. Ancak konak yeri aşk sahrası, duman ve kıvılcımlar da âşığın gönlünden yükselmektedir.

5 *Çemende her sarı kıldım gül-i ra’nâ gümân ol hod*
Sarıġ gül câmıda gülgûn sirişkim birle kan irmiş

“Çemende hangi tarafa baktımsa gözüme gül-i ra’nâ (çift renkli gül) göründü. Fakat gözüme gül-i ra’nâ gibi görünen şeyler; aslında sarı gül kadehinde gül renkli kanlı gözyaşım imiş.”

Beyit klasik “gül-i ra’nâ” beyitlerinden birisi olmasının yanında bahara, çimene veya eşyaya âşığın farklı açılardan baktığını da göstermektedir. Ancak beyitte âşığın yanılsaması da söz konusudur. Çimende gül-i ra’nâ gibi görünenler, aslında âşığın kanlı gözyaşlarıdır.

6 *Sağındım kûyide her kiçe itler nâlesi lîkin*
Niçük kim tilbe it ‘uşşâk kõñglidin figân irmiş

“Sevgilinin köyünde her gece duyulan sesleri köpeklerin inlemesi zannettim. Fakat bu sesler, âşıkların inlemesinden rahatsız olan deli köpeklere aitmiş.”

Sevgilinin köyündeki köpeklerin ulumalarına farklı bir bakış açısı getirilmektedir. Şaire göre her gün duyulan köpek sesleri, sevgililerin köyündeki köpeklerden ziyade, âşıkların inlemesinden rahatsız olan köpeklere aittir.

7 *Fenâ deyri ki gerdûn hısnıdın muhkem durur bildim*
Ki gerdûn zulmidin fakr ehliġa dârü’l-emân irmiş

“Fenâ ülkesinin, feleğin kalesinden sağlam olduğunu; fakr ehline feleğin zulmünden sığınak olmasından anladım.”

Gerdûn, hem felek, hem de devir anlamına gelir. Fenâ ve fakr kelimeleri tasavvufî birer terimdir. Şaire göre zamanın kötülüklerinden tasavvufî yaşama sığınmak gerekmektedir.

8 *Nevâîni didim ‘ışk içre sâmânî tapıp irkin*
Velî kördüm hem ol dîvâne-i bî-hânümân irmiş[318]

“Nevâî hakkında “Acaba aşk içinde servet mi buldu?” derken; yersiz yurtsuz bir divâne olduğunu gördüm.”

Şair, aşkın dîvânelik, perişanlık ve zavallılıktan başka bir şey olmadığını farklı bir açıdan dile getirir.

Gazel 3

Bu gazelde yoğun bir şekilde aşk ve aşktan doğan ızdıraplar dile getirilmektedir. Her beyitte aşk yolunda başa gelen başka bir belaya dikkat çekilir.

---

[318] *Bedâyiü’l-Vasât*, a.g.e., s.264.

1 *Ançа kim Şîrîn ü Leylîdin siniñg hüsnüñg füzûn*
Minde hem Ferhâd u Mecnûndın füzûn 'ışk u cünûn

"Öyle ki senin güzelliğin Şîrîn ile Leylâ'dan fazladır; bende ise aşk ve delilik, Ferhâd ile Mecnûn'dan fazladır."

Gazel birçok şairin üzerinde durduğu bir düşünceyle başlar: Her şair (âşık) kendi sevgilisinin Leyla ve Şirin'den daha güzel; aşk ve deliliğinin de Ferhad ve Mecnun'dan fazla olduğunu iddia eder.

2 *Gam imes çün hâk-i râhından tapar min cân ilin*
Gerçi mühlik gam yüki kaddimni iyleptür nigûn

"Her ne kadar helâk edici gam yükü boyumu iki büklüm etmiş olsa da üzülmeye gerek yoktur, çünkü ben cân ülkesini senin ayağının toprağında buldum."

Âşıklar için gerçek hazine ve mutluluk sevgilinin "hâk-i râhı" (ayağının toprağı)'dır. Bunu elde etme yolunda çekilecek hiçbir sıkıntının önemi yoktur.

3 *Zülfüñg allında füsûn-ger közleriñg her gûşedin*
Gûyî ol müşkîn bilen kaydını iylerler füsûn

"Saçlarınla, onun önündeki büyücü gözlerin, sanki her köşede o misk kokulu saçla seni bağlamak için büyü yaparlar."

Sevgilinin gözü âşıkları etki altına aldığı için âdeta bir büyücüdür ve en etkili büyü malzemesi de saçtır.

4 *Yaġdurup nâvek buzuġ köñglim 'imâret iylegil*
Gûyiyâ ser-pûş itip koyduñg añga her yan sütûn

"Ok yağdırıp bozuk gönlümü mamur hâle getir. Bu hâliyle gönlüme sütunlardan oluşan başlıklar giydirdin."

Bu beyitte sevgili âdeta bir inşaat mühendisi gibidir. Âşığın gönlü harabe hâlindedir, sevgilinin gönderdiği oklar ise birer sütûn. Böylece harabe sağlamlaştırılmış olacaktır.

5 *Lebleriñg hecrinde giryân közlerimniñg kanları*
Katre'î ger tamsa yüz deryânı iyler la'lgûn

"Dudağının ayrılığında, ağlayan gözlerimin kanından, eğer bir damla düşse yüz denizi kırmızılaştırır."

Âşık, sevgilinin dudaklarına hasret çektiği için bir damla kanlı gözyaşı, yüz deryayı la'l (dudak) rengine çevirebilmektedir.

6 *Vasl eyyâmıda hoş tut zerrelerni iy kuyaş*
Kim bu künlerni be-gâyet kıska iyler çerh-i dûn

"Ey güneş, vuslat günlerinde zerrelerini hoş tut, çünkü aşağılık olan felek, bu günleri oldukça kısa tutmaktadır."

Beyitte vuslatın kıymetinin bilinmesi gerektiği, çünkü çok hızlı geçtiği; coğrafî bir bilgi ile de desteklenerek anlatılmaya çalışılır. Bilindiği gibi bazı mevsimlerde günler uzun olurken, bazılarında iyice kısalır.

7 *Başım üzre firkatiñg taşını körseñg digesin*
Nokta zâhir iylemiş gûyâ Nevâî üzre nûn[319]

"Başım üstünde ayrılık taşını görürsen, diyesin ki "sanki nûn harfi, Nevâî üstünde nokta göstermiş."

Beyitte harf allegorisine yer verilir. Şair, Arapça yazılışı itibariyle, isminin başındaki nûn harfinin üzerindeki noktayı, firkat taşı olarak yorumlar.

Gazel 4

"Eski edebiyatta bazı redifler şiirin anlamı üzerinde etki yapmakla kalmaz, onu belli bir mecraya sürükler. Bu gazelde de bu hususu görüyoruz. "Kalmamış" redifli bu şiirde bir zamanlar güzel günler yaşamış, birçok nimetleri

---

[319] *Fevâyidü'l-Kiber,*a.g.e., s.461.

elde etmiş ve dostlarıyla hoşça vakit geçirmiş olan bir insanın, zamanla bunları kaybetmesi ve artık o günlerden uzak kalması hüzünlü bir şekilde anlatılmaktadır."

1 *Mañga imdi serv ile gül müdde'âsı kalmamış*
Serv boyluk gül cebînlerniñg hevâsı kalmamış

"Bende hem servi ile gül davası, hem de servi boylu, gül alınlı sevgililere karşı istek kalmamış."

Bu beyitte ya ihtiyarlık, ya da bela ve musibetlerden dolayı dünya ve içindeki güzelliklerden soğumuş bir insanın hazin hâli gözler önüne serilmektedir.

2 *Eyle bozmış mihnet ü gam hayli köñglüm kişverin*
Kim neşât anda sıġınġunça fezâsı kalmamış

"Dert ve üzüntü gönül ülkemi öyle bir bozmuş ki mutluluğun orada sığınacak yeri kalmamış."

Âşık gönlünü ülkeye, gam ve kederi de ordulara benzetir. Bu ordular tarafından gönül ülkesi harabeye çevrildiği için, mutluluğun orada barınması imkansız görülmektedir.

3 *Min beliyyet içre min il şâd gûyâ çarhnıñg*
İmdi derd ehliġa tigünçe belâsı kalmamış

"Ben felâketler içindeyken, başkaları mutlu; sanki feleğin dert ehline dokunacak belası kalmamış."

Burada da kim ve ne olduğu net olarak açıklanmayan çarh suçlanır; çünkü o herkese mutluluk bahşederken, âşığa felâketi layık görür. Öyle ki dert ehline gösterecek belası kalmaz.

4 *Yâr kim kılmas cefâ vü cevr irmes rahmdın*
Kim mañga körgüzmegen cevr ü cefâsı kalmamış

"Sevgilinin bana cefa ve eziyet etmemesi, merhametinden

değil; bilakis bana gösterebileceği eziyetin kalmamasından dandır."

Bir önceki beyitte işlenen konuya devam edilir. Ancak eziyeti eden kişi değişmiştir. Burada cefa ve cevr eden sevgilidir.

5 Bes ki her târın belâ etfâli üzdiler çikip
Veh ki vü yan cism üze mihnet belâsı kalmamış

"Bela çocukları, bütün telleri (kılları) çekip kopardılar. Yazık ki şimdi vücûdumda sıkıntı belası kalmamış."

Âşığın başına gelen belalar çocuklara benzetilir ve bu çocukların vücuttaki tüm kılları çekip kopardığı vurgulanır. Bu beyitte deli (mecnûn) mazmunu göze çarpmaktadır. Âşık, kendisini çocuklar tarafından rahatsız edilen deli gibi görmektedir.

6 Gül çağı bâġıñgġa kim yol birmediñg ay bâġbân
Çın mudur dey bolġalı deyrler safâsı kalmamış

"Ey bahçıvan, gül çağında bahçeye girmeye yol vermedin; kış olduğundan beri dünyanın safasının kalmadığı doğru mudur?"

Bahçıvan, gül çağında, yani baharda âşığın gül bahçesine girmesine izin vermez, kış gelince de oraların cazibesi kalmaz.

7 Ay Nevâî ger vefâsı kalmamış anıñg mañga
Gam yime kim añga hem hüsn-i vefâsı kalmamış[320]

"Ey Nevâî, onun bana vefası yoksa da boş yere üzülme, onun da güzelliği kalmamış."

Makta beyti, bir nevi teselli beyti görünümü arz etmektedir. Muhtemelen âşık ihtiyarlamıştır ve sevgiliden

---

[320] *Nevâdirü'ş-Şebâb*, a.g.e., s.269.

hiç vefa görememiştir. Ancak üzülmeye gerek yoktur, çünkü onun da güzelliği gitmiştir.

Gazel 5

Bu şiir, Türk Edebiyatında *"Su" redifli* olarak kaleme alınan şiirlerin ilkidir. Gazelde konu her ne kadar su etrafında gelişmiş olsa da beyitlerin anlam açısından birbirleriyle ilgili olmadığı görülecektir. Her beyitte su ile ilgili farklı bir yöne dikkat çekilir.

1 Saçtı tirdin gül üze ol serv-i gül-ruhsâr su
Küymekim def 'iga kıldı ot üze izhâr su

"O gül yanaklı servi, terinden gül üzerine su saçtı. Yanmamı gidermek için ateş üzerine su saldı."

Sevgili, servi boylu ve gül yanaklıdır ve gülün üzerindeki su damlacıkları onun terindendir. Gülün bu görünüşünü şair; bir ateşi söndürmek için üzerine su serpmek olarak yorumlar.

2 Yüzde hoy tuğyânıdın ger külse ağzı yok 'aceb
Goncağa bolmas açılmak içmeyin gülzâr su

"Sevgili, mizacının coşkunluğundan gülerse, yüzünde ağzının olmadığı görülecektir; bunda da şaşılacak bir şey yoktur, çünkü gül bahçesini sulamayınca goncanın açılması düşünülemez."

Sevgilinin ağzı gonca, gülmesi de o goncanın açılması olarak yorumlanır. Fakat sevgili gülmesine rağmen ağzına rastlanmaz; çünkü goncaların açılması sulanmasına bağlıdır.

3 Tîğı bat bat zahm urardın zâr cismim kıldı za'f
Zemzem olsın kim köp içse yitkürür âzâr su

"Onun kılıcı hızlı hızlı darbe vurduğu için yaralı cismim

güçsüz düştü. İçilen su Zemzem de olsa, çok içince zarar verir."

Birinci mısrada çok sık atılan okların âşığın vücûdunu zayıflattığı söylenir; ikinci mısrada ise bu düşünce bilinen bir gerçekle güçlendirilmeye çalışılır: İçilen su Zemzem de olsa, çok içilince vücûda zarar verir. Şairin su örneğini vermesinin özel bir sebebi vardır. Bilindiği gibi kılıca, yapımı esnasında devamlı su verilir. Ayrıca beyitte kullanılan ikilemeler de şiire ses yönünden ayrı bir âhenk katar. Birinci mısradaki "bat bat" ikilemesi sert bir kılıç sesini akla getirirken, ikinci mısradaki "Zemzem" kelimesi, mısranın anlamına da paralel olarak, daha yumuşak bir hava oluşturur.

4 *Yâr ayağı tofrağıdın özge körmem dârûyı*
Ey mu'âlic közlerimdin kim kilür bisyâr su

"Ey eczacı, gözlerimden çok su gelse de; sevgilinin ayağı toprağından başka ilaç tanımam."

Sürmenin göze iyi geldiği bilinmektedir. Bu bilgiden hareketle şair, gözlerine sevgilinin ayağının tozunu sürme yapacağını söyler. Her ne kadar bu sürme gözden çok su getiriyor olsa da. Bunda şaşılacak bir şey yoktur; çünkü göze toprak kaçarsa sulanır.

5 *Mihr kim ol çihre 'aksidür nidür ger bolmamış*
Otluğ âhım şu'lesidin günbed-i devvâr su

"Güneş, sevgilinin yüzünün aksidir; ateşli âhımın kıvılcımından feleğin etrafı su olmamışsa neye yarar?"

Güneş sevgilinin yüzünün aksi olduğu için âşığın ona bir şekilde ulaşması gerekir. Ona olan kavuşma arzusuyla ateşli âhının alevleri, suyu gökyüzüne kadar çıkarır ve gökyüzünü kaplarlar. Burada gökyüzündeki

güneşe bakan insanın gözünün yaşarmasına da işaret vardır. Göz sulanınca gökyüzünün etrafı su dolmuş gibi görünür.

6 Gam otıdın ey hakîm ölmek tiler min cânıma
Zehr koşsañg koş velîkin katmağıl zinhâr su

"Ey hakîm (doktor) gam ateşinden ölmeyi istiyorum; beni zehirlemek istiyorsan zehirle, fakat zehire su katma, (saf zehir) olsun."

Âşık, bir an evvel ölmek ister, bu yüzden daha etkili ve hızlı olduğu için saf zehri tercih eder. Zehre su katılmamasını da özellikle vurgular, çünkü onu öldürecek olan gam ateşidir, zehrin içindeki su ise bu ateşi söndürebilir.

7 Hasta köñglüm zahmı ağzı puhteliġ peykânıdın
Bar anıñg dik kim mamuġ birle içer bîmâr su

"Sevgilinin attığı okla hasta gönlümün yarasının ağzı yanıktır; (Gönülde oluşan bu tablo) pamukla su içen hastaya benzemektedir."

Sevgili, âşığın gönlüne bir ok atar ve bir yara ağzı açılır. Yaranın bu görüntüsü ölüm döşeğinde ağzına pamukla su verilen hastaya benzetilir. Burada "peykân"ın su verilerek yapılışına da dikkat çekilir. Peykânın gönle saplanması, gönle su verilmesi şeklinde yorumlanır.

8 Şer'dın ayru riyâzetdin safâ kesb eylegen
Eyledür kim sâf olur teskîn bile murdâr su

"Dinin kuralları dışına çıkarak yapılan riyâzetten huzur elde etmek; kirli suyun dinlenme sonucu temiz görünmesine benzer."

Bu beyitte "şeriat-tarikat-hakikat" gerçeğine dikkat çekilir. Bütün büyük mutasavvıfların sık sık dile getirdikleri bir gerçek, farklı bir açıdan tekrar vurgulanır. Mutlak

hakikate ulaşma yolunda şeriat gemi, tarikat deniz, hakikat de incidir. İnciye ulaşmak için gemi ve denize de ihtiyaç vardır. Şaire göre şer'i yani şeriatı göz ardı edip de tarikata geçmeye çalışanın hâli; dinlenmiş murdar suyun temiz görünmesine benzetilir.

9 *Tört yandın okı yol kılmış Nevâî köñglini*
'Işk sevdâsı üçün gûyâ yasaptur çâr-sû[321]

"Ey Nevâî, dört taraftan sevgilinin oku gönlünü yol edinmiş; bu hâliyle aşk sevdası için çarşı tertip etmişe benzemektedir."

Bu beyitte diğer beyitlerin aksine "su" gerçek anlamının dışında kullanılır. Bilindiği gibi "çâr-sû" hem dört taraflı, hem de çarşı anlamına gelir. Şair bu kelimeyi özellikle seçer ve beytin esprisini bu kelime üzerine yükler. Gönle "çâr-sû" demekle iki ayrı gerçeğe aynı anda dikkat çekilir. Bir taraftan gönlün aşk sevdasının alınıp satıldığı bir pazar olduğu, diğer taraftan ise dört yandan gönderilen okların, dört ayrı yol yaptığı vurgulanır.

Gazel 6

Şair bu gazelde sevgiliye kavuşma yolunda başına gelenleri ve çektiklerini, değişik hayallerle dile getirmeye çalışır. Özellikle son beyitlere doğru, gazelin tasavvufî bazı gerçekleri anlattığı, bahsedilen aşkın Allâh aşkı ve âşığın da bu yola giren sâlik olduğu görülmektedir.

1 *Cânğa köksüm çâkidin cânânnı mihmân iyledim*
Gevherî taptım anı köñglümde pinhân iyledim

"Sevgiliyi canıma göğsümün yarığından misafir eyledim; bir cevher buldum, onu gönlümde sakladım."

---

321 *Garâibü's-Sığar*, a.g.e., s.531.

Âşığın gönlündeki yara bir kapı olarak hayal edilmiş ve sevgili, o kapıdan içeriye alınmıştır. Şair, sevgiliyi bu şekilde gönlüne almayı; cevher bulup saklamaya benzetir.

2 Kevkeb irmes puhteler tıkmış kulaġıġa sipihr
Ol kuyaş hecride tünler bes ki efgân iyledim

"Gökyüzünde görünen yıldız değildir, (yıldız gibi görünen şeyler aslında) gökyüzünün kulağına tıkmış olduğu yanık parçalarıdır; Çünkü ben, güneşin ayrılığıyla geceler boyunca çok inledim."

Gece vakti gökyüzünde görülen yıldızlara, şairâne bir yorum getirilir ve gökyüzü bir insan, yıldızlar da kulağa tıkılan birer yanık parçası olarak hayal edilir. Âşığın gönlü yanar, yandıkça âh eder ve gönülden kopan yanık parçaları gökyüzünün kulağını tıkar. Hâl böyle olunca âşık da sesini güneşe(sevgili) duyuramaz.

3 Cânġa iy gül hâr-ı gam köp urduñg it vehm imdi kim
Her birin bir nâvek-i âhımġa peykân iyledim

"Ey gül, canıma gam dikeniyle çok vurdun, şimdi şöyle hayal et ki her bir dikeni, bir âh okuna sivri uç eyledim."

Sevgili güldür ve dikeniyle âşığın canına hiç durmadan vurur. Ancak her vurduğu dikenin ucu, vurduğu yerde kalır. Âşık da bu durum karşısında âh eder. Âşığın her bir âhı da bir ok olunca; gülden kalan dikenler, boşa gitmez ve bu oklar birer peykân, yani ok ucu olarak kullanılır.

4 Köksüm üzre her ni merhem irdi eşk akızdı vây
Kim selâmet tarhın ol su birle vîrân iyledim

"Göğsüm üzerine koyduğum her merhemi, gözyaşım götürdü; eyvah ki sağlam yapıyı su ile viran eyledim."

Âşık tamire ihtiyacı olan gönlünü, merhemle tamir

etmek ister. Ancak gözyaşı aktığı için bu merhemleri alır götürür. Bu yüzden bu binanın tamiri imkânsızlaşır. Şair, gönlünü yapıya, merhemi harca, gözyaşını da o yapıya zarar veren suya benzetir.

5 Fitne taşı yâ selâmet sâhili tinktür mañga
Kim habâb-ı eşkdin başımġa kalkan iyledim

"Fitne taşı ile selamet sahili benim için birdir; çünkü gözyaşı kabarcıklarından başıma kalkan yaptım."

Âşık başına gelecek her türlü belaya karşı hazırlıklı olduğunu düşünür. Çünkü onun gözyaşı kabarcıklarından oluşan güçlü (zayıf!) bir kalkanı vardır. Şair bir taraftan çok ağladığını ve bu ağlama sonucu oluşan kabarcıkların kalkan gibi olduğunu vurgularken; diğer taraftan da başına gelen belaların büyüklüğünü dile getirir ve bundan daha büyük bir belanın olamayacağını anlatmaya çalışır.

6 Bâ'is-i maksûd zâhid zühd kıldı min fenâ
Fakr ikbâlidin ol müşkilni âsân iyledim

"Zâhid, isteğini elde etmek için zühdü tercih ederken; ben fena ve fakirlikle o zorluğu kolaylaştırdım."

Bu beyitte tasavvufî bazı gerçeklerden hareketle, hedefe nasıl ulaşılması gerektiği anlatılmaya çalışılır. Bu yolda zâhid zühdü tercih ederken; âşık fakr yolunu seçer ve hedefe ulaşma yolunda zorlukları daha rahat aşar.

7 İy Nevâî bağlap irdi Ka'be ihrâmın köñgül
Kûyidin bir nükte şerh iylep peşîmân iyledim[322]

"Ey Nevâî, gönül Ka'be ihramını bağlamışken, senin semtinden bir nükteyi açıkladım ve pişman ettim."

Bilindiği gibi sevgilinin köyü, Ka'be'den daha kıymetli

---

322 *Bedâyiü'l-Vasât*, a.g.e., s.423.

görülür. Âşığın gönlü Ka'be'ye gitmeye niyetlenirken; ona sevgilinin köyü hakkında bazı şeyler anlatılır ve o da ihramı giydiğine pişman olur.

Gazel 7

Gazel, birinci beyitten itibaren "işi ehline sor" hükmü gereği, her işin uzmanını bulmaya çalışmaktadır. Ancak bu bir gazel olduğu için buradaki meseleler ve uzmanlık alanları birazcık farklıdır. İlk beyitten itibaren problemlere ve uzmanlık alanlarına bakacak olursak konu daha net anlaşılacaktır. Matla beytinden itibaren iş ve uzmanı için şöyle bir çizelge çıkarabiliriz:

İş, Problem veya Müşkül	**Uzmanı**	**İşin Câhili**
Aşk sırrı	Nâ-tüvân	
İşret	Kâm-rân	
Bî-vefâlıġ	Nâ-mihr-bân	Aşık
Hüsn ve Kuvvet	Ra'nâ Nev-cevân	Aşık
Dil-şikenlik	Dilsitan	Bî-dil İl
Bed-nâmlıġ	Yaman	Nîk-nâm İl
Ferdlıġ Zevki	Bî-hânumân	Şevket ü Cân Ehli
Katl Hükmi	Kahramân	
Maksûd Künci Neşâtı	Bî-nâm u nişân	Ehl-i Resm
Nevâî: Aşk Sahrasında Kayıp	Kârvân	

1 *'Işk sırrın hecr esîri nâ-tüvânlardın soruñg*
'Îş ile 'işret tarîkın kâm-rânlardın soruñg

"Aşk sırrını ayrılık esîri olan zavallılardan; eğlenme âdâbını ise keyif ehlinden sorun."

Bir şeyi en iyi bilen yaşayandır, düşüncesinden yola

çıkan bir beyitle karşı karşıyayız. Şair, aşkı hasret çekenlerin, eğlenmeyi de keyif ehlinin bileceği görüşündedir.

2 *Bizge cüz mihr ü vefâ âyîni bolmaydur nasîb*
Bî-vefâlıġ resmini nâ-mihr-bânlardın soruñg

"Bize şefkat ve vefadan başkası nasip olmaz; vefasızlık işini merhametsizlerden sorun."

Vefasızlığı, merhameti olmayan sevgililerden sormak gerekmektedir.

3 *Bizni devrân mihneti hem 'âciz itmiş hem karı*
Hüsn ile kuvvetni ra'nâ nev-cevânlardın soruñg

"Bizi feleğin yükü hem zavallı, hem de ihtiyar etmiş; güzellik ile kuvveti alımlı yeni yetmelerden sorun."

Felek, âşığı hem aciz hem de zavallı ettiği için, kuvvet ile güzelliği yeni yetme sevgililere sormak gerekecektir. Şair "âciz" ve "karı" ile "hüsn" ve "kuvvet" arasında tezat sanatı yaparak manayı kuvvetlendirmeye çalışmıştır.

4 *Bî-dil il dil-cûyluk yâ dil-şikenlik resmini*
Fehm kılmaslar bu işni dil-sitânlardın soruñg

"Gönülsüz olanlar gönül çekme ya da gönül kırma işinden anlamazlar, bu işi gönül alıcılardan sorun."

5 *Nîk-nâm il 'ışk ara bed-nâmlıġlar şîvesin*
Yahşı bilmesler anı biz dik yamanlardın soruñg

"İyi olanlar aşk yolunda kötülüğü iyi bilmezler, onu bizim gibi kötülerden sorun."

6 *Ferdlıġ zevkını sormañg şevket ü câh ehlidin*
Ol su'ûbet lezzetin bî-hânümânlardın soruñg

"Yalnızlık zevkini makam ve mevki sahiplerinden sormayın; o zorluk lezzetini evsiz barksızlardan sorun."

7 ‘Acz tofraġıda ‘ışk ehliġa ölgen hükmi bar
Katl hükmi iylemekni kahramânlardın soruñg

“Acizlik toprağında aşk ehlini öldürme emri var; ölüm emrini vermeyi kahramanlardan sorun.”

8 Bilmedi maksûd künciniñg neşâtın ehl-i resm
Ger sorar siz anı bî-nâm u nişânlardın soruñg

“İstek köşesinin mutluluğunu, güçlü olanlar bilmez; eğer onu soracaksanız, kimsesizlerden ve zavallılardan sorun.”

9 Çün Nevâî ‘ışk sahrâsıda itti dostlar
Anı ol yandın yitişken kârvânlardın soruñg[323]

Ey dostlar! Nevâî, aşk sahrasında kaybolduğu için onu, o taraftan gelen kervanlardan sorun.”

Seçme Beyitler

1 Servniñg her bergi baġrım kanıdın sir-âb irür
Yoksa bolmas ergâvânî berglik serv-i revân[324]

“Servi ağacının her bir yaprağı bağrım kanından suya kanmışdır; yoksa servi ağacının yaprakları erguvan renginde olmazdı.”

Bu beyitte de servi-erguvan birlikteliği anlatılır, ancak farklı bir yaklaşım sergilenir ve ağacının üzerini kaplamış olan erguvanın kırmızılığını, âşığın gönül kanından aldığı iddia edilir.

2 Tañg yok ki közüñg bolsa köñgül birle mülâ’ib
Mecnûnġa ‘acab yok eger âhû bile oynar[325]

---

323 Fevâyidü’l-Kiber, a.g.e., s.363.
324 *Garâibü’s-Sıġâr*, a.g.e., s.462.
325 *Bedâyiü’l-Vasât*, a.g.e., s.166.

"Gözün gönlüm ile oynarsa bunda şaşılacak bir şey yoktur; zira Mecnûn'un âhû ile oynaması garip değildir."

Sevgilinin gözü Mecnûn'a, âşığın gönlü de âhûya benzetilir. İkisinin birbiriyle oynaması da oldukça doğal görülür.

3 *Sâkiyâ ikki leb-â-leb câm ile tirgüz mini*
Dehr ili endûhıdın mühlîk humârımnı körüp[326]

"Ey sâkî, halkın sıkıntılarından dolayı oluşan öldürücü sarhoşluğumu görüp; beni iki tane tam dolu kadehle dirilt."

Âşık sarhoştur, hem de sarhoşluğu ölümcüldür; ancak bu sarhoşluğun çaresini yine şarapta görür. "Leb-â-leb câm" derken; dudağa da işaret vardır. Çünkü âşığın dirilmesi ancak dudak ile olur. "İki" derken de hem dudağın iki tane olmasına, hem de "leb-â-leb" ikilemesine işaret vardır. Ayrıca beyitte tasavvufî bir yön de göze çarpar. Âşık dünyanın derdiyle sarhoştur, bundan kurtulmak için vahdeti sembolize eden dudağı ister.

4 *Ay sabâ hâlim barıp serv-i hırâmânımġa ayt*
Yıġlarımnıñg şiddetin gül-berg-i handânımġa ayt[327]

"Ey sabâ rüzgârı, hâlimi nazlı nazlı salınan servime söyle; ağlamamın şiddetini o gülen gül yaprağına söyle."

Şair, bu beyitte "sabâ rüzgârı"na seslenir ve hâlini ve ağlamasını sevdiğine iletmesini ister.

5 *Minde bir otdur ki ger dem ursam eflâk örtenür*
Asrasam köñglümde cân u cism-i gamnâk örtenür[328]

"Bende öyle bir ateş vardır ki nefes vursam gökler yanar; gönlümde saklasam can ve gamlı cismim yanar."

---

[326] Nevâdirü'ş-Şebâb, a.g.e., s.56.
[327] Nevâdirü'ş-Şebâb, a.g.e., s.85.
[328] Nevâdirü'ş-Şebâb, a.g.e., s.195.

Âşığın gönlünde öyle bir ateş vardır ve o ateşle ne yapacağını şaşırır. Çünkü gönlünde kalsa kendisi, dışarı bıraksa felekler yanacaktır.

6 *Karıġan çaġda bir mehveş yigitke mübtelâ boldum*
Özüm öz cânıma bî-dâd kılmakdın belâ boldum[329]

"İhtiyarlık çağında bir ay yüzlüye tutuldum. Kendim, kendi canıma haksızlık ederek bela buldum."

Şair ihtiyarlıkta genç bir güzele tutulmayı, insanın kendine haksızlık yapması olarak görür.

7 *Hüsni vü 'ışkım kemâl içre yakındurlar ki bar*
Ol miniñg hayrânım u 'âlem anıñg hayrânıdur[330]

"Sevgilinin güzelliği ile benim aşkım olgunlukta birbirine yakındır; bu yüzden o benim hayranım, âlem de onun hayranıdır."

Sevgili güzellikte, âşık da aşkta en mükemmele ulaşmıştır. Bu yüzden sevgili âşığa, âlem de sevgiliye hayrandır.

8 *Ger cefâ kıl ger vefâ kim dil-sitânım sin miniñg*
Ger mini öltür ü ger tirgüz ki cânım sin miniñg[331]

"İster cefa ister vefa kıl, yine de gönlümü alan sevdiğimsin; ister beni öldür, ister beni dirilt, yine de benim canımsın."

Âşığa sevgiliden gelen herşey hoştur.

9 *'Iyd-ı ruhsârıñg körüp boldı ulus hayrân sañga*
Ay ulus 'ıydı yüzüñg cânım miniñg kurbân sañga[332]

---

[329] Bedâyiü'l-Vasât, a.g.e., s.421.
[330] Fevâyidü'l-Kiber, a.g.e., s.140.
[331] Fevâyidü'l-Kiber, a.g.e., s.357.
[332] Nevâdirü'ş-Şebâb, a.g.e., s.17.

"Yüzünün bayramını görüp halk sana hayran oldu. Ey yüzü halka bayram olan, benim canım sana kurban olsun."

Sevgilinin yüzü bayrama, âşık da o bayramlarda kesilen kurbana benzetilir.

10 'Iyd-geh ehlin demî kılma perîşân ay sipihr
Kim irür bu cem' bir ikki zamân mihmân sañga[333]

"Ey gökyüzü, bayram yerinde bulunan insanları bir an olsun perişan etme, çünkü bu topluluk yılda bir iki kere sana misafir olur."

Sipihr kelimesinin talih anlamı da vardır. Şair, talihten bayram yerinde toplanan insanları perişan etmemesini ister, çünkü onlar yılda bir iki kere toplanmaktadır. "Bir ikki zamân" derken; Ramazan ve Kurban bayramlarına da işaret edilir.

11 Otka salġıl servni ol kadd-i mevzûn bolmasa
Yilge birgil gülni ol ruhsâr-ı gülgûn bolmasa[334]

"O düzgün boylu (sevgili) olmasa, serviyi ateşe at; o gül yanaklı olmasa, gülü yele ver."

Servi sevgilinin boyunu, gül de yanağını anlatmak içindir. Sevgili olmayınca onların da bir anlamı kalmaz.

12 Barsañg al cânımnı tâ sinsiz mañga cân kalmasun
Cân kalıp cân içre nâgeh dâġ-ı hicrân kalmasun[335]

"Eğer sen gidersen, canımı al ki bana sensiz can kalmasın; can kalıp, canda ansızın hicran yarası kalmasın."

Âşığa göre sevgili olmazsa yaşamanın da anlamı

---

[333] Nevâdirü'ş-Şebâb, a.g.e., s.17.
[334] Bedâyiü'l-Vasât, a.g.e., s.24.
[335] Fevâyidü'l-Kiber, a.g.e., s.530.

yoktur. Çünkü o olmazsa âşık, canı ve onulmaz yaralarıyla başbaşa kalacaktır.

13 İy firâkıñgdın mañga ġam rûzî vü mihnet nasîb
Âh kim hecriñgde öz şehrimde bolmış min ġarîb[336]

"Ey ayrılığından bana azık olarak gam, kısmet olarak da sıkıntı düşen! Âh ki ayrılık acısıyla ben, öz yurdumda garip olmuşum."

Sevgilinin ayrılığıyla, âşık "öz yurdunda garip"tir.

14 Kâm vakti terk-i dünyâ eylegen tapmış hayât
Yoksa yitkende ecel hod-kâm u nâ-kâm eylemiş[337]

"Zevk alma vaktinde dünyayı terk eden hayat bulur; yoksa ecel geldiğinde isteğine ulaştırmış ya da ulaştırmamış ne önemi var."

Bu beyit de hikmet içeren beyitlerden birisidir. Şair, ebedî hayatı elde etmek için gençlikte dünyayı terk etmek gerektiğini vurgular.

15 İmes vaslıñg tilep uçkan közüm etrafıda kirpik
Kim ol deryâyi kuşlarġa kamışdın âşiyândur bu[338]

"Gözümün etrafındakileri kirpik zannetme, onlar, senin vuslatını isteyerek uçan derya kuşlarına kamıştan yapılmış yuvadır."

Âşığın gözyaşı deryaya, gözü kuşa, kirpikleri de kamıştan yapılmış yuvaya benzetilir. Bu beyitte tam anlamıyla bir temsil söz konusudur. Şair, var olan bir gerçeğe, şairâne bir üslupla yaklaşır ve onu yeniden kurgulayarak; farklı bir bakış açısı geliştirir. Şair, birinci mısrada bir hayal kurar

---

336 Bedâyiü'l-Vasât, a.g.e., s.49.
337 Nevâdirü'ş-Şebâb, a.g.e., s.252.
338 Garâibü's-Sıgâr, a.g.e., s.524.

ve gözü kuşa, kirpikleri de kanata benzetir, ancak ikinci mısrada hayali değiştirir, yeni bir kurgu yapar.

16 Hoy-çekân ‘ârız mudur yâ hüsni bend-i zülf ara
Yüz esîr olġan köñgüller hâliġa giryân mudur[339]

“Ter damlatan sevgilinin yanağı mıdır ya da güzelliği, saça bağlı bulunan yüz esir gönlün hâline mi ağlamaktadır?”

Şair, hüsn-i talil sanatıyla sevgilinin yanağındaki teri; esir gönüller için ağlamak olarak yorumlar. Ayrıca “ârız” ile “yüz” arasında da ihâm-ı tenasüp sanatı vardır.

17 Sañga ni ġam min kibi mecnûn-ı şeydâdın yırak
İş mañgadur sin perîveş hûr-sîmâdın yırak[340]

“Sana, benim gibi çılgın deliden uzakta, ne zarar olur; senin gibi perî yüzlü sevgiliden uzakta olduğumdan asıl zorluk banadır.”

Sevgilinin âşıktan ayrı olduğu için üzülmesi düşünülemez, üzülecek biri varsa o da âşıktır. Ayrıca sevgili hem peri, hem de hûrî olduğu için olağanüstü güçlere sahiptir ve istediği zaman âşığı görebilir. Ancak âşık aciz bir insandır ve her istediği zaman sevdiğini göremez.

18 Köñglüm içre tapılur ġam nâvekidin yüz nişân
Okıdın her kün tenimde yüz nişânı körmesem[341]

“Her gün tenimde, sevgilinin attığı oktan yüz örnek görmezsem; gönlümde gam okundan yüz örnek görülür.”

Âşığa göre sevgilinin ok atması, ilgi göstermesinin delilidir. Âşık sevgili ve sevgiliye ait şeylere karşı bir bir

---

339 Garâibü’s-Sıgâr, a.g.e., s.524.
340 Nevâdirü’ş-Şebâb, a.g.e., s.317.
341 Nevâdirü’ş-Şebâb, a.g.e., s.437.

iştiyak duyar ve ondan bir nişan görmek ister. Bu yönde bir ilgi görmezse üzülür.

19 Bâdedin gül gül körüp ol yüzni anıñg hecridin
Çâk çâk olġan köñgül dik teh-be-teh kan boldı gül[342]

"Gül, o yüzün meyden gül gül olduğunu görüp; ona kavuşamamanın eleminden, parça parça olan gönül gibi, kat kat kan oldu."

Şair, gülün yapraklarının kat kat olmasını, kan bağlamak şeklinde yorumlar ve buna sebep olarak da *sevgilisinden ayrı kalmayı* gösterir. Ayrıca bu beyitteki "gül gül, "çâk çâk" ve "teh-be-teh" gibi tekrarlar, beyite ses açısından ayrı bir hava katmaktadır.

20 Râstlıġ hakkı üçün iy şem' bir tün bezmide
Çıksa söz mindin köyüp bî-hadd ü pâyân yıġlaġıl[343]

"Ey mum, doğruluk hakkı için eğer bir gece sevgilinin bezminde benden söz açılırsa, yanarak çokça ağla."

Bu beyitte ağlaması istenen varlık mumdur. Âşık, sevgilinin meclisine katılamamaktadır. O meclise katılan mumdan, kendisinden söz edildiği zaman hiç durmadan ağlamasını ister.

21 Dem-be-dem köñglüm birip cân nakdin ister vaslın
Allâh Allâh tilbe köñglümniñg 'aceb sevdâsı bar[344]

"Zaman zaman gönlüm, can verip vaslını ister; Allâh Allâh deli gönlümün ne garip sevdası var."

Âşık, gönlün bu alışverişi karşısında hayrete düşer ve şaşkınlığını "Allâh Allâh" diyerek dile getirir.

---

[342] *Bedâyiü'l-Vasat*, a.g.e., s.393.
[343] *Bedâyiü'l-Vasât*, a.g.e., s.388.
[344] *Garâibü's-Sıġâr*, a.g.e., s.119.

22 Kit ferah kim gamnı mihnet taşın alıp köñglüme
Yüz tümen mîsmâr birle üstüvâr itti firâk[345]

"Rahatlık git; çünkü firak, mihnet taşını eline alıp gamı, yüz bin çivi ile gönülde sağlamlaştırdı."

Firak, bela taşını alır ve yüz bin tane çivi ile gönülde sağlamlaştırır; bu durumda gönülde mutluluğa ve huzura yer kalmaz.

23 Ni tiriġ min ni ölüġ ni saġ ni bîmâr min
Ayta almam firâkıñgdın ni yañglıġ zâr min[346]

"Ben ne diriyim, ne ölüyüm, ne sağım, ne hastayım; ben senin ayrılığından ne kadar inlemekteyim, anlatamam."

Âşık sevgilinin ayrılığında ne hâlde olduğundan habersizdir.

24 Mecâzdın mañga maksûd irür hakîkî 'ışk
Nidin ki ehl-i hakîkatka bu tarîkat irür
Mecâzdın çu hakîkatka yol tapar 'âşık
Kılur mecâznı nefy ol ki bî-hakîkat irür[347]

"Mecâzdan bana maksat hakiki aşktır; nasıl ki hakikat ehline yol budur. Nasıl ki âşık mecazdan hakikata yol bulur ve mecazı ortadan kaldırır ve bî-hakikat olur."

B. Hamsesi

Hayretü'l-Ebrâr

Nevâî, Hayretü'l-Ebrâr isimli mesnevisini Nizâmî'nin Mahzenü'l-Esrâr isimli eserine nazire olarak kaleme al-

---

345 *Garâibü's-Sıgâr*, a.g.e., s.327.
346 *Garâibü's-Sıgâr*, a.g.e., s.495.
347 Fevâyidü'l-Kiber, a.g.e., s.694.

mıştır. Eser 1483 yılında kaleme alınır.[348] Nevâî'den önce Emir Hüsrev Matlau'l-Envâr, Câmî de Tuhfetü'l-Ahrar ismiyle birer nazire yazmışlardır. Nevâî de Nizâmî ve onu izleyenler gibi aynı vezni kullanmış, kitabını yirmi makaleye ayırmıştır. Nevâî, mesnevisinde başlangıç, tevhid, münacat, nat, Nizâmî, Hüsrev ve Câmî'ye övgü, söz hakkında iki manzume, Baykara'ya övgü, gönül hakkında, hayret hakkında manzume ve Nakşibendî'ye övgüden sonra aşağıdaki bahislerle ilgili hikâyelere yer verir:

1.İman, 2.İslam, 3.Sultanlar, 4.Hırka-pûşların İkiyüzlülüğü, 5.Kerem, 6.Edep, 7.Kanaat, 8.Vefa, 9.Aşk Ateşi, 10.Doğruluk, 11.İlim, 12.Kalem Sahipleri, 13.Halka Faydalı Olanlar, 14.Felekten Şikayet, 15.Bilgisizlik, 16.Kendini Beğenmişlik, 17.Bahar Yiğitliği, 18.Feleğin Cefasına Katlanmak, 19.Horasan Hakkında, 20.Bediüzzaman'a Övgü, Son Bölüm: Kul Hikâyesi.[349]

Hayretü'l-Ebrâr'dan Örnekler

Köñgül Ta'rîfide (Gönül Tarifinde)

Köñgül irür bülbül-i bustân-ı râz
Kuds harîmide bolup cilve-sâz

(Kutsal evde cilveli olan gönül, sırlar bahçesinin bülbülüdür.)

Râyıha-i cennet-i a'lâ hem ol
Pertev-i mısbâh-ı tecellâ hem ol

(O, hem yüce cennetin kokusu, hem de tecellî çırasının nurudur.)

---

[348] Muhammed Sabir, *Ali Şîr Nevâî, Hayretü'l-Ebrâr*, İst. Ünv. SBE, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1961

[349] A.Sırrı Levend, *Ali Şîr Nevâî. Hamse, III*, Ankara, 1967, s.102.

Sâlik anı arş-ı mu'allâ didi
Sûfî anı 'âlem-i kübrâ didi

(Sâlik ona yüce arş, sûfî ise âlem-i kübrâ dedi.)

'Ayn-ı nezâhetde bu a'zam cihân
Barça cihân ehli közidin nihân

(Temizlikte bu büyük cihan, tüm cihan ehlinin gözünden gizlidir.)

Ka'be ki 'âlemniñg olup kıblesi
Kadri yok andak ki köñgül Ka'besi

(Âlemin kıblesi olan Ka'be'nin bile gönül Ka'besi kadar kıymeti yoktur.)

Kim bu halâyıkka irür secdegâh
Ol biri Hâlıkka irür cilvegâh

(Çünkü bu (Kabe), kullara secde yeri, o (gönül) ise Yaratıcıya cilve yeridir.)

...
Kimge bu 'âlem sarı açılsa yol
'Alem ara ehl-i dil ol boldı ol

(Kime bu âleme yol açılsa, âlemde o gönül ehli olur.)

Ol ki yitip mahzen-i re'fet añga
Boldı bu 'âlemde hılâfet añga

(O kişiye merhamet kaynağı ulaşır, bu âlemde ona padişahlık verilir.)

Taht-ı safâ boldı anıñg meskeni
Sûfî-i sâhib-dil anı bil anı

(Onun yeri safa tahtı olur, gönül sahibi sûfî odur.)

Yolıda cân u köñgül eylep fidâ
Cân u köñgüldin añga kıl ıktidâ[350]

(Yolunda can ve gönlü feda edip can u gönülden ona uy.)

Edeb De'bide (Edeb Hakkında)

Terk-i edebidin biri külgü durur
Külgü edeb terkide bilgü durur

(Edeb terkinden birisi gülmekdir, gülmek edeb terkinde bilgidir.)

Kahkahadın kebk nevâ kiltürüp
Başıġa ol külgü belâ kiltürüp

(Kahkahadan keklik nağme getirmiştir; başına o gülme bela getirmiştir.)

Külgü ki öz haddidin oldı yırak
Yıġlamak andın köp irür yahşırak

(Gülme ki haddinden fazla olursa ağlamak ondan daha güzeldir.)

Her kişiniñg tavrıġa lâyık kirek
Sûret-i hâliġa muvâfık kirek

(Her kişinin tavrına layık olan, hâline uygun düşen gerektir.)

Kulġa ki big kılsa tevâzu' füzûn
Rişte-i renc özige eyler uzun

(Köleye beğ fazla tevâzu etse, sıkıntı ipi kendisine uzun olur.)

---

350 Agah Sırrı Levend, Ali Şîr Nevâî. Hamse, III, Ankara, 1967, s.34.

Secde gedâ alıda irmes kerem
Bil ki keremdür añga birmek direm

(Kölenin huzurunda secde etmek iyilik değildir, bil ki ona para vermek iyiliktir.)

'İlm Sipihriniñg Bülend-ahterlığıda
(İlim Semasının Yüksek Yıldızlılığı)

'İlmni kim vâsıta-i câh iter
Özini vü halknı güm-râh iter

(İlmi kim kazanç vesilesi yaparsa hem kendinin hem de halkın yolunu şaşırır.)

'Âlim eger câh üçün olsa zelîl
'İlmi anıñg cehliġa bolġay delîl

(Âlim eğer kazanç için eğilirse ilmi onun cehaletine delil olur.)

'İlm ile kim câhġa meyl eyleben
Bahr suyın hoyġa tufeyl eyleben

(İlim ile kim kazanca meyl ederse deniz suyunu kendine çocuk eder.)

İt ki irür cîfede maksûd añga
Bolsa murassa' cüli ni sûd añga

(Köpeğin maksadı leştir, çulu süslü olsa ona ne fayda!)

Dûn ki tapıp 'ilm riyâset üçün
Hıl'at itip hulle necâset üçün

(İlmi başkanlık için alan aşağıdır, bu, pislik için kaftan giymek gibidir.)

'Alim eger kat'-ı emel eylese
'İlmiġa şâyeste 'amel eylese

(Alim eğer emelini bıraksa, ilmine layık amel eylese;)

Salmasa köz cîfe-i dünyî sarı
Bakmasa tüz dünyî-i fânî asrı

(Gözünü dünya leşine salmasa, fani dünyaya doğru bakmasa;)

Anı şeref gevheriniñg kânı bil
Gevher ü kân her ni diseñg anı bil[351]

(Onu şeref cevherinin madeni bil, cevher ü maden ne dersen onu bil.)

Felek Gam-hânesi

Dehr ki hûş ehliġa zındân irür
Bolġan añga şîfte nâdân irür

(Dünya ki akıl ehline zindandır, ona düşkün olan bilgisizdir.)

Kimseni çün dâyire-i dehr-bend
Ahır iter tofraġ ara şehr-bend

(Dünya kayıt altına aldığı kişiyi, sonunda toprağın altındaki şehre kor.)

Bes nidür ol ġamdın olup derdnâk
Özni ölümdin burun itmek helâk

(O gamdan dertli olmak neye yarar, kendini ölümden önce helâk etmek gibidir.)

[351] Levend, Hamse III, a.g.e., s.67.

Ölmek üçün munça nidür mâtemiñg
Tutkusı mâtem sañga hâl u âmıñg

(Ölmek için bu kadar üzüntü nedir? Şimdinin ve geleceğin bu tutkusu sana matemdir.)

Bolsa gamıñg cânıñga salma elem
Bir ġam irür bes yimegil ikki ġam

(Gamın olsa bile canına elem salma, bir gam yeter iki gam yapma.)

Renciñg üçün cismiñga salma şikenc
Eyleme bir renciñgi bes ikki renc[352]

(Eziyetin için cismine sıkıntı salma, bir sıkıntıyı iki sıkıntı yapma yeter.)

Ferhâd u Şîrîn

İlk defa Şehnâme'de manzum olarak işlenen Husrev u Şirin, Senâî tarafından hikâyeleştirilmiş ve Nizâmî tarafından da en güzel şekilde edebiyata kazandırılmıştır. Nizâmî ve Emir Hüsrev'i takip eden Nevâî, 1484 yılında Husrev u Şirin'i kaleme alır. Husrev u Şirin mesnevisinde Nizâmî, hikâyeyi Şirin etrafında, Şirin merkezli örgülerken; Emir Hüsrev, saray eşrafına hoşça vakit geçirtmek için çabalar. Nevâî ise merkeze Ferhad'ı koyar, gayesi ilahî aşkı anlatmaktır. O, aşkı ve aşk azabının terennümlerini anlatmaya çalışır. Hikâyede Husrev maddi aşkı temsil ederken; Ferhad hakikî aşkı temsil etmiştir. Nevâî'nin mesnevisinde anlattığı Ferhad, ideal bir Türk gencidir. O, hem güçlü kuvvetlidir, hem bir ustadır, hem de büyük bir sanatçı. Aynı zamanda o, etrafındaki insanlara yardımcı olan, onların bütün müşküllerini çözen bir kişidir.

---

[352] Levend, Hamse III, a.g.e.,s.82.

“Nevâî, Nizamî ve Hüsrev’in aksine, Hüsrev’in yerine Ferhad’ı koymuş ve onu Çin hakanının oğlu olarak tanıtmıştır. Ferhad’ın babası bir hükümdardır, ancak oğlu olmaz. Uzun uğraşlardan ve dualardan sonra hakanın akıllı ve kabiliyetli bir erkek evladı olur. Ancak bu çocuk, doğuştan itibaren aşk ve kederi beraberinde getirir, o öteki çocuklar gibi neşeli değildir, az yer, gayet sessizdir. Daha üç yaşında iken zekâsının fazlalığını gören babası, ona bir hoca tayin eder. Bir senede Kur’an’ı ezberleyen Ferhad, on yaşına kadar bütün dünyevî ilimleri okuyup bitirdikten sonra iyi bir silahşor olarak yetişir. On dört yaşına geldiğinde bütün meziyetleri kendisinde topladığı hâlde son derece mütevazıdir. Fakat onun daima derin bir melankoli hâlinde yaşaması hakanı düşündürür. Onun eğlenmesi için eğlenceler tertip edilir, hokkabazlar, sihirbazlar çağırtılır. Ancak her gizli ve anlaşılması güç şeyi çözmeye mütemayil olan Ferhad, onların yaptıkları işi dikkatle tetkik edip öğrenince, o eğlencelere artık ilgisi kalmaz.

Ferhad’ın babası, hükümdarlığı ona vermek ister, Ferhad öce kabul etmez, ancak yoğun ısrarlar sonucu kabul eder. Babası Ferhad’a hazineyi gezdirirken gözüne bir sandık ilişir, babası Ferhad’a bu sandıktan uzak durması gerektiğini, çünkü şimdiye kadar kimsenin açamadığını söylerse de Ferhad sandığı açar, içinde bir ayna çıkar. Aynanın arkasındaki yazıda, onun İskender-i Rûmî’ye ait olduğu, onda saklı olan tılsımı çözen kimsenin, ileride başına gelecekleri aynada görebileceği söylenir. Ancak bu tılsımı çözmek için Yunan ülkesine gidip Sokrat’la görüşmek gerekmektedir ve yolda çeşit çeşit tehlikeler vardır. Ferhad bu yolculuğa çıkmak ister, kimse onu kararından döndüremez. Ferhad kendisine tahsis edilen bir orduyla yola çıkar; böylece tehlikeli ve maceralı dönem başlar. Bir

süre sonra Ferhad Çin'e döner, sandığı açar ve aynaya bakar. İçinde kendi timsalini görür ve yeşillikler arasında bir kız görür ve güzelliği karşısında bayılır, aynaya ikinci kez bakar, ancak bir şey göremez.

Böylece ikinci yolculuğu da aynada gördüğü kızı bulmak için başlar. Ferhad, gün be gün hasretinden hastalanır, babası onu bir adaya götürmeye karar verir. Yolda fırtına kopar ve Ferhad bir odun parçası üzerinde kalır, Yemen'e giden bir gemi onu alır. Gemiyi korsanlar basar, Ferhad onları korsanlardan kurtarır. Gemi halkı Ferhad'ı sever, Ferhad gemide Şapur isimli bir nakkaş ile tanışır, dost olurlar, Ferhad ona derdini açar. Şapur, anlattığı yerin Ermen olduğunu söyler, Ferhad ona inanmaz, Şapur Ermen'in resmini çizer, aynada gördüğü yerle aynı olduğu için inanır ve beraberce oraya giderler. Ermen'in Mihin Banu adlı bir kadın hükümdarı olduğunu görürler. Gittiklerinde işçiler Şirin için bir arık açmak için çalışmaktadır. Ferhad onlara yardım eder, iki yüz işçinin üç yılda yapamadığını o, bir günde yapar, herkes ona hayran olur, Şirin de onu görmek ister. Şirin ona bakmak için geldiğinde Ferhad heyecanlanır, aynada gördüğü manzara aklına gelir ve bir ah çeker, Şirin'in peçesi açılır ve yüzü görülür. Bunun üzerine Ferhad bayılır ve üç gün sonra ayılır. Ayıldığında Şirin'in sarayındadır, çok utanır. Bu arada Şapur, Ferhad'ın hikâyesini saraydakilere anlatır. Ferhad kanalı açar ve müthiş bir saray yapar, Şirin'in ve kendisinin resmini yapar. Aynı zamanda yaptığı arıktan gelen su bütün şehrin bahçelerini sular. Ferhad, Şirin'i her görüşte bayılmaktadır.

Bu arada hükümdar Hüsrev, Şirin'e kavuşmak için Ferhad'dan kurtulmaya karar verir ve yaşlı bir kadına danışır, yaşlı kadın Ferhad'ın yanına giderek, Şirin'in kahrından kendini öldürdüğünü söyler. Bunun üzerine

Ferhad kendini taştan taşa vurarak öldürür. Haberi alan Şirin de kendini öldürmek ister ancak başaramaz. Şirin'i Hüsrev'e verirler. Şirin Ferhad'ın yaptığı kasra giderken; onu Hüsrev'in oğlu Şîrûye görür ve o da Şirin'e aşık olur ve aşkından dolayı babasını öldürür. Şîrûye, Şirin'le evlenmek ister, ancak evlenmeden önce Şirin, Ferhad'ın cesedini saraya getirtir ve onun yanına uzanarak son nefesini verir. Eserin sonunda şair, kırk tane rivayet ehlinin o gece rüyalarında Şirin ile Ferhad'ı cennette gördüklerini nakleder. Mecazî aşkın nasıl hakikî aşka çevrildiğini anlattıktan sonra hikâyeyi bitirir."[353]

Ferhâd u Şîrîn'den Örnekler

Ferhad'ın Doğumu

Açıldı bâġıda bir âteşîn verd
Dimey kim verd belkim şu'le-i derd

(Bahçesinde ateşli bir çiçek açıldı, çiçek demeyin belki dert kıvılcımıdır.)

Kivürdi ilgige devrân nigînî
Nigîn ornıda la'l-i âteşînî

(Felek eline yüzüğü girdirdi, yüzük ortasında ateş gibi bir la'l var.)

Yüzinde ışk esrârı yazılġan
İçinde derd ta'vîzi kazılġan

(Yüzünde aşk sırları yazılmış, içinde dert muskası kazılmış;)

---

[353] Ali Şîr Nevâî, *Ferhâd U Şîrîn,* Haz:Gönül Alpay-Tekin, TDK, Ankara,1994, s.39.

Nigîn u la'l yok dürr-i şeb-efrûz
Dime dür gevherî lîkin cihân-sûz

(Yüzük ve la'l değil geceyi aydınlatan incidir, inci deme, bir cevher lâkin cihanı yakar;)

İşilgen riştesi tâb-ı vefâdın
Tişilgen bağrı hakkâk-ı kazâdın

(İpliği vefa ışığından işlenmiş, bağrı kaza mühürcüsü tarafından deşilmiş;)

Közide eşk seylidin eserler
Demide âh dûdıdın haberler

(Gözünde gözyaşı selinden eserler, nefesinde âh dumanından haberler var;)

Mahabbet nûrı allında hüveydâ
Cemâlide vefâ tuġrası peydâ

(Sevgi nuru yüzünde görünür, güzelliğinde vefa mührü var.)

Felek dip derd ilinîg şâhı anı
Melek dip derd otı âgâhı anı

(Felek ona dert ilinin şâhı der, melek dert ateşinin uyanığı der.)

Tüşüp ışk ehli içre her taraf cûş
Ki toġdı otda seyr eyler Siyâvûş

(Aşk ehli arasına çoşarak düşer, sanki ateşte doğan Siyavuştur.)

....
Añga ferzâne Ferhâd ism koydı
Hurûfi me'hazın biş kısm koydı

(Ona bilgeler Ferhad ismini koydu, harflerin çıkış yerini beş kısım koydu.)

Firâk u reşk u hecr u âh ile derd
Birer harf ibtidâsın eyleben ferd

(İnleme, kıskanma, ayrılık, ah ve dert; bu harflerin baş harflerini bir araya getirdi;)

Barın üstâd-ı ışk itkeç mürekkeb
Terekkübden bu ism oldı müretteb

(Hepsini aşk üstadı karıştırdı, karışımdan bu isim ortaya çıktı.)

Melâlet mehdide zâr itti anı
Bu kayd içre giriftâr itti anı

(Üzüntü beşiğinde onu ağlattı, bu kundak içine soktu.)

...
Elif bî digeç üstâd ibtidâdın
Elif aldı elemdin bî belâdın

(Üstad önce elif bî deyince; elifi elemden, bîyi belâdan aldı.)

Üçünçi ay revân boldı sevâdı
Burunġı yılda Kur'ân boldı yâdı

(Üçüncü ay yazısı akıcı oldu, birinci yılda Kur'an'ı ezberledi.)

Eger bir katla kördi her sabaknı
Yana açmak yok irdi ol varaknı

(Bir dersi bir kere görünce, bir daha açmaya gerek kalmazdı.)

Ni sözni kim okup köñglige yazıp
Dime köñgli ki cân levhiġa kazıp

(Her okuduğu sözü gönlüne yazardı, gönlü değil can levhasına yazardı.)

Okup ötmek okup ötmek şi'ârı
Kalıp yâdıda safha safha barı

(Okuyup geçmek idi karakteri, hafızasında hepsi sayfa sayfa kalırdı.)

Körüp çün ışk u âşıklık makâlın
Tapıp âşüfte mahzûn köñgli hâlin

(Aşk ve aşıklık sözünü görünce; üzüntülü gönlü perişan oldu.)

Anıñg şerhini tekrâr eyleben köp
Okurda nâle-i zâr eyleben köp

(Onun şerhini çok tekrar etti, okurken çok ağlayıp inledi.)

Bolup âşık gamı şerhide ġamnâk
Yaka çâkin okup eylep yaka çâk

(Âşığın gamını açıklarken çok gamlı oldu, yakasını parçaladığını okurken yakasını yırttı.)

...
Añga tiñg pâdşâlık yâ gedâlık
Gedâlıkka tiñg itmey pâdşâlık

(Ona padişahlık ile kölelik denkti, köleliğe padişahlığı denk tutmaz.)

Dimen kim köñgli pâk u hem közi pâk
Tili pâk u sözi pâk u özi pâk

(Sadece gönlü ve gözü pâk demeyin; dili, sözü ve özü de paktı.)

...
Burundın kim salur iş tarhı üstâd
Tamâm olġunça her bir işret-âbâd

(Ustalar önceden iş bölümü yaptılar ve her bir eğlence meclisini tamamladılar.)

Hüner-verler ki kılġaylar hüner fâş
Eger hârâ-tarâş u hâh nakkâş

(Hüner sahipleri hünerlerini gösterdiler, bazen heykeltıraşlar bazen nakış ustaları.)

Biri her dem yonup yüz nev' hâre
Ki kılġay havz yâ ferş u izâre

(Birisi her an yüz çeşit taş yontup havuz, yatak yeri veya ziyaretgâh yaptı.)

Biri her dem çikip yüz nakş-ı dil-keş
Ki her bir kasrnı kılġay münakkaş

(Birisi her an yüz gönül çekici nakış çeker, her bir sarayı süsler.)

Uşol müddetkaça bu kâr-hâne
Ki körgüzgey tükenmekdin nişâne

(O müddet zarfında bu iş yeri, bitmekten nişan gösterdi.)

Garâyib köp hüveydâ bolġusıdur
Besî şekl anda peydâ bolġusıdur

(Onda çok gariplikler ve çok şekiller göründü.)

Körünüp her zamânî közge bir şekl
Köz alġaç bolġusıdur özge bir şekl

(Her göze farklı bir şekil göründü, göz alan farklı şekiller göründü.)

Çü boldı cilve-ger eşkâl yüz nev'
Añga hem bolġusı eşgâl yüz nev'[354]

(Yüz çeşit şekiller ve yüz çeşit işler göründü.)

Leylî vü Mecnûn

Nevâî'nin Hamse'sinin üçüncü mesnevisi olan Leylî vü Mecnûn'un 1484 yılında yazıldığı tahmin edilmektedir. Nizamî'nin ve Emîr Hüsrev'in aynı adı taşıyan mesnevilerine cevap olarak kaleme alınan eserin vezni, aynı konuyu ele alan ilk üstadların mesnevilerinde kullandıkları "bahr-i hezec-i müseddes"ten "mefûlü mefâilün feûlün"dür. Mesnevi 38 bölümden ibaret olup, toplam 3622 beyitten oluşmaktadır.

Hikâye Arabistan'da geçer, kahraman Beni Amr kabilesinden Kays (Ö.699), isimli bir şairdir. Onun, sevgilisi Leylâ için söylediği şiirler sonradan bir divan hâlinde toplanmış, şiirleri açıklamak üzere yapılan yorumlarla, bunlara eklenen türlü söylentiler kıssayı meydana getirmiştir. Halk arasına yayıldıkça değişen bu kıssa gittikçe efsaneleşmiş, Mecnûn sanı verilen Kays'ın aşkı, umutsuz aşkın timsali olmuştur.

---

[354] Ferhad u Şirin, a.g.e., s.165.

“Arap kabilelerinden birinin çok zengin olan başkanı, oğlu olmadığı için dertlidir. Allâ’a yalvarır. Duasını kabul eden Allâh, ona bir oğul ihsan eder. İsmini Kays koyarlar. Dört yaşına gelince Kays’ı okutmak üzere bir üstat bulurlar. Üstadın kabilesinde ulu ve zengin bir adam vardır. Kızı Leyla’yı okutmak için evlerinden birini ayırarak okul yapar. Kızıyla beraber kabilenin başka çocukları da orada okurlar. Kays’ın kabilesinde okul olmadığı için, babası onu bu okula verir. Kays ile Leyla burada tanışırlar. Kays aşkından deliye döner, herkes ona Mecnûn demeye başlar. O, Leylâ diyerek sevgilisinin evinin etrafında dolaşır, nihayet çöllere düşer. Dedikodulardan rahatsız olan Leyla’nın babası, Mecnûn’un babasına haber gönderir. Bu sözlerden incinen baba, Mecnûn’u zincire vurarak eve hapseder. Daha sonra Mecnûn zincirlerden kurtulur ve çöle kaçar.

Daha sonra Mecnûn’u iyileşmesi ve dua etmesi için Kâbe’ye götürürler, Mecnûn umulanın tersine aşk derdinin artması için dua eder. Babası umudunu iyice yitirir, Mecnûn’u serbest bırakır, O da tekrar çöle gider. Mecnûn’un hasretine dayanamayan babası onu arayıp bulur, boynuna ip takarak eve getirir. Nevfel’in kızını ona almak ister, Nevfel teklifi kabul eder, ancak Mecnûn tekrar dağa kaçar. Mecnûn çölde Leyla’nın kabilesinin çobanına rastlar, koyun postuna bürünerek kabilenin bulunduğu yere kadar gelir. Mecnûn Leyla’yı görünce bir âh çeker, yere yıkılır. Leyla da onun üzerine kapanır, Leyla’yı eve götürürler, çoban da Mecnûn’u tekrar çöle götürür.

Bu arada Leyla’yı da İbn Selam’la evlendirirler. Leyla kendini öldürmek için zehirli kılıç hazırlar. Nikâhtan sonra eli kızın eline değince saralı olan İbn Selam hemen yere yıkılır, öldü sanarak onu başka bir eve götürürler.

Yalnız kalan Leyla evden çıkarak sessizce yürür. Bu sırada Mecnûn da çölün yolunu tutar ve Leyla'nın bulunduğu yere gelir. İkisi karşılaşır, sabaha kadar sohbet ederler. Sabah olunca Leyla kabilesine döner, Mecnun çölde kalır. O, Necd Dağında Leyla'nın kabilesini gören bir yere yerleşir, vahşi hayvanlarla beraber yaşamaya devam eder.

Bu arada Mecnun'un babasıyla anası vefat eder. Haberi alan Leyla, bu ölümlere kendisinin sebep olduğunu düşünerek büsbütün üzülür. Bu üzüntüyle hastalanır ve ölüm döşeğine düşer. Anne babasının mezarı başında bulunan Mecnûn, hatiften gelen bir sezgiyle, Leyla'nın hâlini anlar ve o tarafa doğru koşmaya başlar. Kabilenin bulunduğu yere gelir ve çadıra dalar, bu arada Leyla da son sözlerini söylemektedir. Karşılıklı bakışırlar, ikisi de aynı anda ruhlarını teslim ederler. Mecnûn'un eve girdiğini görenler koşup gelirler, ancak her ikisini de ölü bulurlar ve ikisini bir kefene sararak gömerler."[355]

Leylî vü Mecnûn'dan Örnekler

Mecnûnnıñg atası anı 'ışk bâdiyesidin kiltürüp Ka'be tavâfıġa alıp barġanı ve ol münâcat bahânesi bile köñglideki cîrin yarġanı ve du'â kılmak terânesi bile hâtırıdağı mahfî makâsıdın tilidin çıkarġanı ve 'Arafât ehlidin 'Arasât koparġanı (Mecnun'un babasının onu aşk çölünden getirip Ka'be tavafına götürmesi, Mecnun'un orada dua bahanesi ile gönlünün derdini açması ve o bahaneyle gönlündeki gizli dertleri dökmesi ve Arafat yerinin mahşer yeri olması):

---

[355] Levend, *Ali Şîr Nevâî, Hayatı-Sanatı-Kişiliği-I,* a.g.e., S.120; Ali Şîr Nevâ Leylî Vü Mecnûn, Haz: Ülkü Çelik, TDK, Ankara 1996, s.23.

Lâl itti yana anasını gam
Bî-hâl hazîn atasını hem

(Gam yine anasını dilsiz etti, babasını da hâlsiz ve üzgün etti.)

Olturdılar ikki zâr-ı bî-hod
Köp fikr itip ittiler yana red

(İnleyerek oturdular, çok fikir sunup sonra ret ettiler.)

Köp söz yüzin ol açıp bu yaptı
Ahır muñga söz karâr taptı

(Çok sözün yüzünü açtılar, sonunda buna karar kıldılar.)

Kim her sarıdın üzüp tevakku'
Teñgrige ok iyleben tazarru'

(Her tarafdan ümitlerini kesip Allâha çok tazarru eylediler.)

Hakdın ikev anı istegeyler
Peydâ vü nihânnı istegeyler

(Haktan ikisi de onu istediler, açık ve gizli olanı istediler.)

Hac mevsimi irdi ittifâkî
İyley barı Ka'beniñg yarakı

(Hac mevsimi gelince; Kâbe'ye gitme hazırlığı yaptılar.)

Barıp niçe kün tilep öz ü yat
Mecnûnnı tapıp kitürdiler bat

(Gidip nice gün yerli yabancı, çabucak Mecnûn'u bulup getirdiler.)

Fursatnı barı bilip ganîmet
Ka'be sarı kıldılar 'azîmet

(Fırsatı ganimet bilip Kâbe'ye doğru yola koyuldular.)

Mecnûnġa körüñgeç ol salâbet
Köñgli sarı yüzlenüp mehâbet

(Mecnûn'a o topluluk görününce; gönlüne bir korku geldi.)

'Işk itti dimâġını müşevveş
Köñgli ara şevk yaktı âteş

(Aşk dimağını karıştırdı, gönlünde istek ateş yaktı.)

Yaġdurdı közi yaşın yaġın dik
Ah urdı vü sekridi çakın dik

(Gözyaşını yağmur gibi yağdırdı, âh etti şimşek gibi çaktı.)

Devride haremniñg oldı dâyir
Yir girdide misl-i çerh-i sâyir

(Yer içinde dönen felek gibi Haremin etrafında döndü.)

Kim çerh libâsın itti ol dem
Ka'be tonı dik libâs-ı mâtem

(Ki dünya elbisesini o anda Ka'be örtüsü gibi matem elbisesi etti.)

İylep anı biyle mâtem-i zâr
Feryâd köterdi mâtemîvâr

(Böyle yaslı bir şekilde inleyerek feryadını yasla gönderdi.)

Didi ki eyâ hakîm ü dânâ
Her hükmde hâkim ü tüvânâ

(Dedi ki ey hikmet ve bilgi sahibi, her şeyin sahibi ve güçlü olan;)

İy ‘ışk otın iylegen cihân-sûz
Andın min-i nâ-tüvânnı cân-sûz

(Ey aşk ateşiyle cihanı yakan, oradan ben zavallının canını yakan;)

İy urġan ol otnı hirmenimġa
Hirmen ni ki cân bile tenimġa

(Ey o ateşi harmanıma vuran, harman ne ki can ile tenime vuran;)

İy ‘ışk añga kim mülâzim itken
Hicrân otın añga lâzım itken

(Ey aşkı ona yoldaş eden; ayrılık ateşini ona gerekli kılan;)

İy kimge ki ‘ışkdın salıp bend
Telh iylep añga nasîhat ü pend

(Ey ki insana aşktan bağ salıp; ona nasihat ve öğüdü acılaştıran;)

İy ışk ile anı kim kılıp fâş
Etfâldin añga yaġdurup taş

(Ey aşk ile onu duyuran; çocuklardan ona taş yağdıran;)

İy kimni ki eylegen perî-çihr
Dîvânesi sarı birmegen mihr

(Ey istediğini peri yüzlü eden; delisi tarafına şefkat vermeyen;)

Ey cân ara salıp âzer-i ışk
Köñgül sadefide gevher-i ışk

(Ey cana aşk Azerî'ni salan; gönül sadefine de aşk gevherini salan;)

Işk içre bu kün min-i şikeste
Kilmiş min esîr ü pây-beste

(Aşk içinde bugün kırgınım; esir ve ayağı bağlı gelmişim.)

Her reg tenim içre ışk bendi
Cân riştesi ışknıñg kemendi

(Her damarım tenim içinde aşk bağı, can ipliği de aşkın kemendi;)

Târ-ı bedenim ara boġunlar
Hem ışk tınâbıdın tügünler

(Beden ipliğim içinde boğumlar; hem aşk ipliğinde düğümler;)

Cismim ara dâġ-ı bî-kerâne
Işk otlarıdın kilip nişâne

(Cismimde aşk ateşinden uçsuz bucaksız yaralar nişan olarak geldi.)

Memlû anıñg otı birle cânım
Cânım ni ki maġz-ı üstühânım

(Onun ateşiyle canım dolu, canım ne ki tüm kemiklerim;)

Bu ışk otı beyân kılur min
Mühlik gamını ıyân kılır min

(Bu aşk ateşini açıklarım, helak eden gamını açıklarım.)

Dimek ki mini tarabġa hâs it
Yâhûd gam-ı ışkdın halâs it

(Yani beni ya sevince boğ veya aşk gamından halas et.)

Dimek ki mañga bu otnı her dem
Efzûn kıl u kılma zerreî kem

(Yani bana bu ateşi her zaman arttır, bir zerre bile azaltma.)

Çik ‘aynıma ışk tûtyâsın
Ur kalbime ışk kimyâsın

(Gözüme aşk sürmesini çek, kalbime aşk tılsımını vur.)

Köñglümge fezâ harîm-i ışk it
Cânımġa gızâ nesîm-i ışk it

(Gönlümü aşk evini genişlet, canıma aşk havasını gıda yap.)

Işk isidin it demimni müşkîn
Işk otıdın it yüzümni reñgîn

(Aşk esintisinden nefesimi miskli yap, aşk ateşinden yüzümü renkli yap.)

Boynum üze ‘aynım iylegil tavk
Şının kıl içimge şu’le-yi şevk

(Boynum üzerinde ayn harfini halka eyle, içime şın harfini aşk ateşi yap.)

Kâfın mañga eyle kûh-ı endûh
Köñglümge gamnı kûh-tâ-kûh

(Kâf harfinin dağını gönlüme keder dağı yap, gönlümde gamını dağ üstüne dağ yap.)

Üç noktasını şerâre eyle
İkkisini ikki hâre eyle

(Üç noktasını kıvılcım eyle, ikisini iki taş yap.)

Ol şu'leġa hem kirek şerâre
Bu Kâfġa dağı hâre pâre

(O ateşe kıvılcım gerek, bu Kaf dağına da taş parçası gerek.)

Cânımġa sal ol şerâreni hem
Başımġa ur uşbu hâreni hem

(Hem o kıvılcımı canıma sal; hem de bu taşı başıma vur.)

Köñglüm gam ile tok eyle yâ Rab
Işk içre mini yok eyle yâ Rab

(Gönlümü gam ile tok eyle yâ Rab; aşk içinde beni yok eyle yâ Rab.)

Dirler mañga ışkını unutkıl
Leylî gamıdın kenâre tutkıl

(Bana aşkını unut, Leylâ gamından kurtul derler.)

Allâh Allâh bu ne söz olġay
Ol kavmġa Teñgri 'özr kolġay

(Allâh Allâh bu nasıl sözdür, o kavmi Allâh affetsin.)

Yâ Rab ki bu hoş-güvâr bâde
Câm-ı talebimġa koy ziyâde

(Yâ Rabbi bu lezzetli şarabı, benim istek kadehime daha çok koy.)

Ol bâdedin eyle tut mañga koş
Kim yâdıma hergiz ötmesün hûş

(O şaraptan bana o kadar ver ki hatırıma hiç akıl gelmesin.)

Leylî ışkın tenimde cân kıl
Leylî şevkin regimde kan kıl

(Leylâ aşkını tenimde can kıl, Leylâ isteğini damarımda kan kıl.)

Derdini necâtım it İlâhî
Yâdını hayâtım it İlâhî

(Derdini kurtuluşum yap İlâhî! Yâdını hayatım yap İlâhî!)

Her dem ki imes anıñg hayâli
Köñglüm üyin andın eyle hâlî

(Ne zaman onun hayali olmazsa, gönül evimi ondan boşalt.)

Her ot ki yok anda ışk sûzı
Min hasteġa kılma anı rûzî

(Her ateş ki onda aşk yakışı yok, ben hastaya kılma onu kısmet.)

Derdimġa hayâlini tabîb et
Cânımġa visâlini nasîb it

(Derdime hayalini doktor et, canıma kavuşmanı nasip et.)

Gayrın nazarımda fânî eyle
Mihrim mañga câvidânî eyle

(Başkalarını gözümde fani eyle, güneşimi bana ölümsüz yap.)

Tâ bolsa hayâttın nişânım
Sevdâsıda kıl ten içre cânım

(Hayat emâresi olursa, aşkında ten içine cân kıl.)

Cân çıksa bu cism-i nâ-tüvândın
Yâdı bile ok çıkar cihândın

(Bu zavallı cismimden can çıkacak olursa onun düşüncesini de bu cihandan beraber çıkar.)

Tenler tirilürge koysalar yüz
Kûyi yilidin tenimni tirgüz

(Vücutlar dirilirken yüz koysalar, benim vücudumu onun köyünün yelinden dirilt.)

Dûzah mañga yitse câvidânî
Işkı otıdın kızıtkıl anı

(Cehennem bana ebedî ulaşsa, orayı onun aşkının ateşiyle ısıt.)

Ansız mini bir dem itme mevcûd
Bûdumnı kıl ansız olsa nâ-bûd

(Onsuz beni bir an var etme, varlığımı onsuz olacaksa yok et.)

Germ iyleben anı bu münâcât
Etrâfıda lâl ehl-i hâcât

(Bu yalvarma onu heyecanlandırdı, etrafındaki ihtiyaç ehli suskun bir halde kaldı.)

Ol kâyil ü yüz esîr-i gamgîn
Barınıñg olup hadîsi âmin

(O konuştu ve yüz gamlı esirin hepsi birden amîn dedi.)

Bî-hod kalıban fakîr atası
Hayrân barı hîş ü akribâsı

(Zavallı babası perişan oldu, tüm eş dost hayrette kaldı.)

Bu nevha vü eşk ü nâlişidin
Barı yudılar ilig işidin

(Bu ağlama ve inlemeden dolayı hepsi de ellerini işlerinden çekti.)

Ol dem çü tüketti nevha-yı derd
Boldı yana 'akl u hûşıdın ferd

(O anda dert ağlaması bitti, akıl ve fikrinden yine uzaklaştı.)

Ahır köterip niçe dil-efgâr
Menzillerin oldılar taleb-kâr

(Sonunda birçoğunun gönlü yaralandı, evlerine dönmek istediler.)

'Işk otı köñgülni köydürür çaġ
Meyiġa su koysalar bolur yaġ

(Aşk ateşi gönlü yaktığı zaman, şarabına su koysalar yağ olur.)

Hac tavfıda ışkını irâde
Kem iylep ü ol bolup ziyâde

(Hac tavafında aşkının az olmasını isterken o fazla oldu.)

Ey zâyir-i Ka'be-yi sa'âdet
Lutfuñgdın iter min istifâdet

(Ey kutlu Kâbe'yi ziyaret eden, iyiliğinden istifade ederim.)

Kim bizni dağı du'âda yâd it
Bu 'ışk otı şu'lesin ziyâd it[356]

(Ki bizi dahi duada hatırla, bu aşk ateşi ışığını arttır.)

Seb'a-i Seyyâre

Nevâî'nin bu mesnevisi meşhûr Sâsânî hükümdarı Behrâm Gûr'un hikâyesidir. Nizâmî'nin Heft Peyker ve Emîr Hüsrev'in Heşt Behişt adlı mesnevilerine cevap mahiyetinde yazılmıştır. Mesnevi 1484-1485 yıllarında kaleme alınmış olup, Behram ile Dilaram arasında geçen aşk hikâyesi etrafında örgülenir. Hikâyede yedi ayrı masalcı tarafından yedi ayrı masal anlatılır.

Çin Hakanıyla Rum Kayserini hükmü altına alan ve yedi iklim şâhını haraca bağlayan Behram, kaygısızca saltanat sürmekte, sazlı sözlü eğlence meclisleri düzenlemektedir. Behram birgün ava çıkar ve ünlü ressam Mânî'ye rastlar, Manî ona Hıta ülkesinde gördüğü Dilarâm isimli bir güzelden haber verir, Behram o güzele aşık olur ve hemen getirtilmesini emreder. Dilaram getirilir, Behram tacı tahtı unutur. Behram, içkili bir av meclisinde, bir geyiği vurur, Dilarâm çalışan herkesin geyik vurabileceğini söyler, Behram sinirlenir ve Dilaram'ı çöle salar. Sabah olunca yaptıklarından pişman olur, ancak Dilarâm'ı bir daha bulamaz. Üzüntüsünden yataklara düşer, ne yaparlarsa yapsınlar sıkıntısı bir türlü geçmez.

Daha sonra haftanın her günü için bir köşk yaptırır, her gün birinde eğlenir. Her eğlenceden sonra bir de masal anlatılır. Bu masallardan birisi onu çok etkiler, çünkü bu masal sevdiği kızın masalıdır, Behram bu masal sayesinde

---

356 Ali Şîr Nevâî, Leyli vü Mecnun, Haz.Ülkü Çelik, Ankara, 1996, 1572-1665.

sevdiğine yeniden kavuşur. Mutlu bir şekilde yaşarken, bir gün ava çıkarlar. Av esnasında büyük bir tufan olur, Şahla beraber herkes bu tufanda can verir. Nevâî, hikâyesini üç ayrı manzumeyle bitirir.[357]

Seb'a-i Seyyâre'den Örnekler

Devr-i muhâlif nâ-rastlığı terânesin tüzmek ve bi-nevâ uşşâkka andın ictinâb perdesi körgüzmek (Ters zamanın uygunsuzluğu teranesini düzmek ve nasipsiz aşıklara ondan kaçınma perdesini göstermek):

Ey köñgül bakmaġıl cihân işige
Kim cihân kılmadı vefâ kişige

(Ey gönül dünya işine bakma, çünkü dünya kimseye vefa göstermedi.)

Bir uluġrak kisek irür bu cihân
Ki irür köpregi su içre nihân

(Bu dünya, büyük bölümü su içinde gizli olan büyük bir kezektir.)

Küre-i hâk kildi bî-bünyâd
Su içinde kisekke ni binyâd

(Topraktan yapılmış bir top olan bu dünya esassız geldi, su içindeki kezeğin ne kıymeti olur?)

Añga 'âkil ni i'tibâr itkey
Anda bir dem kaçan karâr itkey

(Ona, akıllı nasıl güvenir? Onda bir an rahat etmek nasıl mümkün olur?)

---

[357] Levend, Hamse, III, a.g.e., s.110.

Kim kisekni suda nezâre kılur
Bir iki lahza çün öter izilür

(Kezeği suda izleyen, birkaç dakika sonra ezildiğini görür.)

Bu kisek menzil-i ikâmet imes
Kimsege anda istikâmet imes

(Bu kezek oturacak yer değildir, kimseye onda rahat yoktur.)

Burun andın ki suda hal bolġay
Su tüpige çumar mahal bolġay

(Ondan önce suda hallolur, su dibine batar yeri orası olur.)

Sin fenâ birle keştiî sâz it
Añga rahtıñg salurnı âġâz it

(Sen fenâ yolunun gemisini yap, ona eşyalarını göndermeye başla.)

Kim ki ol keştî içre tapsa fütûh
Yok ʻaceb bolsa kimeçi añga Nûh

(O gemi içinde üstünlük elde edene Nûh gemici olsa şaşılmaz.)

Kime kim Nûh boldı keştî-bân
Gam yok er kökke mevc urar tûfân

(Kime Nûh gemici olursa, Tufan göğe çıksa üzülmeye gerek yok.)

Vâkıf olġıl ki eyleben telbîs
Tapmaġay yol bu kimege İblîs[358]

(Vakıf ol ki hile yapan İblis bu gemiye yol bulamaz.)

---

358 Levend, Hamse III, a.g.e., s.392.

Sedd-i İskenderî

Nevâî'nin Sedd-i İskender isimli bu mesnevisi, 1484-1485 yıllarında kaleme alınmış olup, Nizâmî'ye yazılmış bir naziredir. İran edebiyatında Nizâmî'den başka Hüsrev-i Dihlevî'nin ve Câmî'nin de İskendernâme yazdığı bilinmektedir. Türk edebiyatında ise Nevâî'den önce Ahmedî de İskendernâme yazmıştır. Ayrıca Karamanlı Figanî ve Hayatî de aynı konuyu ele alır.

Nevâî, esere, tevhid, münacat, nat ve miraç, vs. konularla başlar. Asıl hikâyeye İskender'in kimliğini araştırarak başlar. Ona göre tarihte tek İskender vardır ve Filikus'un oğludur. Filikus ölünce yerine İskender geçer, o Aristo'nun babası vezir Nikomaçes tarafından yetiştirilmiştir. İskender tahta oturduktan sonra, Aristo'yu yanına alır ve onun tavsiyeleri ile hareket eder, Doğu'da ve Batı'da birçok ülkeyi fetheder. Daha sonra İran şâhı Dârâ ile araları açılır ve meydan muharebesi yapılır. Dârâ, hileyle öldürülür. Ancak ölürken İskender'e birkaç vasiyette bulunur. Bunlar kendisini öldüren iki kişiyi öldürmesi, kin gütmemesi ve kızı Rûşeng'le evlenmesidir. İskender bu vasiyetleri yerine getireceğini söyler.

İran'ın ele geçirilmesinden sonra, sıra Keşmir, Hindistan ve Çin'e gelir. Önce Keşmir'i ele geçirir. Daha sonra Hindistan'a yönelir, Hint şâhı ona boyun eğer. Ardından Çin'e yönelir, Çin hakanı da boyun eğmek zorunda kalır. Çin hakanı İskender'e iki değerli hediye verir. Bunlar güzel bir cariye ile yalancıları tespit eden bir aynadır.

İskender, daha sonra Kuzey Afrika ülkelerini de ele geçirir. Bu arada İskender, Rûşeng'le de evlenir, mutlu bir hayat sürerken deniz yolculuğuna çıkmaya karar verir. Üç bin gemi hazırlatır ve yola çıkar. On iki yıllık

yolculuktan sonra karaya inerler. İskender artık yaşlanmıştır, dünyada gitmediği yer kalmayan İskender, artık ölümünün yaklaştığını anlar. Annesine bir mektup yazar ve ardından ağlamamasını söyler, ölümüyle beraber yedi filozof, İskender'in annesine gelip baş sağlığı dilerler, halk günlerce ağlar. Nevâî, son bölümde hamseyi yazış sebebini ve hikâyesini anlatır ve mesneviyi bitirir.[359]

Sedd-i İskenderî'den Örnekler

Nevâî'nin Beşinci Mesnevisini Yazma Sebebi

Husûsâ ki zencîrler birle hem
Eger çikseler yolġa koymas kadem

(Özellikle zencirler ile yola çekseler ayak basmaz.)

Nasîhat mizâcıġa der-gîr yok
Küçüm yitmes ü özge tedbîr yok

(Nasihatın mizacına faydası yok, gücüm yetmez, fakat başka yapacak bir şey de yok.)

Yarım yolda kalmak irür müşkil iş
Mañga tüşken iş kimsege tüşmemiş

(Yarı yolda kalmak zor iştir, bana düşen iş kimseye düşmemiştir.)

Bu destân ki sürdüm kinâyet durur
Garaz andın uşbu hikâyet durur

(Bu destânı kinayeli bir şekilde söyledim, ondan garaz bu hikâyeyi söylemektir.)

---

[359] Hatice Tören, *Ali Şîr Nevâî, Sedd-i İskenderî*, TDK, Ankara 2001, s.30.

Ki hakdın ‘atâ çün mañga bar idi
Yana baht u ikbâl hem yâr idi

(Haktan bana yardım vardı, yine ikbâlim ve bahtım da yâr idi.)

Ki çün hamse ‘azmın dürüst eyledim
Meger kâmıġa niçe rüst eyledim

(Hamse yazmaya azm ettim, bu yönde bir isteğim vardı.)

Yitişmey köp ol işde pencûmġa renc
Nasîb oldı biş gencidin tört genc[360]

(O beş hazineden dördü çok eziyet olmadan nasip oldu…)

Nevâî’nin ayrılık elemiyle inlediği anlar

Aceb ömr irür rûzigâr-ı firâk
Ki yüz katla andın ölüm yahşırak

(Ayrılık zamanıyla geçen ömür acayiptir ki ölüm ondan yüz defa daha iyidir.)

Hayât-ı ebed vasl eyyâmıdur
Ki cân kûtı vü hâtır-ârâmıdur

(Ebedî hayat kavuşma zamanıdır, cânın gıdası ve gönlün huzurudur.)

İrür şâm dik tîre eyyâm-ı hecr
Ni bolġay hayâl eylegil şâm-ı hecr

(Ayrılık günlerinin karanlığı gece gibidir, ayrılık gecelerinde olacağı sen düşün.)

---

[360] Ali Şîr Nevâî, Sedd-i İskenderi, Haz.Hatice Tören, TDK, Ankara, 2001, 374-380.

Anıñg şâmını cânınıñg âfâtı bil
Belâ sâyesi merg zulemâtı bil

(Onun gecesini canının belası bil, belâ gölgesi, ölüm karanlığı bil.)

Kara kün misâl ü nümûdı hem ol
Ecel otınıñg tîre-dûdı hem ol

(O, hem kara gün, hem de ecel ateşinin karanlık dumanı gibidir.)

Eger kılmadı dûdlıġ resmi fâş
Nidin dâim andın tolar közge yaş

(Eğer onun dumanı görünmüyorsa, neden devamlı göze yaş dolmakta;)

Kara kün misâli ger irmes yakîn
Nidin hastalar köñglin eyler hazîn

(Eger kara gün gibi değilse, neden hastaların gönlünü üzüntülü yapıyor.)

Firâk olmasa âşık-ı nâtüvân
Bağır pâresin közdin itmes revân

(Ayrılık olmasa zavallı âşık, gönlünün parçacıklarını gözünden akıtmaz.)

Eger hecrdin körmese rûste-hîz
Kaçan köygey irdi bolur eşk-rîz

(Eğer ayrılıktan kavga görmese, ne zaman yanardı, gözyaşı dökerdi.)

Kuyaş hecrdin bolmasa derdnâk
Yakasını subh itmegey irdi çâk

(Güneş ayrılıktan dertli olmasa, yakasını sabah parçalamazdı.)

Meger güldin oldı yırak lâleler
Kim öz bağrını kıldı pergâleler

(Meğer lâleler gülden uzak oldukları için kendi bağırlarını yaraladılar.)

Bulut bağrın ay hecri gûyâ söker
Nidin yoksa eşkini yummay töker

(Bulut bağrını aydan ayrıldığı için sökmediyse, niçin gözyaşlarını durmadan dökmekte.)

Meger taġ Ferhâdsız cân çiker
Sadâsın nige yoksa efgân çiker

(Dağ Ferhadsız kaldığı için cân çekmektedir, yoksa niçin böyle inleyip ses çıkarsın?)

Kalıp deşt mecnûn-ı cângâhdın
Yüzin yırttı gûy-ı şehr âhdın

(Çöl can evi olan Mecnûn'dan ayrılınca, şehir topu gibi âhtan yüzünü yırttı.)

Firâk içre köygürdi bülbülni gül
İrür kül irmes rengi andak ki kül

(Ayrılıkta bülbülü gül yaktı, kül renginde değil, sanki küldür.)

Kılur hecr kül cism-i gamnâkni
Ni tañg örtese berk hâşâknı

(Ayrılık gamlı cismi kül etti, şimşek çerçöpü yaksa şaşılmaz.)

Birev añglaġay hecr otı hırkatın
Kim ol çikmiş olgay birev firkatın

(Birisi ayrılık ateşini anlıyorsa, ayrılık acısını çekmiş demektir.)

Sür andın gam-ı hecr kayġusını
Ki bir şâm-ı hecr aldı uykusını

(Ondan ayrılık üzüntüsünü sür ki bir ayrılık gecesi uykusunu aldı.)

Kişi dem-be-dem köymek irmes yırak
Kim ol min dik olġay esîr-i firâk

(İnsanın zaman zaman yanması uzak değildir. O, benim gibi ayrılığın esiri olmuştur.)

Bağır kanıdın boldı rengîn yaşım
Firâk içre ta tüşti mungluġ başım

(Gözyaşım bağrımın kanından renkli oldu, sıkıntılı başım ayrılığın içine düştü.)

Kişi min dik âzürde-cân bolmasun
Firâk ilgide nâtüvân bolmasun

(İnsan benim gibi yaralı olmasın, ayrılık yerinde zavallı olmasın.)

Firâk içre ilge niçe mehl irür
Çü vasl ile boldı bedel sehl irür

(Ayrılık içinde ne kadar bekledin, eğer vuslat ile sonuçlanırsa kolaydır.)

Nihâyetsiz oldı mañga bu melâl
Ki yok şâm-ı hecrimġa hîç visâl

(Bana bu üzüntü sonsuz oldu, ayrılık gecemde hiç kavuşma yok.)

Biri ayru tüşmelik ahbâbdın
Kişi bağrı örtenmek ol tâbdın

(Birisi sevdiklerinden ayrı düşse, insanın bağrının yanması o sebeptendir;)

Biri dağı hicrân u gurbet irür
Ki cân içre andın mehâbet irür

(Birisi dahi ayrılık ve gurbettir, cân içinde ondan korkmaktır.)

Bir ol kim yitip ‘ışkdın hastelik
Birev cânibi bolsa dil-bestelik

(Biri de, gönül bağlandığı zaman, aşktan hastalığın ulaşmasıdır.)

Bularnıñg barıdın irür sa’b ol
Ki maksûdı aslîġa güm bolsa yol

(Hedefe ulaşmakta yolun şaşması, bunların hepsinden zordur.)

Biridin bolur bî-tahammül kişi
Barı bolsa kör kim ni bolġay işi

(Kişi birinden tahammülsüz olur, bunların hepsi birden olsa gör işi ne zor olur.)

Velî bolmaġay andın artuk tarab
Ki salġanda cân içre hicrân ta’ab

(Fakat yine de ayrılık can içine yorgunluk salınca, bundan fazla sevinç olmaz:)

Kişi vasl devrânıdın tapsa behr
Bedel bolsa ol nûş birle bu zehr

(İçtiği ayrılık zehirine bedel, kavuşma şarabını içer.)

Anı şerbet-i zindegânî digil
Diseñg ‘ömr-i câvidânî digil

(İster ona dinçlik veren şerbet, de. İstersen ölümsüz hayat, de.)

İlâhî bu devletdin ursañg nüvîd
Nevâîni hem koymağıl nâ-ümîd[361]

(Allâhım bu mutluluktan müjde ver, Nevâî'yi ümitsiz koyma.)

C. Divanlar ve Hamse Dışında Kalan Eserleri

Mecâlisü'n-Nefâis

Bilindiği gibi Mecâlisü'n-Nefâis, Herat Mektebi tezkirelerinin üçüncüsü, Türk tezkirelerinin ise ilkidir. Çağatay Türkçesi ile kaleme alınan Mecâlisü'n-Nefâis, Hüseyin Baykara'ya ithaf edilmiştir. H.897/M.1492 yılında yazılmaya devam edilen eserde 46'sı Türk olmak üzere 469 şair anlatılmaktadır.[362]

Mecâlisü'n-Nefâis'in Bölümleri

Mecâlisü'n-Nefâis, bir mukaddime ve sekiz meclisten oluşmaktadır. Bu meclislerde yer alan şairler, Nevâî tasnifine göre şöyledir:

Evvelğı Meclis: Nevâî'nin sekiz bölüm olarak tasarladığı bu tezkiresinin birinci bölümünde, Nevâî'nin sohbetlerine yetişemediği şairler yer almaktadır: "Bu fakîr alarnıng şerîf zamânınıng âhırıda irdim ve mülâzemetleri şerefiğa müşerref bolmadım.

İkkinci Meclis: Bu meclis şairin çocukluk ve gençlik döneminde meşhur olan şairlere aittir: "Fakîr alardın ba'zısınıng mülâzemetiğa kiçilikde yitipmin ve ba'zınıng sohbetiğa yigitlikde müşerref bolupmın.

---

361 Sedd-i İskenderî, a.g.e., 5513-5550.
362 Kemal Eraslan, *Ali Şîr Nevâî, Mecâlisü'n-Nefâis*, TDK, Ankara 2002, s.3.

Üçünçi Meclis: Bu mecliste şairin kendi döneminde meşhur olan şairler yer almaktadır: “Hâlâ zamân sahâyifide ma’ânî ebkârı alarnıng dakîk tab’ları hullebâflığıdın nazm libâsı kiye durur.

Törtünçi Meclis: Bu mecliste asıl meslekleri şairlik olmayan, fakat az da olsa şiir söyleyen zamanın önemli kişileri yer almaktadır: “Şi’rğa meşhûr u mubâhî imestürler ammâ alardın nazm tarîkıda köp letâyif zâhir bolur.

Bişinçi Meclis: Bu mecliste, Şarkın büyük mirzâdelerine yer verilmiştir: “Horasannıng ve ba’zı yirning mîr-zâdeleri ve sâyir âzâdeleri zikride kim tab’ selâmeti ve zihn istikâmeti alarğa bâ’is-i nazm bolur ammâ müdâvemet kılmaslar.

Altınçı Meclis: Bu mecliste Horasan dışında yetişen ve şiirle meşgul olan önemli kişilere yer verilmiştir: Horasandın özge memâlik fuzalâ ve zurafâsı zikride kim bu ‘asrda hâlâ bar dururlar.

Yitinçi Meclis: Bu mecliste, Timurlu sülalesinin şiirle meşgul olan hükümdar ve şehzadelerine yer verilmiştir: Salâtin-i ‘ızâm ve evlâd-ı vâcibü’l-ihtirâmları zikride kim bazı yahşı mahalde hûb beyt okupturlar.

Sikizinçi Meclis: Bu meclis devrin sultanı Hüseyin Baykara’ya ayrılmıştır: “Sultân-ı Sâhib-kırânnıng latîf tab’ı netâyining zîbâları hüsn ü cemâli zikride...”[363]

Mecâlisü’n-Nefâis’ten Örnekler

Mevlânâ Şerefeddîn Alî Yezdî: “Mevlanânıñg sâhib-i kemâllıġı âlem ehli kaşıda müsellemdür. Şahrûh Mirzâ bozuklıgıda Fakîrniñg vâlidi cemâ’at-ı kesîr bile rûzgâr havâdisi fitnesidin Horasandın kaçıp Irâkka barurda Teftga kim Mevlanânıñg mevlididür yarım kiçe yitip tüştiler.

---

363 Mecâlis, a.g.e., s.25.

İttifâka menzîl alarnıñg hânkâhı işigide vâki' irdi. Tañg atkanda andak kim oyun etfâl de'bi bolur. Ol cemâ'atniñg etfâli ol hânkâhga oynagalı kirdiler. Fakîr hem bile idim. Tahmînen altı yaşımda bolgay irdim. Ve Mevlanâ bir rahbede olturup irmişler. Tüşken cemâ'atnıñg keyfiyyetin ma'lûm kılmak üçün etfâldin birini tilediler. Fakîr alar sarı barurga muvaffak boldum. Her ne kim sordılar cevâb ayıttım. Tebessüm kılıp tahsîn kıldılar. Dagı sordılar kim mektebga barıp musın? Didim kim: Barıp min. Didiler kim: Ne yirgeçe okup sın? Didim ki: Tebâreke sûresiġaça. Didiler kim: Bu cemâ'at-i etfâldin biz tilegende sin kilip bizing bile âşinâ bolduñg. Sining üçün Fâtihâ okulı dip öz vâlidi ve ol hayl uluğları kilip Mevlânâ hıdmetide envâ'-i niyâz-mendlığlar kılğandın songra fakîrğa ednâ şu'ûr hâsıl boldı anga kim ni kişi irkendür

Ve alar musennafatıdın olça meşhûrdur. Kaside-i Bürde Şerhi ve Esma'ullâh Şerhi ve Zafer-nâme Tarihidür. Ve muammâ fennini alar tedvîn kıldılar. Anda hem Hulel ve Menâzir ve Müntahab alarnıñg tasnîfidür. Ve Mevlanâ himmet ü bezl bâbıda ta'rîfdin müstagnî irdiler. Teberrüken bir matla'ları hem bitildi kim:

Farsça: "Ey sûfî şaraba tapan rindleri inkâr etme. Çünkü kadehte dost aksinin bir şulesi var."

(Mevlanâ Şerefeddin Alî Yezdî: Mevlanâ'nın kemal sahibi olduğu herkes tarafından bilinirdi. Şâhrûh Mirzâ'nın kötü zamanında Fakîr'in babası büyük bir cemaatle zamanın kötülüklerinden Horasan'dan kaçıp Irak'a ulaştığında, Mevlanâ'nın doğduğu yer olan Teft'te yarım gece kaldılar. Konaklanan yer onların bulunduğu yere yakındı. Sabahleyin çocukların âdeti oyun olduğu üzere, o cemaatin çocukları o yerde oynamaya girdiler. Fakîr de beraberdim. Tahminen altı yaşında idim. Mevlanâ bir

köşede oturuyordu. Gelen cemaatin durumunu öğrenmek için çocuklardan birini istediler. Fakîr yanlarına gitmeyi başardım. Ne sordularsa cevap verdim. Tebessüm kılıp memnun oldular. Mektebe gidip gitmediğimi sordu. Dedim ki: "Gidiyorum." Dedi ki: "Nereye kadar okudun?" Dedim: "Tebâreke suresine kadar." Dediler ki: "Bu cemaatin çocuklarından biz istediğimizde sen gelip bizimle tanıştın. Senin için Fatiha okuyalım diyerek bizzat okudukları Fatihaları ile şereflendirdiler. Fakirin babası ve topluluğun ileri gelenleri Mevlana'nın huzuruna gelip çeşitli dualar okuyup saygıda bulundular. Bu hal karşısında "Bu şahıs acaba kimdir? diye düşünmeye başladım.

Ve onların eserleri çok meşhurdur. Kasîde-i Bürde Şerhi ve Esmaullâh Şerhi ve Zafernâme tarihidir. Ve muammâ ilminde de onlar eser verdiler. "Hulel ve Menâzir ve "Müntehab" da onların eseridir. Ve Mevlanâ yardım ve bağışta tarife sığmazlar. Usulen bu matlaları yazıldı ki

Farsça: "Ey sûfî şaraba tapan rindleri inkâr etme. Çünkü kadehte dost aksinin bir şulesi var.")

Seyyid Hasan Erdeşîr: "…İkkelesi til bile gâhî nazm aytur irdi. Rindliği çağıda visâkı rind ve harâbâtîlerniñg mecma'ı irdi. Ve bu işni kişi andın yahşırak kılmadı. Ol vaktıda bu kıt'anı dip irdi kim:

Farsça: "Gönlümün dinlencesi olan sevgilimle ağzına kadar dolu olan sabah kadehini içmek ne hoştur. İkimiz gonca gibi dar bir gömlek içinde kıvrılmak ve demlenmek ne hoştur."

Ammâ takvâ vü zühd çağıda bu Türkçe beyt hem anıñgdur kim:

İlâhî nûr-ı irfândın köñgülge bir safâ birgil
Ki ısyân zulmeti içre harâb-ahvâl ü hayrândur
Mübarek merkadi Miyân-ı Du-Cûyda Gâzurgâh yolıda

öz atası hazîresi içinde günbedide irdi. Azîzler hazîresiġa nakl kılıldı."[364]

(…İki dil ile bazen şiir söylerdi. Rindliği zamanında rindlerle ve harabatilerle beraberdi. Ve bu işi ondan güzel yapan olmadı. O zamanda bu kıtayı demiştir ki:

Farsça: "Gönlümün dinlencesi olan sevgilimle ağzına kadar dolu olan sabah kadehini içmek ne hoştur. İkimiz gonca gibi dar bir gömlek içinde kıvrılmak ve demlenmek ne hoştur."

Fakat takva ve zühd zamanında bu Türkçe beyit onundur ki:

İlâhî nûr-ı irfândın köñgülge bir safâ birgil
Ki ısyân zulmeti içre harâb-ahvâl ü hayrândur

Mübarek mezarı Miyân-ı Du-cûyda Gâzurgâh yolunda kendi babasının mezarlığındadır. Azîzler mezarlığına nakledildi.)

Ebâbekr Mirzâ: Nebîre bolur. Bahâdurluġı ve kılıçı zarbı Çaġatay ulusıda meşhûrdır." Çün tab'ıda nazm çâşnîsi bar irmiş. Hem ol bahâdurlug tavrıda bu tuyuk andın meşhûrdur kim:

İr kirek örtense yansa yalına/
Yâre yir yatsa anıñg yalına
İt ölümi birle ölse yahşırak/
İr atanıp düşmânıġa yalına

Egerçi ba'zı elfâzı Türkânerakdur ammâ tecnîsni yahşı tapıpdur."[365]

(Ebâbekr Mirzâ: Torundur. Yiğitliği ve kılıcının gücü Çağatay Ulusunda meşhûrdur. Şairlik tabiatında da

[364] Mecâlisü'n-Nefâis, a.g.e., s.134.
[365] Mecâlisü'n-Nefâis, a.g.e., s.186.

şiir çeşnisi vardır. Onun yiğitliği tavrında olan bu tuyuk meşhûrdur ki:

İr kirek örtense yansa yalına/
Yâre yir yatsa anıñg yalına
İt ölümi birle ölse yahşırak/
İr atanıp düşmânığa yalına

Her ne kadar bazı sözleri tutuk olsa da tecnîsi güzel bulmuştur.)

Nesâyimü'l-Muhabbe

Nevâî'nin Mecâlisü'n-Nefâis (H.897-1491) adlı şairler tezkiresinden sonra kaleme aldığı diğer bir tezkiresi de Nesâyimü'l-Muhabbe min Şemâyilü'l-Fütüvve (901-1495) adlı sûfîler tezkiresidir. Eser, Câmî'nin "Nefehâtü'l-Üns" adlı biyografik eserinin bazı eklemelerle yapılmış tercümesidir. Câmî'nin eserinde 601 mutasavvıfın biyografisi bulunmaktadır. Câmî eserini daha ziyade Arap ve Acemlere ayırır. Nevâî, eseri çok beğenir ve tercüme etmeye karar verir, ancak esere, Türk, Hind sûfîlerini ve kendi dönemlerinde yaşamış olan mutasavvıfları eklemek suretiyle, bazı ilaveler de yapar.

Nevâî eseri tercüme ediş sebebini ve yaptığı değişiklikleri şu şekilde anlatır: "Ammâ Türk ulusıdın ba'zı ki köngül sıdk u safâsığa behremend tururlar ve kîmiyâ-eser sözler te'essüriğa Tingri 'inâyetidin ercmend ol efrâzğa vukûf kılletidin ol feyzlerdin mahrûm ve bu hakâyıknıng dekâyıkı alarğa nâ-ma'lûm. Bu hakîr eger sa'y kılsam bu kitâbnı Türk dilige terceme kıla alğay mu min ve... Hazret-i Şeyh Ferîdü'd-dîn-i Attâr kuddise sırruhu bitigen Tezkiretü'l-Evliyâdın ba'zı kibâr-ı meşâyıh Nefehâtü'l-Ünsğa dâhil bolmaydurlar irdi her kayısını münâsib mahalda dâhil kıldım. Ve Türk meşâyıhı zikri azrak irdi anı

dağı derc kıldım. Ve Hind meşâyıhı şerhi ki az mezkûr irdi tâ mümkin bar tilep tapıp…"[366]

Nevâî, Câmî'nin eserini motamot tercüme etmemiş, bazı değişikliklere de gitmiştir. O, Nefehâtü'l-Üns'e 170 civarında sûfî ekleyerek toplam 770 mutasavvıfın hayatına yer vermiştir. Yapılan eklerin büyük çoğunluğunu Türk sûfîleri oluşturmaktadır. Nevâî ilâve ettiği Türk meşâyıhına dair kaynak zikretmemektedir. Hatta bu şahısların doğum ve ölüm tarihlerine ait bir kayıt da eserde bulunmamaktadır. Bundan anlaşılıyor ki Nevâî'nin Türk meşâyıhına ait verdiği malûmat daha ziyade şifâhî kültüre dayanmaktadır. Ancak eser, muhteva açısından çok büyük bir öneme sahiptir. Nevâî, kendi zamanına kadar şifahî kültürün muhafaza ettiği Türk sûfîlerine ait malumatı eserinde tespit ederek, yüzlerce Türk sûfîsini Türk kültür dünyasına kazandırmıştır. Din ve kültür açısından büyük bir ehemmiyet taşıyan eser, bir devre ışık tutmuştur.[367] Nevâî'nin eserine aldığı Türk sûfîlerinin büyük çoğunluğu Orta Asya sûfîlerinden oluşmaktadır. Eserde çok az da olsa Anadolu ve Azerî sahasına ait sûfîlere de yer verilmiştir. Nesâyimü'l-Muhabbe'nin tenkitli basımı, Prof. Dr. Kemal Eraslan tarafından hazırlanır ve ilk baskısı 1979 yılında İstanbul Üniversitesi tarafından, ikinci baskısı da 1996 yılında Türk Dil Kurumu tarafından yapılır.

Nesâyimu'l-Muhabbe'den

Hâce Ahmed-i Yesevî Kaddesa'llâhu Ta'âlâ Sırrehu:

Türkistân mülkninig şeyhu'l-meşâyıhıdur. Ve makâmâtı 'âlî vü meşhûr ve kerâmâtı mütevâlî vü nâ-mahsûr irmiş.

---

[366] Ali Şîr Nevâî, *Nesâyimü'l-Muhabbe Min Şemâyilü'l-Fütüvve,* Haz: Kemal Eraslan, TDK Yay., Ankara 1996, s.XlII.

[367] Fuat Köprülü, *"Orta Asya Türk Dervişliği Hakkında Notlar*, TM, C.XIV, İst.1965, s.259-262; Eraslan; a.g.e., s.XlIV.

Mürîd ü ashâbı gâyetsiz ve şâh u gedânıñg irâdet ü ihlâsı âstânıda nihâyetsiz irmiş. Ve İmâm Yûsuf-ı Hemedânî kuddise sırruhunıñg ashâbıdındır. Hâce Abdu'l-hâlık-ı Gucduvânî bile kaddesa'llâhu sırrehu sohbet tutuptur. Ve Hâce Abdullâh-ı Berkî ve Hâce Hasan-ı Endâkî Kaddesa'llâhu rûhahumâ bile ki hem İmâm Yûsuf-ı Hemedânî rahimehu'llâhu ta'âlâ mürîdleridürler. İmâm kaysı biyik merâtibġa yitipdürler musâhibtur. Ve rûzgâr meşâyıhıdın köp büzürgvârlar anıñg terbiyetin tapıpdurlar. Şeyh Raziyü'd-dîn Alî Lâlâ kaddesa'llâhu sırrehu Şeyh-i büzürgvâr Şeyh Necmü'd-dîn-i Kübrâ rahimehu'llâhu hıdmetiġa yiterdin burun Hâce Ahmed-i Yesevî kaddesa'llâhu rûhahu hıdmetide boluptur ve anıñg hânkâhıda anıñg irşâdı bile sülûk kılıpdur. Ve anıñg mezârı Türkistânda Yesî digen yirde ki anıñg mevlid ü menşe'idür vâki' boluptur. Ve Türkistân ehliniñg kıble-i du'âsıdur."[368]

(Hoca Ahmed Yesevî K.S.: Türkistan ülkesinin şeyhlerinin şeyhidir. Ve derecesi yüce ve meşhûr ve kerametleri yüksek ve sınırsızmış. Mürîd ve dostları sayısız ve kapısında şâh ile kulun ihlas ve gayreti sonsuzmuş. Ve İmam Yûsuf Hemedânî K.S.nun dostlarındanmış. Hoca Abdülhâlik-i Gucduvânî K.S. ile sohbet etmiştir. Ve Hoca Abdullâh-ı Berkî ve Hoca Endâkî K.S.'larla beraber İmam Yûsuf Hemedânî'nin müridleridir. İmam hangi büyük mertebelere ulaştıysa beraberdi. Ve zamanın şeyhlerinden çok büyükleri onun terbiyesinde bulunmuştur. Şeyh Raziyüddîn Alî Lâlâ K.S. büyük şeyh Necmüddîn-i Kübrâ'nın hizmetinden önce onun hizmetinde bulunmuştur ve onun dergâhında onun irşadı ile seyr u sülûk

---

[368] Ali Şîr Nevâî, Nesayimü'l-Mahabbe min Şemayimü'l-Fütüvve, Hz.Kemal Eraslan, Ankara,1996, s.383.

kılmıştır. Ve onun mezarı Türkistânda Yesî denen yerde ki doğduğu ve geldiği yerdir. Ve Türkistân ehlinin duasının kıblesidir.)

Seyyid Nesîmî Kaddesa'llâhu Rûhahu:

Irâk ve Rûm tarafidağı mülkdin irkendür. Rûmî ve Türkmenî til bile nazm aytıpdur. Ve nazmıda hakâyık u ma'ârif be-gâyet köp mündericdür. Mezkûr bolġan mülk ehliġa anıñg şi'ri mukâbeleside şi'r hemânâ ki yoktur. Taklîd ehli anı mezhebide kusûr töhmetiġa müttehem kılıp şehîd kıldılar. Meşhûr mundaktur kim tirisin soyar hükm boluptur. Ol hâletde bu şi'rni dipdür ki;

Kıbledür yüzüñg nigârâ kaşlaruñg mihrâblar
Sûretüñg mushaf velî hâl u hattuñg i'râblar

Ve bu şi'rniñg tahallusı uşbu müdde'âġa dâl durur kim:

Ay Nesîmî çün müyesser boldı ikbâl u visâl
Koy tiriñgni soysa soysun bu pelîd kassâblar"[369]

(Seyyid Nesîmî K.S: Irak ve Rûm tarafındaki ülkedendir. Rûmî ve Türkmenî dil ile söylemiştir. Ve şiirinde hakikatler ve marifet bilgisi çok fazla bulunmaktadır. İsmi geçen ülkelerde onun şiiri gibi şiir öyle ki yoktur. Taklîd ehli onu mezhebinde kusurlu olarak görüp şehit ettiler. Şöyle meşhûrdur ki derisin soymaya hüküm vermişlerdir. O durumda iken bu şiiri demiştir ki;

Kıbledür yüzüñg nigârâ kaşlaruñg mihrâblar
Sûretüñg mushaf velî hâl u hattuñg i'râblar

Ve bu şiirin mahlas beyti bahsi geçen iddiaya delildir ki;

---

[369] Nesayimü'l-Mahabbe min Şemayilü'l-Fütüvve, a.g.e., s.437.

Ay Nesîmî çün müyesser boldı ikbâl u visâl
Koy tiriñgni soysa soysun bu pelîd kassâblar)

Râbi'a-i 'Adeviyye rahimehuma'llâhu:

Basra ehlidin irdi. Süfyân-ı Sevrî radiyâ'llâhu 'anh andın mesâyil sorar irdi ve anıñg mev'izet ü du'âsıġa raġbet körgüzür irdi. Bir kün Süfyân Râbi'a kuddise sırruhumâ kaşıġa kirdi ve ilig köterip didi ki "Allâhumme innî eselüke'l-islâme" Râbi'a yıġladı. Süfyân sordı ki neyüçün yıġladıñg? Râbi'a didi ki sin mini yıġlattıñg. Süfyân didi niçük? Râbi'a didi ki selâmet dünyâda anıñg terkidedür ve sin dünyâġa âlûdesin. Râbi'a sözidür ki her nimege semereîdür ve ma'rifet semeresi yüz Tiñgrige kiltürmekdür. Ve hem ol dipdür ki "Esteġfirü'llâh..." Süfyân andın sordı ki bende Tiñgri ta'âlaġa takarrub tiler nimelerdin yahşırağı kaysıdur? Ol didi oldur ki bilgey ki dünyâ ve âhıretde andın özgeni sivmes. Bir kün Süfyân anıñg kaşıda didi ki "Ve ahaznâ" Ol didi yalġan aytma eger sin mahzûn bolsañg irdi tiriglik añga hoş-güvâr bolmaġay irdi. Ve hem ol dipdür ki endûhum andın imes ki endûhgîndür min. Endûhum andındur ki endûhgîn imes min."[370]

(Rabiatü'l-Adeviyye R.A: Basra ehlinden idi. Süfyan-ı Sevri R.A. ondan meseleler sorardı ve onun meviza ve duasına rağbet ederdi. Bir gün Süfyân, Rabiâ K.S.'a huzuruna girdi ve elini gösterip dedi ki: "Allâhumme innî eselüke'l-islâme" Râbiâ ağladı. Süfyân niçin ağladığını sordu. Râbiâ dedi ki sen beni ağlattın. Süfyân niçin dedi. Rabiâ dedi ki "Dünyada selâmet onun terkindedir ve sen dünyaya bulaşmışsın. Râbiâ'nın sözüdür ki her şeyin bir meyvesi vardır ve marifet meyvesi yüzünü Allâha çevirmektir. Ve hem o demiştir ki "Esteġfirullâh" Süfyân ondan sordu ki

[370] Nesayimü'l-Mahabbe min Şemayilü'l-Fütüvve, a.g.e., 442.

ben de Allâh'a yakın olmayı istiyorum, bunların en iyisi hangisidir? O dedi ki "Odur ki dünya ve âhirette O'ndan başkasını sevmez. Bir gün Süfyân onun huzurunda dedi ki "Ve ahaznâ" O dedi: "Yalan söyleme, eğer sen hüzünlü olsaydın, dirilik ona lezzetli olmayacaktı. Ve hem o demiştir ki "Ben sıkıntılı olmaktan sıkıntılı değilim; ben sıkıntılı olmamaktan sıkıntılıyım.")

Muhâkemetü'l-Lugateyn

Muhâkemetü'l-Lugateyn, Ali Şîr Nevâî tarafından H.905-1499 yılında; Türkçenin Farsçaya üstün olduğunu ispatlamak için kaleme alınır. Nevâî, esere başlarken, her şeyden önce Kuran dili de olması hasebiyle Arapçanın en üstün dil olduğunu vurgular. Ardından Türk, Hind ve Fars dillerini birbirleriyle karşılaştırır. "Nevâî'den önce dil konusuyla uğraşmış olan iki Türk büyüğü daha vardır: XI. Yüzyılda Kaşgarlı Mahmut, XIV. Yüzyılda da Emir Hüsrev Dihlevî. Bunlar birbirlerinden farklı ülkelerde ve farklı çağlarda yaşamış oldukları hâlde bir fikirde birleşiyorlar: Arapça bütün dillerden üstündür ve öbür dillerle ölçüşmeye girmez. Böyle olmakla beraber Kaşgarlı önsözünde Türk dili ile Arapçanın at başı birlikte yürüdüklerini belirtmiş ve eserini Arap kalıplarına göre düzenlemiş ve şöyle demiştir: "Tanrı Türkleri yeryüzüne egemen kıldı; derdini dinletebilmek ve Türklerin gönlünü alabilmek için onların dilleriyle konuşmaktan başka yol yoktur." Dihlevî ise önce Arapça ile Farsçayı karşılaştırmış ve Arapçanın her yönden üstün olduğunu belirtmiştir. Ardından Arapça ile Hint dillerini karşılaştırmış ve Hint dillerini övmüş, iki dilin bilimde ve sanatta eşit durumda olduğunu söylemiştir.

Nevâî, Muhakemetü'l-Lugateyn'de dört dili hesaba katmış, bunlardan Kuran dili olan Arapçanın üstün ve

seçkin bir dil olduğunu söylemiş ve onu bir kenara koymuştur. Diğer bir dil olan Hintçe'yi Dihlevî'nin aksine küçümsemiş, onu anlatım gücünden yoksun, ucu kırılmış bir kaleme benzetmiştir. Bu durumda ortada Türkçe ve Farsça kalmıştır."[371]

Nevâî, edebiyat ve şiirde kullanılan dille hükümdarlar arasında yakın ilişki olduğunu iddia eder. Ona göre Arap hükümdarlar zamanında Arapça, Fars hükümdarlar zamanında Farsça, Türk hükümdarlar (Timurlu hükümdarları) zamanında da Türkçe kıymet kazanır. Ancak Nevâî, Timurlu hükümdarları zamanında yaşayan Türk gençlerinden de şikâyetçidir. O, kendi zamanındaki Türklerin büyükten küçüğe Farsçayı çok iyi bildiklerini, ancak Farsların aynı şekilde Türkçe bilmediklerini sitemli bir şekilde dile getirir: "Bu ikki tâyifenin yigiti ve karısı belki ulukdın kiçikke barısı arasıda ihtilât 'alâ's-seviyyedür... Türkning uluğdın kiçikige diginçe ve nökerdin bigige diginçe Sart dilidin behremenddürler. ...Hattâ Türk şu'arâsı kim Farsî til bile rengîn eş'âr ve şîrîn güftâr zâhir kılurlar. Sart ulusınıng erzâlidin eşrâfığaça ve amîsidin dânişmendiğaça hîç kaysı Türk dili bile tekellüm kıla almaslar ve tekellüm kılğannıng ma'nâsın hem bilmesler."[372]

Nevâî, Türk gençlerinden bu konudaki duyarsızlığından bahsettikten sonra, Türkçenin dilbilgisi kuralları açısından zenginliğini dile getirir. Özellikle de şiir ve sanat ehlinin kendi dillerini bırakarak başka bir dille yazmamaları gerektiğini ifade eder. Yine de onlara, kendi dillerinde daha çok eser meydana getirmeleri kaydıyla, eğer iki dille söylemeye ve yazmaya güçleri yetiyorsa, başka bir dille

---

371 A. Dilaçar, *Nevâî'nin Dil Anlayışı,* TD, C.XV, S.173, 1966, s.301

372 Ali Şîr Nevâî, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, Haz: F.Sema Barutçu Özönder, TDK, Ankara 1996, s.14.

de yazabilecekleri şeklinde esneklik tanır. “Andan songra kim Türk tilining câmiyyeti munça dalâyil bile sâbit boldı. Kirek irdi kim bu halk arasıdın peydâ bolğan tab’ ehli salâhiyet ve tab’ların öz tilleri turğaç özge til bile zâhir kılmasa irdi ve işke buyurmasalar irdi. Ve yana bir til bile aytur kâbiliyyetleri bolsa öz tilleri bile köprek aytsalar irdi ve yana bir til bile azrak aytsalar irdi. Ve eger mübâlağa kılsalar ikkilesi til bile ting aytsalar irdi. Bu ihtimâlğa hod yol birse, bolmas kim Türk ulusınıng hoş-tab’ları mecmû’ı Sart tili bile nazm aytkaylar ve bi’l-kül Türk tili bile aytmağaylar, belki ayta almağaylar. Ve aytsalar hem Türk tili bile nazm aytkan dik fasîh Türkler kaşıda okuy ve ötkere almağaylar ve okusalar lafzlarığa yüz ‘ayb tapılğay her terkîblariğa yüz i’tirâz vârid bolğay.”

Nevâî Türk gençlerinin kendi dillerinde eser vermemelerinin sebeplerini şu şekilde sıralar: Başta Türkçenin inceliklerinin ve orijinal kullanımlarının sanatlı, güzel bir şekilde sıralanıp birleştirilmesindeki güçlük gelir. Bu işe yeni başlayanların ruh hâlini yakından, hatta kendinden bilen Nevâî, onların bu güçlüklere dayanamadıklarını, böylece daha kolay olan tarafa kaçtıklarını, bunun birkaç sefer de tekrarlanmasıyla huy hâline geldiğini söyler. Geleneğe sıkı sıkıya bağlılık, bu işe yeni başlayanların yazdıkları hakkında şiirden ve sanattan anlayan kişilerin görüşlerini öğrenmek ihtiyacı diğer önemli sebepleri teşkil eder. Şiir ve sanat erbabı da hep Farsî-gûy olduğuna göre, Farsî-gûyun diliyle yazmaktan başka çare kalmaz:

“Pes bu haysiyyetlerdin andak ma’lûm bolur kim çun bu tilde garîb elfâz ve edâ köpdür, munı hoş-âyende tertîb ve rubâyende terkîb bile bağlamağınıng düşvârlığı bar. Mübtedî tab’ı ol nazmnı düşvârlığ bile bağlamakdın kûft tapıp müteneffir bolur ve âsânrak sarı meyl kılur. Çün

niçe katla bu nev' vâki' boldı, tab'ı hûy kıldı. Çün tabî'at mu'tâd boldı, öz mu'tâdın koyup ğayr mu'tâdğa kim müşkilrek hem bolğay, meyl kılmağı müte'azzirdür. Yana ol kim öz fehm cinsi 'âcizlarnı hem mâyil belki müştegil, uşbu nev'ğa körer ve zamân ve resm ehli tarîkıdın çıkmağnı münâsib körmes ve bu nev' bile kalur. Ve mübtedîğa yana 'âdetdür kim tab'ıdın ol nime baş ursa çün öz zâde-i tab'ı özige mahbûb ikenge mecbûldur. Tiler ki anı bu fen ehliğa 'arz kılıp cilve birgey. Çün bu fen ehli Fârsî-gûydurlar ve Türk elfhzıdın behremend imesler."[373]

"Nevâî, derin bir ulusal duygu ile Arapça ve Farsçanın karşısına dikilmiş, Türkçenin üstünlüğünü savunmuş, Türkçe yazan şairleri desteklemiş, onlara yol göstermiştir. Muhâkemetü'l-Lugateyn adlı eserinde diğer dillerle Türkçeyi karşılaştırmış ve Türkçenin bilhassa Farsçadan üstün bir dil olduğunu ispat etmeye çalışmıştır. Bu karşılaştırma sırasında Nevâî Türkçenin Farsçadan üstün bir dil olduğunu anlatırken beş ana nokta üzerinde yoğunlaşmıştır:

1. Türkçede olup da karşılıkları Farsçada olmayan sözcükler.
2. Türkçe sözcüklerde anlam zenginliği.
3. Türkçede ünlülerin bolluğu.
4. Her varlık, her yaratık için ayrı bir sözcük.
5. Türkçenin gramer zenginliği."[374]

Muhâkemetü'l-Lugateyn Anadolu sahasında ilk olarak Necip Asım'ın önsözü, Veled Çelebi'nin çevirisiyle gerçekleştirildi: Muhâkemetü'l-Lugateyn, İkdam Külliyatı, İstanbul 1315. Daha sonra İ.Refet Işıtman Türkiye Türkçesine

---

[373] Ali Şîr Nevâî, Muhâkemetü'l-Lugateyn, a.g.e., s.15.
[374] Hikmet Dizdaroğlu, *Nevâî'de Dil Bilinci*, TD, C.XV, S.173, 1966, s.293

aktardı: Ali Şîr Nevâî, Muhâkemetü'l-Lugateyn, TDK, Ankara 1941. Son olarak da F.Sema Barutçu Özönder tarafından geniş bir inceleme, tercüme, transkribe ve tıpkıbasımıyla beraber bir kez daha yayınlandı: Ali Şîr Nevâî, Muhâkemetü'l-Lugateyn, Haz: F.Sema Barutçu Özönder, TDK, Ankara 1996.

Muhakemetü'l-Lugateyn'den

"Andak ma'lûm bolur ki Türk Sartdın tîz-fehmrak ve bülend-idrâkrek ve hilkatı sâfrak ve pâkrek mahlûk boluptur. Ve Sart Türkdin ta'akkul ve ilmde dakîkrak ve kemâl ü fazl fikretide amîkrak zuhûr kılıpdur. Ve bu hâl Türklerniñg sıdk u safâ ve tüz niyyetidin ve Sartlarnıñg ilm u fünûn ve hikmetidin zâhir durur. ...Ammâ Türkniñg uluġdın kiçikige diginçe ve nökerdin bigige diginçe Sart tilidin behremenddürler. Hatta Türk şu'arâsı kim Farsî til bile reñgîn eşâr ve şîrîn güftâr zâhir kılurlar. Ammâ Sart ulusınıñg erzâlidin eşrâfıgaça ve âmîsidin dânişmendigaça hîç kaysı Türk tili bile tekellüm kıla almaslar ve tekellüm kılgannıñg ma'nâsın hem bilmesler.

... Bu alfâz u ibâretde bu nev' dakâyık köpdür kim bu küñge diginçe hîç kişi munuñg hakîkıġa mulâhaza kılmaġan cihetdin bu yaşurun kalıpdur. Ve hünersiz Türkniñg sitem-zarîf yigitleri âsânlıkka bola Farsî alfâz bile nazm ayturġa meşgûl bolupturlar. Ve fi'l-hakîka eger kişi yahşı mulâhaza ve te'emmül kılsa çun bu lafzda munça vus'at ve meydanıda munça fushat tapılur kirek kim munda hr suhan-güzârlıġ ve fasîh-güftârlıġ ve nazm-sâzlıġ ve fesâne-perdâzlıġ âsânrak bolġay ve vâki' âsânrakdur. Andın soñgra Türk Tilinin câmi'iyyeti munça delâyil bile sâbit boldı kirek irdi kim bu halk arasıdın peydâ bolġan tab' ehli salâhiyet ve tab'ların öz tilleri

turġaç özge til bile zâhir kılmasa irdi ve işke buyurmasalar irdi. Ve eger ikkilesi til bile aytur kâbiliyyetleri bolsa öz tilleri bile köprek aytsalar irdi. Ve yana bir til bile azrak aytsalar irdi. Ve eger mübâlaġa kılsalar ikkelesi til bile tiñg aytsalar irdi.

... Bu ihtimâlġa hod yol birse, bolmas kim Türk ulusunıñg hoş-tab'ları mecmû'ı Sart tili bile nazm aytkaylar ve bi'l-kül Türk tili bile aytmaġaylar belki köpi ayta almaġaylar ve aytsalar hem Sart, Türk Tili bile nazm aytkan dik. Fasîh Türkler kaşıda okuy ve ötkere almaġaylar.

... Bu sözlerdin hasm mundak bilmesün ve müddeî bu nev' gümân kılmasun ki miniñg tab'ım Türk alfâzıġa mülâyim tüşken üçün ta'rifide mubâlaġa izhâr kılur min ve Farsî ibâretka münâsebetim azrak üçün inkâr ve nefyiġa ısrâr körgüzür min kim Farsî alfâz istifâsın ve ol ibâret istikzâsın kişi mindin köprek kılmaydur irkin ve salâh u fesâdın mindin yahşırak bilmeydür irkin kim.

... Zâhir kıldım ve hayâlımġa mundak kilür kim Türk ulusı fasîhlarıġa uluġ hak sâbit kıldım ki öz alfâz u ibâretleri hakîkatı ve öz til ve lugatları keyfiyyetidin vâkıf boldılar ve Farsî-gûylarnıñg ibâret ü alfâz bâbıda ta'n kılur ser-zenişidin kutuldılar. Alar dağı renc u maşakkatım mukâbeleside çün bu mahfî ilmdin ki zâhir kılıp min, vukûf tapsalar, ümîd ol kim bu fakîrni hayr du'âsı bile yâd kılġaylar ve rûhumnı anıñg bile şâd kılġaylar."[375]

(Bilindiği üzere Türk, Sart'tan daha pratik düşünceli, daha yüksek kavrayışlı ve yaratılış bakımından daha saf ve temiz yüreklidir. Sart ise Türk'ten bir konu üzerine kafa yorma ve ilimde daha hassas, marifet ve olgunluk tefekküründe daha derin görünür. Bu durum Türklerin doğruluk

---

[375] Ali Şîr Nevâî, Muhâkemtü'l-Lugateyn, Haz.F.Sema Barutçu Özönder, Ankara,1996, s.180-195.

ve iyi niyetinden, Sartların da ilim, fen ve hikmetinden bellidir.

… Fakat Türkler, büyükten küçüğüne, hizmetçiden beyine kadar Sart dilinden nasiplerini almışlardır. Hatta Fars diliyle parlak şiirler, tatlı sözler ortaya çıkaran Türk şairleri olduğu hâlde, Sart halkının en aşağısından en ileri gelenine, ümmîsinden bilginine kadar hiç biri Türk dili ile konuşamaz, söylenenin manasını anlayamaz.

Bu söz ibarelerde bu tür incelikler çoktur. Bu güne kadar bunun gerçekliği üzerinde etraflıca düşünülmemiş olduğundan bu konu gizli kalmış, Türk'ün hünersiz, zarîf gençleri kolaylığa kaçarak Farsça sözler ile şiir söylemeğe meşgul olmuşlardır. Esasen kişi etraflı ve iyice düşünse, bu sözlerde bu kadar genişlik ve söz söyleme alanında bu kadar açıklıklar bulunduğuna göre, bu dilde her güzel ve düzgün söz söyleme şairlik ve yazarlığın kolay olacağını anlar. Hem Türk dilinin olgunluk ve yüksekliği bunca delillerle ispat edildi. Bu halk arasından ortaya çıkan yaratıcı kişilerin (şairlerin), sanatçıların güçlerini, yaratıcılıklarını kendi dilleri dururken başka dil ile göstermemeleri, böyle bir işe yönelmemeleri gerekirdi. Şayet her iki dille söyleme yetenekleri varsa, kendi dilleri ile daha çok söyleyip başka dil ile daha az söyleselerdi. Eğer mübalağa etseler her iki dil ile denk söyleselerdi.

Türk halkının güzel yazanlarının hepsi Sart dili ile nazm etsinler, hiç Türk dili ile söylemesinler. Bu ihtimali akla getirmek bile mümkün değil. Hiç şüphesiz çoğu söylemiyor. Söyleseler bile Sart'ın Türk dili ile nazmetmesi gibi. Fasih Türkler huzurunda okumayacaklar ve kabul ettiremeyecekler.

Bu sözlerden benim tabiatım Türk sözlerine uyumlu düştüğü için tanıtmasında mübalağa ediyorum, Farsça

sözlerle ilgim daha az olduğundan red ve inkâr etmekte ısrar ediyorum, şeklinde ne hasım böyle anlasın, ne müddei bu tür şüphede bulunsun. Farsça sözlerin mükemmelen kavranmasını ve ibarelerin inceden inceye araştırmasını kimse benden daha iyi yapmamıştır, her hâlde."

Böylece Türk halkının fasihlerine kendi söz ve ibarelerinin mahiyetinden, kendi dil ve kelimelerinin keyfiyetinden haberdar edip Farsça konuşurların Türkçe ibare ve sözler hususunda yerici serzenişlerinden kurtararak onlara büyük bir hak sağlamış olduğumu umuyorum. Onlar da çektiğim zahmet ve meşakkatin karşılığı olarak ortaya koyduğum bu gizli ilimden vukuf bulurlarsa, ümidim o ki, ben Fakîri hayır dualarıyla yâd edecekler, ruhumu şâd edeceklerdir.)

Lisânu't-Tayr

Lisânu't-Tayr, İran şairi Feridüddin-i Attâr'ın Mantıku't-Tayr adlı eserine naziredir. Nevâî, her ne kadar tercüme kelimesini kullanıyorsa da, bu eseri olduğu gibi aktarmamış, gereksiz bulduğu bazı bölümleri bırakmış, yeni öyküler eklemiş, eserin işlenişinde baştan sona kendi kişiliğinin ve çağının damgasını vurmuştur. Nazireciliği basit bir aktarmacılık olarak kabul eden bir önyargı ile Blochet, Nevâî'nin Nizâmî, Attar, Husrev ve Câmî gibi büyük İran şairlerine nazire olarak yazdığı mesnevileri basit birer tercüme ve taklit olarak değerlendirmiştir. Blochet'in bu büyük yanılgısına şüphesiz, Türk şiirini hakkıyla anlayamaması yanında, Nevâî'nin eserlerinde gösterdiği engin tevazuun yanlış anlaşılması da rol oynamıştır. Nitekim Rus bilgini Bertels, Attar'ın Mantıku't-Tayr'ı ile Nevâî'nin Lisânu't-Tayrını karşılaştırır ve Nevâî'nin eserinin çok

daha derli toplu, gereksiz ayrıntıdan uzak olduğunu ve ustaca işlendiğini savunur.[376]

Nevâî, ömrünün son yıllarında yazdığı (1499) ve Hüseyin Baykara'ya takdim ettiği bu eserinde sanatının doruğuna çıkmıştır. Manzum eserler arasında sonuncu olan Lisânu't-Tayr, kendi ifadesine göre, çocukluğundan beri yazmayı tasarladığı, uzun yıllar boyunca kafasında olgunlaştırdığı bir eserdir.

Eser, tasavvufun en temel ilkesi olan İlâhî tecelliyi anlatır. Bir gün bütün gülistan, orman, deniz ve çöl kuşları toplanırlar. Fakat bir başkanları olmadığı için topluluklarında tam bir düzensizlik hüküm sürer. Herkes başkanlığa kendisini layık görür. O sırada Hüdhüd çıkagelir. Onlara kuşların da bir şâhı olduğunu söyler, bu şâh için sıralanan vasıflar doğrudan Tanrının vasıflarıdır. Hüdhüdün bu sözleri üzerine kuşlar sevinirler, onu överek Simurg'un vasıflarını anlatmasını isterler. Hüdhüd onlara Simurg'un vasıflarının anlatmakla bitmeyeceğini, onu gidip görmek gerektiğini söyler. Yolda karşılaşacakları güçlükleri anlatır. Sonra sırası ile Tûtî, tâvûs, bülbül, kumrî, kiklik, tezerv, durrâc, kebûter, şâhbâz ve şunkara övgüler söyleyerek onları bu yolculuğa teşvik eder. Fakat daha yolun başında aciz kalırlar. Hüdhüd bir yerde konak vererek kuşların sözlerini dinler. Sırası ile kuşlar özür dilerler. Bunlardan Tûtî, kendini beğenmiş insanları, Tavus dış görünüşe önem veren insanları, bülbül dünyevî aşka bağlananları, kumru rahatına düşkün olanları, Kebûter su ve dane için kölelik yapanları, vb. insanları temsil ederler. Karşılıklı konuşmalar devam eder.

Bundan sonra tasavvuf ilkeleri basit öyküler şeklinde

---

[376] Ali Şîr Nevâî, *Lisânu't-Tayr*, Haz:Mustafa Canpolat, TDK, Ankara 1995, S.3; E.Bertel's, Nevâî i Attar, Leningrad 1928, s.24-82.

anlatılır. Allâh'ın kendi güzelliğini göstermek için insanı ayna kılışı, aşkla Allâh'a bağlanmanın her şeyden üstün olduğu işlenir. Kuşlar kendilerine bir başkan gerektiğini anlarlar. Hüdhüde önerirler, fakat kabul etmez. Sonunda kura çekilir ve Hüdhüde isabet eder; o da ister istemez kabul eder. Asıl büyük yolculuk bundan sonra (mürşide intisap ettikten sonra) başlar. Önlerine büyük, tehlikeli vadiler çıkar. Kuşlar, büyük bir korku içinde Hüdhüde sorular sorarlar. Yine çeşitli insan tiplerini anlatan bu sorularda, herkesin bu yollardan geçerek, Allâh'a ulaşmasının mümkün olup olmadığı konusu işlenir. Hüdhüd hepsine cevaplar verir, her cevaptan sonra bir öykü anlatılır.

Bu sorulardan sonra sırası ile *taleb vâdîsi, ışk vâdîsi, ma'rifet vâdîsi, istiğnâ vâdîsi, tevhîd vâdîsi, hayret vâdîsi ve fakr u fenâ vâdîsi*'nin sıfatları anlatılır. Her vadi için bir öykü de anlatılır. Daha sonra *fenâ-bekâ* meselesini basit bir öykü çerçevesi içerisinde işleyen üç öykü anlatılır. Kuşlar fenâ vadisinden geçerek bekâ mülküne gelirler. Ancak yollarda pek çok zahmet ve eziyet çekmişlerdir; kimi ölmüş, kimi kaybolmuştur. Gördükleri onları daha da şaşırtır. Yüzlerce güneşin yanında zerrenin yüzde biri gibi kaldığı, dünyanın yanında çerçöp sayılacağı, yağmurlar yağan, şimşekler çakan muazzam bir ülkeye gelmişlerdir. O sırada saraydan bir çavuş çıkar, onları kovar. Kuşlar iyice ümitsizliğe kapılırlar, fakat Hüdhüd, yeniden onlara kuvvet verir. Vasl bağından cemâliyyet yeli eserek aradaki perdeleri kaldırır. Vasl bağına girerler. Burada her gül bir aynadır, nereye baksalar kendilerini görürler. Zaten otuz kuş kalmıştır ve Simurg da "otuz kuş" demektir. Böylece Allâh kendilerinde tecelli etmiş olur.[377]

---

[377] Nevâî, Lisânu't-Tayr, a.g.e., s.14.

Lisânu't-Tayr'dan Örnekler

Kuşlar Dikkat Bile Sorġandın Soñgra Hüdhüd Sîmurgdın Nişâneler Aytkanı (Kuşların dikkat ile sormasından sonra Hüdhüd'ün Simurg hakkında ipuçları vermesi)

Ten içinde sizge ol cândın yakın
Her ni yok andın yakın andın yakın

(Ten içinde size canınızdan yakın, size en yakın olandan da yakın;)

Lîk siz miñg yılçılık andın yırak
Kaysı miñg yıllık ki imkândın yırak

(Fakat siz ona bin yıl kadar uzaksınız, hangi bin yıl belki imkândan daha uzaksınız.)

Andın ayru kimsege cândın ni sûd
Cân ki ansız bolġay ol andın ni sûd

(Ondan ayrı olana canından ne fayda var, cân ki ondan ayrı olursa ondan ne fayda var.)

Vaslı bir demlık ki tüşkey ittifâk
İkki 'âlem şehlıġıdın yahşırak

(Onunla bir anlık kavuşma, iki âlem padişahlığından iyidir.)

Furkatıda kim ölümdindir hatar
Sikkiz uçmak yitti dûzahdın beter

(Ayrılığı ölümden tehlikelidir, sekiz cennet ile yedi cehennemden beterdir.)

Lîk mundak şehġa vasl âsân imes
İstemey köp sa'y ile imkân imes

(Ancak böyle bir şâha vuslat kolay değildir, çok çalışmayla istemezsen mümkün olmaz.)

Bîşeler mühlik belâlardın tola
Şâhı endûh u ta'ab bergi belâ

(Ormanları helak edici belalarla dolu, fidanı sıkıntı ve üzüntü, yaprağı bela.)

Hem hevâsında bulutlar çarh urup
Başka yamġur ornıġa taş yaġdurup

(Hem havasında bulutlar yükselir; başına yağmur yerine taş yağdırır.)

Hem sehâbıdın çakınlar çakılıp
Tâbıdın 'âlemde otlar yakılıp

(Hem bulutunda şimşekler çakar, sıcaklığından dünyadaki ateşler yanar.)

Anda bir tün konġalı kâşâne yok
Cism kût almakka su vü dâne yok

(Orada bir gece konacak yer yok, insanın gıda alması için su ve yiyecek yok.)

Miñg tümen kuş eyleben ol yan sefer
Ursa miñg yıl ol hevâda bâl u per

(Bin tümen kuş o tarafa sefere çıksa, bin yıl havada kanat çırpsa;)

Beyle yol kat' itmegi ma'lûm irmes
Maksadıġa yitmegi ma'lûm irmes

(Böyle gitse yol kat etmesi kesin değildir, hedefe ulaşması kesin değildir.)

Lîk ol kim bu talebde birse cân
Yahşırak kim yüz hayât-ı câvidân

(Fakat kim bu yolda can verirse, yüz tane ölümsüzlükten iyidir.)[378]

Kûf 'Özri (Baykuşun Özrü)

Zâhir itt 'acz-i ahvâlini kûf
Kim irür min min za'îf ü yol mahûf

(Baykuş vaziyetinin zorluğunu bildirdi, ben çok zayıfım yol da tehlikeli dedi.)

Ötkerip min 'ömrni vîrânede
Başıma yimrülgü dik kâşânede

(Başıma yıkılacak gibi olan bu yerde, ben zamanımı harabede geçirdim.)

Barça evkâtım ötüp endûh ile
Mâtem ehli dik ötüp figân u vûh ile

(Tüm zamanımı sıkıntı ve matem ehli gibi ağlayıp inleme ile geçirdim.)

Genc ümîdiğa figânlar körgüzüp
Lîk ol ümmîd ile özni buzup

(Hazine ümidiyle ağladım, o ümit ile kendimi harap ettim.)

Dip ki gerçi tarttım ömrümde renc
Bâk imes bir kün nasîbim bolsa genc

(Diyorum ki ömrümde hep eziyet çektim, bir gün de nasibim hazine olsa zararı yok.)

Min ki genc ümmîdidin dîvâne min
Kiçe kündüz sâkin-i vîrâne min

(Ben ki hazine ümidiyle deliyim, gece gündüz harabedeyim.)

---

[378] Mustafa Canpolat, Ali Şîr Nevâî, Lisânü't-Tayr, Ankara, 1995, 373-394.

Bu uzun yoldın mini tutkıl mu'âf
Min kim ü Sîmurġ birle kûh-ı Kâf[379]

(Bu uzun yoldan beni affet, ben kim, Simurg ile Kâf dağı kim.)

Hüdhüd Cevâbı Kûfġa (Hüdhüdün Baykuşa Cevabı)

Didi Hüdhüd k'ey işing mekr ü hıyel
Kasd-ı cânıng eyleben tûl-ı emel

(Hüdhüd dedi ki ey işi hile olan, canının istediği uzun emel olan;)

Yir tutup köñglüñgde ümmîd-i muhâl
Kim vuku'ıġa anıng yok ihtimâl

(Senin gönlünde imkânsız bir şey yer tutmuş, onun gerçekleşmesine ihtimal yok.)

Fi'l-mesel bi'l-farz tapsañg hem bu genc
Kıl hayâl ey nâ-tüvân-ı gussa-senc

(Ey zavallı diyelim ki sen burada hazine buldun;)

Kim ni bolġay behreñg andın cuz belâ
Her dem özge gamġa bolmak mübtelâ

(Her an bir başka gama mübtela olarak, elde edeceğin şey beladan başkası değildir.)

Hikâyet

Bar idi bir mülk ara dîvâneî
Kiçe kündüz meskeni vîrâneî

(Bir yerde bir deli vardı, gece gündüz yeri harabe idi.)

---

379 Lisânü't-Tayr, a.g.e., 875-890.

Genc ümîdi birle ömrin ötkezip
Her dem ol vîrâne bir yanın kazıp

(Hazine ümidiyle ömrünü tüketerek; her seferinde o harabenin bir tarafını kazardı.)

İttifâkâ bes ki çikti renc ol
Bahtı bir kün gencġa başkardı yol

(Uzun bir eziyetten sonra, talihi bir gün hazineye ulaştı.)

Bir işik boldı ‘ıyân nakbı ara
Kirdi irse bir uluġ ‘işret-serâ

(Kazdığı yerde bir kapı göründü, içeride bir büyük eğlence yeri vardı.)

Kırk hum anda Ferîdûn genci dik
Yok Ferîdûn belki Kârûn genci dik

(Orada Feridun’un hazinesi gibi kırk küp (buldu), ne Feridun’u belki Karun’unki gibi.)

Örmegidin tilbe itti terk-i hûş
Yitti nâgeh bir le’îm-i saht-kûş

(Sevincinden aklını terketti, ansızın kötü niyetli bir kuş geldi.)

Kördi ol vîrânede dîvâneni
Hûş zâyil kılġuçı hum-hâneni

(O harabede deliyi ve aklı götürücü meyhaneyi (hazine) gördü.)

Körmey ol mecnûnnı mahrem çikti tîġ
Kanını genc üzre tökti bî-dirîġ

(O deliyi görünce kılıcını çekti, kanını o hazine üzerine döktü.)

Genc irdi ‘ömri anıñg vâyesi
Bardı genc üstide cân sermâyesi[380]

(Onun ömrünün gayesi hazine idi, can sermayesini hazine üstünde verdi.)

Çihil Hadis

Kırk hadis anlamına gelen *Çihil Hadis* 1481-1482 yılları arasında yazılmıştır ve Câmî’nin Erbâin Hadis isimli eserinin çevirisidir. Eserde Hz. Muhammed’in (S.A.S) sözlerinden seçilmiş kırk hadis, manzum olarak dörtlükler halinde açıklanmıştır.

Çihil Hadîs

Mü’min irmestür ol kî îmândın
Rûzgârıda yüz safâ körgey
Tâ ki kardaşıġa revâ körmez
Ni kim öz nefsiġa revâ körgey

(Mümin değildir o kişi ki imandan zamanında yüz iyilik görür. Ancak kendi nefsine layık gördüğünü, kardeşine layık görmez.)

Kim müselmânlıġ eylese da’vâ
Çin imes ger fidâ kılur cânlar
Ol müselmân durur ki sâlimdür
Tili vü ilkidin Müselmânlar

(Bir kimse müslümanlık davasında bulunsa ve canlar feda etse gerçek müslüman olmasına yetmez. Ancak dilinden ve elinden diğer müslümanların emin olduğu kişi gerçek müslümandır.)

---

[380] Lisânü’t-Tayr, a.g.e., 875-890.

Dostlaşıng hediyyeler birişip
Behre tapkan hıred ‘atiyyesidin
Hod cihânda ‘atıyyeî bar mu
Yahşırak dostluk hediyyesidin

(Hediyeler verip dost olun, ey akıl hediyesinden nasibini alan kişi, bu cihanda dostluk hediyesinden daha iyi hediye var mı?)

Yahşı söz birle hâcet ehlin sor
Birmeseñg yahşı tu’medin nafaka
Ni üçün kim Rasûl kavli bile
Yahşı söz bardur eyle kim sadaka

(İyi sözle ihtiyaç ehlini sor, iyi azıktan sadaka vermesen de Peygamber sözünü dinle, iyi söz de olsa sadaka olarak ver.)

Asru köp külme kim öler imiş
Zinde-dil köñgli külgü kesretidin
Munı her kim ki bildi köñgli bile
Külmegey olsa külgü hasretidin

(Çok fazla gülme ki zinde gönül, gülme çokluğundan ölürmüş. Bunu gönlü ile bilen her kişi, gülmeye hasret kalsa da gülmesin.)

Anlarnıng ayağı astıdadur
Ravza-i cennet ü cinân bâğı
Ravza bâğı visâli ister iseñg
Bol ananıñg ayağı tofrağı

(Cennet ravzası ve cennetler bahçesi, anaların ayağı altındadır. Cennet bahçesine kavuşmak ister isen onun ayağının toprağı ol.)

Kim ki mü'min durur kaçan çıdaġay
Ki özi tok u koşnı bolġay aç
Añga daġı kirek yitürse nasîb
Hânıda ger gülâc u ger umaç[381]

(Mümin olan kişi, kendisi tokken komşusu aç olunca buna nasıl katlanır. Sofrasında ister güllaç, ister umaç olsun, komşusuna kısmetini yetiştirmesi gerekir.)

Vakfiyye

Nevâî, vakfetmiş olduğu hayrat için önce Farsça olarak hazırladığı bu eseri sonra Türkçe olarak özetlemiştir. Eser 1481-1482 yıllarında kaleme alınmıştır.

Nazmü'l-Cevâhir

Hüseyin Baykara'nın Nevâî'yi öven Risalesine karşı yazılmış, Halife Ali'nin Nesru'l-Le'al adlı sözlerinin rubâî nazım şekliyle yapılmış bir çevirisidir. Eser 1485 yılında kaleme alınmıştır.

Târih-i Enbiyâ ve Hükemâ

Âdem Peygamberden Hz. Muhammed'e (S.A.S.) kadar peygamberler ile bilginleri anlatan bir eserdir. 1485 yılında kaleme alınmıştır.

Tarih-i Mülûk-ı Acem

Dört tabakaya ayrılan İran şahlarının sırasıyla özetlendiği bir eserdir. 1485 yılında kaleme alınmıştır.

---

381 Levend, Divanlar ve Hamse Dışındaki Eserler, IV, a.g.e., s.35.

Hâlât-ı Seyyid Hasan Erdeşîr

Hasan Erdeşîr'in ölümü üzerine yazılmış bir hâtırattır.[382] Eser 1494- 1495 yıllarında kaleme alınmıştır.

Hâlât-ı Pehlevan Muhammed

Nevâî, bu eserde devrinin önde gelen edebiyatçı, bestekâr, tabib ve sûfîsi Pehlevan Muhammed'i tanıtır.[383] Eser 1494-1495 yıllarında kaleme alınmıştır. Çok sanatlı bir üslupla yazılan bu risale Pehlevan Muhammed'i anlatmanın yanında devrin kültür ve edebiyat hayatını da aydınlatmaktadır. Ayrıca bizzat şairin hayatı hakkında da bazı ipuçları vermektedir. Şimdi bu risaleden önemli gördüğümüz bazı bölümleri aktaralım:

"Tesadüfen bir gün seher vakti Fakir bir şiir yazmış idim ki matlaı budur: Her nereye baksam gözüme o güneşten nur erişir/ Her neye nazar kılsam bana o ay görünür.

Bu şiir yedi beyitti. Müsveddesini cebime koymuş, henüz hiç kimseye okumamış ve göstermemiş idim. Pehlivan iltifat sebebiyle ve alışılmış usulüyle omuzumu tutmaktaydı. Senin için bugün güzel Türkçe şiir söyler dediler diye söze başladı. Ve Türkçe nazım söyleyenlerden de bu sözü doğrulattık. Bizim bir sualimiz var, cevap ver. Dedim ki bilirsem cevap vereyim. Siz bütün sualinizi sorunuz. Sualim budur ki şiirleri zaman sahifesine geçen Türkçe şiir yazan şairlerden hangisi daha iyi söylemektedir? Sen hangisini beğenirsin? Fakir hepsi iyi söylemektedir ve ben beğenirim dedim. Sen yapmacık davranışı ve alçak

---

382 Kemal Eraslan, *"Nevâî'nin Seyyid Hasan Big Risalesi",* TM, C.XVI, İst.1971, s.89-110.

383 Kemal Eraslan, *"Nevâî'nin Hâlât-ı Muhammed Risalesi"*, Tm, C.XIX, İst.1980, s.99-164.

gönüllüğü bırak, doğruyu söyle. Hepsini beğeniyorum dersin, fakat hepsi bir değildir, elbette aralarında fark var. Fakir, şu an değeri herkesçe kabul edilen kavmin üstadı ve söz meliki Mevlana Lutfî, dedim.

Dedi ki niçin Seyyid Nesimî demedin? Fakir hatıra gelmedi dedim. Seyyid Nesimî'nin nazmı başka tarzdadır ve zahir ehli şairleri gibi nazım söylememektedir, belki hakikat yolunda nazım söylemektedir. Ve bu sualde senin maksadın mecaz yolunda söz söyleyen halktı. Pehlivan itiraz ederek kinayeli dedi ki Seyyid Nesimî varken, Lutfî nazmını beğenmen uygun düşer mi? Ve durum şu ki Seyyid Nesimî'nin nazmı zahiren mecaz tarafına, mana yönünden de hakikat tarafına yönelir.[384]

Münşe'at

Nevâî'nin mektuplarından oluşmuş bir eserdir.[385] 1491-1492 yılından sonra kaleme alınmıştır.

Yanlışa Saplanmış Bir Gence Yazılmış Bir Mektup:

Ey nefs hevâsıġa giriftâr olġan/ Şeytân işige işiñg nümûdâr olġan

Hem zühd ile izzetka sezâvâr olġan/ Hem fısk ile âlem ilige hâr olġan

Ey ser-geşte-i hod-rây ve ey baht-ı bergeşte-i bî-ser ü pây ol vaktdin biri kim mezellet tofraġıdın rûzgârıng çihresin süpürdüm ve mihnet deşti ser-gerdânlıġıdın perîşân hulkungnı yıġışturdum. Egerçi kiçik irdiñg ammâ

---

[384] Kemal Eraslan, Ali Şîr Nevâî'nin "Hâlât-ı Pehlevan Muhammed" Risâlesi, TM, C.XIX, İstanbul 1980, s.101.

[385] A.Deniz Abik, *Ali Şîr Nevâînin Risaleleri: Tarih-i Enbiyâ ve Hükemâ, Tarih-i Mulûk-ı Acem, Münşeat*, Ankara Ünv. SBE, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1993,1184s.

andak imes ki hâtırıñgdın mahv bolġay. Ve egerçi tıfl irdiñg andak irmes ki zamîriñgdin unutulmuş bolġay. Hayâtımnı siniñg terbiyetiñgġa meş'ûf ve evkâtımnı siniñg muhafazatıñgġa masrûf kıldım. Ve ferzendlığıñg rakamını hâtırımġa muharrer ve atalıġ mihr ü şefkatin hâliñgġa makarrer ittim. Ay u yılda bir kün belki kiçelik kündüzlükte bir sâat ahvâliñgdin gâfil bolmadım ve riâyetiñg kâ'idesin il körgü dik tüzdüm belki körgenler reşk yüzidin hased yitkü dik körgüzdüm. Zâhiriñgni ehl-i zâhir fünûn u fezâyili bile ârâste ve bâtınıñgnı ehl-i hakâyık ve ma'ârifi bile pîrâste bolurġa sa'y kıldım. Tâ rûzgârın pâkîze-âyîn ve de'b ü şi'ârıñg tevâzu' u temkîn bolup akvâl ü ef'âliñg takvâ vü tâ'at bile ma'mûr ve iştigâl ü hisâliñg âdemîlıġ ve insâniyyet bile meşhûr boldı.

... Ammâ çün işler öz yiride imes ikendür bakıp turġunça azdıñg. Rûzgârıñg salâhı fesâdġa yandı ve ef'âliñg pâkîzeligi nâ-pâklikke ilendi nasîhatnı kulakka salmadıñg ve pend bile melâmetni köñgülge almadıñg. Hâliñgdin haberdâr kılġan sayı bî-haberrak ve fısk u fücûruñgnı men' kılġan sayı tîzrak bolduñg. Pâdşâh-ı İslâmnıñg hullide mülkühu munça yılġa terbiyetin ve bu fakîrniñg munça vaktlık sa'y ve imgekini ve özüñg yıllar tartkan riyâzetiñgni nefs-i şûm hevâsı ve fi'l-i mezmûm muktezâsı bile zâyi' kıldıñg. ...Ve Hak Sübhanehu ve Taâle kaşıda dağı tevbeler kılıp ahdler bağlap andlar içip barçanı bozup Tiñgri Taâledin korkmadıñg. ... Ve mundak şerîf ü azîz hâtırlarnı özüñgdin âzürde kılmak bile itse bolur kim, Ka'be'ni yıkıpsın, belki hayat ve tiriklik binâsın vîrân kılıpsın. Gaflet ü nâ-dânlığıñg ol mertebede kim, buk'a-i hayr yasamakka özüñgġe bâzî birip yitip yıbarursın kim, sini yahşi yiğit hayâl kılġaylar, ve âdemî kişi sağınsaylar. Bu temennâdın yüz heyhât ve bu müddeâdın yüz miñg uyat

siniñg munça kılġanlarıñg mukâbeleside min dağı sezâ vu cezâ yitküre alur irdim. Ammâ ikki cihetdin yitkürmedim. Biri bu kim munça pend u nasîhat ve teşnî' u melâmet ve and u emân bile birev kim mütenebbih bolmamış bolsa bir niçe îzâ vü azâb yitkürürde bu fakîrniñg za'îflıġ mizâcıda tereddüd ü teşvîş köprek yitküsidür ve sañga hod tefâvüt kılmaġusıdur. Yana bir bu kim sin her bî-kâ'idelıġ kim kılıpsın añga köre sezâ vü cezâ tapıpsın kim ol Pâdşâh-ı İslâm hümâyûn hâtırıñg gubârı ve mürebbî vü velî-ni'metniñg ve sâyir azîzlerniñg köñgülleriniñg âzârıdur kim her biri fi'l-hakîka yüz ölümdin artukdur ammâ bu ma'nîdin sin gâfilsin.

Ey gâfil ü gafletka vücûduñg maġlûb
Mecmû' yamanlıġ nazarıñgda mergûb
Bardıñg dağı kilmediñg bu irdi matlûb
Yalġanlarıñg içre yok idi mundın hûb"[386]

(Ey nefis hevasına giriftar olan
Şeytan işine işi örnek olan
Hem zühd ile izzete uygun hareket eden
Hem günahıyla dünyaya diken olan)

Ey başıbozuk serseri ve ey bahtı tersine dönmüş olan! Tâ o vakitten beri ki alçaklık toprağından, ruzgârının çehresini süpürdüm ve belâ çölünün başıbozukluğundan kötü huylarını topladım. Ne kadar da küçük olsan hatırından çıkmış olamaz. Ne kadar çocuk da olsan unutmuş olamazsın. Hayatımı senin terbiyene adadım ve vaktimi seni korumak için sarf ettim. Ve evladım olduğunu kalbime yazdım ve babalık şefkat ve hâline uygun hareket ettim.

---

[386] Agah Sırrı Levend, Ali Şîr Nevâî. Divanlar ve Hamse Dışındaki Eserler, IV, Ankara, 1968, s.100.

Ay ve yılda belki bir gün içinde belki bir saat hâlinden habersiz olmadım ve gereken her şeyi başkalarının da gördüğü gibi yerine getirdim, belki görenlerin kıskançlıklarını da gördüm. Zâhirini zâhir ehlinin fen ve faziletleriyle süsledim ve bâtınını hakikat ve marifet ehliyle süslemek için çalıştım. Öyle bir hâl oldu ki hâlin temiz bir hâl ve şiar ve usulün tevazu ve temkîn olup söz ve hareketlerin takva ve taat ile mamur oldu ve hâl ve tavırların insanlık ile meşhur oldu.

... Fakat işler yerinde durmadı ve zamanla yoldan çıktın. Hâlinin güzellikleri kötülüğe döndü ve işlerinin temizliği kirliliğe ulaştı, nasihatlere kulak vermedin ve öğütleri dinlemedin. Hâlinden haberdar olmamıza habersiz ve kötülüklerini engelleyenlere daha keskin davrandın. İslam padişâhının bunca yıllık terbiyesi ve bu Fakirin bunca vakitlik gayret ve sıkıntısını ve kendinin yıllar alan gayretini kötü nefsinin hevası ve ayıbı olarak boşa verdin. Ve Allah'ın huzurunda dahi tevbe ve yeminler ettin, hepsini bozdun; Allah'tan korkmadın... Ve böyle şerefli ve aziz gönülleri kendine kırdırdın ki bu Kâbe'yi yıkmak gibidir, belki hayat ve dirilik binasını yıkmak gibidir. Gaflet ve câhilliğin o derecedir ki hayır binasını yapmada kendince oyun yapıyorsun ki seni iyi bir delikanlı zannetsinler ve insan sansınlar. Bu düşünceden yüz kere yazıklar olsun ve bu iddiadan yüz bin utanç ki senin bunca yaptıklarının karşılığında ben de gerekeni yapacak ve ceza verecektim. Fakat iki sebepten vermedim. Biri bu ki bunca öğüt ve nasihat ve yemin ve afv dileme ile hiç birisi fayda etmemiş olsa ceza vermek bu Fakirin zayıf tabiatında tereddüt uyandırdı ve sana o ceza verilmedi. Yine ikincisi bu ki sen her usulsüzlüğünde ki ona göre ceza bulmuşsun ki hem Padişahın, hem velinimetinin ve diğer azizlerin gönüllerinin

kırgınlığıdır ki her biri işin aslına bakılırsa yüz ölümden kötüdür, ancak bu gerçekten sen gafilsin.

Ey gafil ve gaflete vücudu yenilmiş
Tüm kötülükler sana göre güzel
Gittin de gelmedin buydu isteğin
Yalanların içinde bundan iyisi yoktu)

Mîzânu'l-Evzân

Aruz hakkında yazılmış bir kitaptır.[387]

Hamsetü'l-Mutehayyirîn

Câmî'nin ölümü üzerine yazılan eser, Câmî'nin hayatı ve eserlerini anlatır. 1492 yılında kaleme alınmıştır. Eser üç bölümden oluşur. Birinci bölümde Nevâî, Câmî ile olan dostluklarını, aralarında geçen hadiseleri anlatır. İkinci bölümde iki dostun birbirlerine gönderdiği mektuplar yer alır. Üçüncü bölümde ise Câmî'nin eserleri ve yazılış hikâyeleri hakkında bilgi verir.[388]

Sirâcu'l-Müslimîn

Dini akâid kitabıdır. Eser 1499-1500 yıllarında kaleme alınmıştır.

Mahbûbu'l-Kulûb

Ahlak kitabıdır.[389] Eser 1500-1501 yıllarında kaleme alınmıştır.

---

[387] Kemal Eraslan, *Ali Şîr Nevâî, Mîzânu'l-Evzân*, Ankara 1993.

[388] A. Deniz Abik, Ali Şîr Nevâî, Hamsetü'l-Mütehayyirin, Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin, Basılmamış Doçentlik Tezi, Adana 2000.

[389] H. Zuhal Ölmez, *Ali Şîr Nevâî, Mahbubu'l-Kulub*, Hacettepe Ünv. Sbe, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1993.

Mahbûbu'l-Kulûb

"*Nazm Gülsitânınıñ Hoş-nağme Kuşları Zikride ve Ol Niçe Tabakadur*

Evvelğı cemâ'at nükûd-ı künûz-ı ma'rifet-i İlâhîdin ganî ve halk ta'rîfidin müstağnîdürler. İşleri ma'ânî hazâyinidin cevher tirmek ve il feyzi üçün vezn silkige nazm birmek. Nazm edâsı begâyet ercmend ve bî-nihâyet şerîf ü dil-pesend. Çün âyât-ı Kelâmda nâzil bâr ve hadîs-i mu'ciz-nizâmda tilegen tapar. Çün ma'a'l-kasd imes il hürmeti cihetidin anı şi'r dimes. Ammâ bu azîz kavmnıñg pîş-vâ vü müktedâsı ve bu şerîf haylniñg ser-defter ü ser-hayli velâyet bahrınıñg gevheri ve kerâmet evciniñg ahteri Emîrü'l-Mü'ninîn Ali R.A. kim nazm dîvânları mevcûddur ve anda esrâr ü nüket nâ-ma'dûd. Fârsî ibâretde ol cümledin nâzım-ı cevâhir-i esrâr Şeyh Ferîdüddîn-i Attârdur. Yana kâyil-i Mesnevî-i Ma'nevî gavvâs-ı bahr-i yakîn Mevlanâ Celâleddîn ya'nî mevlevî-i Rûmîdur ki alar maksûdları nazmdın esrâr-ı İlâhî edâsı ve ma'rifet-i nâ-mütenâhî imlâsidın özge yokdur.

Yana hem evliyâ-ı âgâh ve meşâyıh u ehlûllâh bar ki bularğa tetebbu' kılıpdurlar ve bular kelâmı edâsın ve hakâyıkı ma'nâsın müstahsen bilipdürler. Bu hayldür hakîkat tarîkiniñg sühanveri belki kîmyâgeri ve kibrit-i ahmeri. Yana bu cemâattürler ki hakîkat esrârıġa mecâz tarîkin mahlût kılıpdurlar ve kelâmların bu üslûbda merbût itipdürler. Andak ki ma'ânî ehliniñg nükte-perdâzı ya'nî Şeyh Muslihiddîn Sadî-i Şirazî ve 'ışk gürûhınıñg pâk-bâzı vü pâk-revi Emîr Hüsrev-i Dihlevî ve tasavvuf müşkilâtınıñg girih-güşâyi Şeyh Zahirüddîn Senâyî ve ferîd-i ehl-i yakîn Şeyh Evhadüddîn ve maânî edâsıġa lâfız Hâce Şemsüddîn Muhammedü'l-Hâfız.

Yana cemî hem bardurlar ki mecâz tarîki edâsı alar nazmıġa gâlib ve alar bu şîveġa râğıbdurlar. Andak ki Kemal İsfehânî ve Hâkânî-i Şirvanî ve Hâcû Kirmanî

ve Mevlanâ Celâl ve Hâce Kemâl ve Enverî ve Zahîr ve Abdü'l-vâsi ve Esîr ve Selmân-ı Sâvecî ve Nâsır-ı Buharî ve Kâtibî-i Nişâbûrî ve Şâhî-i Sebzvârî.

Yana hakîkat ve mecâz tarîkıda kâmil ve ilmi ikelesi tarîkda vâfî vü şâmil nazm ehliniñg muktedâsı ve imâmı Hazret-i Şeyhu'l-İslâm Mevlanâ Câmîdur kim evvelgı tabaka reviş ü kelâmıda hem şerîf-makâl ve soñggı tabakanıñg edâsı letâyifide hem sâhib-kemâldür kim âlemde zevk u hâl ehli bular letâyifide bile mesrûrdurlar ve bular ma'ârifi birle huzûr kılurlar.

Yana ednâ tabakası cemâatîdürler kim nazm-ı fekat bile hoşnûd u hursend ve râzî vü behremendürler. Yüz meşakkat bile yitti beyt ki bağlaşturġaylar da'vâ âvâzesin yitti felekdin aşurġaylar. Sözleride ni hakâyık u ma'ârif nûşıdın halâvet ve nazmlarıda ni şevk u 'ışk otıdın harâret ni şâ'irâne terkîbleri ahsen ve ni âşıkâne sûz u derdleri şu'leefken. Ba'zıdın eger gâhî birer yahşı beyt vâki' bolur ammâ niçe yaman da'vâ hem zâhir bolur ki ol hem zâyi' bolur. Eger biri nâzük ma'nâda pesendîde pîç kılur ammâ on ança nâ-pesend da'vâ bile anı hîç kılur. Gûyâ özlerige 'akîdede muvâfıkdurlar ve sözlerige i'tikâdda müttefik. Turfarak bu kim her biriniñg sözide ma'nâ azrak özide da'vâ köprek.

Rubâî:

A'lâlarıdur nidin ki dirsin a'lâ
Ednâları hem barça denîdin ednâ
Evsatları kim hîç nimege yaramas
Bil kim nefes urmamak alardın evlâ"[390]

Debîristân Ehli Zikride

Mektebdâr bî-güneh ma'sûmlarġa cefâkâr etfâl azâbıġa râġıb ve alar te'dîbiġa mürtekib. Zâtı bî-müdârâ dimâġı

---

[390] Levend, Divanlar ve Hamse Dışındaki Eserler, IV, a.g.e., s.243.

pûlâd ve kõñgli hârâ. Gazâbdın kaşıda çîn günehsizler bile âyîni kîn. Köpregide tab' gılzatı ve tama' illeti bedîdâr akl kılletığa giriftâr. Ammâ tevsen-i etfâl tab'ını cefâ bile râm kılġuçı ve nâ-hemvâr sıġâr tavrıġa siyâset bile endâm birgüçi. Egerçi hûyları dürüstlikde nümâyândur ammâ etfâl nâ-hemvârlıġı ıslâhıġa irik suhandur. Anıñg işi âdemdin kilmes kaysı âdem ki dîv kıla bilmes. Bir katıġ kişini bir tıfl muhâfazatı 'âciz iter ol bir sürükke ilm ü edeb örgetkey kör ki añga ni yiter. Ançası bar ki ol kavm idrâk ü fehmi az tüşer andak kişige yüz munça meşakkatni büşer. Her takdîr bile etfâlġa hakkı köpdür eger pâdşâhlık yitse ve añga kulluk kılsa hûbdur. Şâgird eger şeyhu'l-islâm eger kâzîdür eger andın üstâd râzî Tiñgri râzîdür. Beyt:

Hak yolıda kim sañga bir harf okutmuş renc ile
Eylemek bolmas edâ anıñg hakın yüz genc ile"[391]

Münâcât

Mensur olarak kaleme alınmış bir münacattır.

Münâcât'tan

İlâhî ekremü'l-ekremîmsin ve min güneh-kâr. İlâhî erhamü'r-râhimînsin ve min tîre-rûzgâr. İlâhî egerçi cürm ü isyândın özge işim yok ammâ sindin özge hem kişim yok. İlâhî yok irdim bar ittiñg tıfl irdim uluġlar cirgesiġa kattıñg ammâ nefs ü hevâ yilidin zühdüm nihâlini uşattıñg ve âfiyetim haylin yazuk sipâhı Türk Tâzıdın tarkattıñg. İlâhî yaman efâlimdin perîşânlıġım çoktur ve şûm nefsimde peşîmânlık yoktur mundak belâdın kutulurġa ümmîdim sindin oktur. İlâhî özlük yamanlıġıdın özlüġüm bile öte almaydurmın ve yahşılarnıñg itegin yamanlıġım uyatıdın tuta

---

[391] Levend, Divanlar ve Hamse Dışındaki Eserler, IV,a.g.e., s.245.

almaydurmın. İlâhî yıllar ‘ibâdet kılġannı kabûl kılsañg hikmetin hîç kim dahı dahl kıla almas ve karnlar ‘ısyân kılġannı kabûl kılsañg hikmetin hîç kişi bile almas. İlâhî birgüçisin sin hem fisk u fücûrnı hem zühd hem vera’nı alarnıñg töhmetin bir niçe ‘âcizġa bağlamak ni ya’nî. İlâhî inâyetiñgġa ümmîdvârmın kim günâhım bî-haddür ve rahmetiñgġa sezâvarmın kim hatâ vü sehvüm bî-‘adedddür.

İlâhî derd-i hâlimni her kimge aytsam red kılsa sañga teveccüh itkeymin eger sin red kılsañg nitkeymin ve kimge kitkeymin. İlâhî siniñg yoluñgda tofraġ yitse tûtyâdur ve kisek yoluksa kîmyâdur gayriñgdin kızıl altun kara tofraġ dik bî-kadr ü kem-bahâdur. İlâhî yamanlığımdın egerçi köp elemim bar gam-hârım sin bolsañg ni gamım bar. İlâhî dünyâ meyli riştesin köñglümdin üz ve nefsâniyyet tîreliğıda hidâyet şem’i bile özüñg sarı yol körgüz. İlâhî ol uzun yol ve katıġ vâdîde ‘inâyetiñg bile yolda ve anıñg kat’ıda ayağım tayılsa dest-gîrliğiñg bile kolda. İlâhî bu yol seyride şeytânnı tigremde yavutma eger ol ‘adüv yol ursa zühdümdin ni kilgey inâyetiñgni öksütme. İlâhî takvâyî bir ki nefs-i ġaddâr añga zebûn bolsun vera’î nasîb kıl ki şeytân-ı nâ-bekâr başı anıñg ayağıda nigûn bolsun. İlâhî gaflet uykusıdamın bîdâr kıl ve cehâlet mestlığıdın hûşyâr kıl. İlâhî ol bîdârlığnı âgâhlıkka yitkür ve hûşyârlığnı bî-iştibâhlıkka ulandur.”[392]

(İlâhî ikram edenlerin ikram edenisin ve ben günahkâr. İlâhî merhamet edenlerin en merhametlisisin ve ben kara bahtlıyım. İlâhî hata ve isyandan başka işim yoksa da senden başka kimsem yok. İlâhî yoktum var ettin, küçük idim büyükler arasına kattın, ancak hevâ ve heves yelinden zühdüm fidanını parçaladın ve huzurumu ayıp askerleri ile dağıttın. İlâhi kötü işlerimden perişanlığım çoktur ve

---

[392] Levend, Divanlar ve Hamse Dışındaki Eserler IV, a.g.e., s.11.

uğursuz nefsimde pişmanlık yoktur böyle belalardan kurtulma ümidim sendendir. İlâhî benlik kötülüğünden benliğim ile vazgeçemiyorum ve iyilerin eteğini kötülüğümün utancından tutamıyorum. İlâhî yıllarca ibadet edeni kabul etsen hikmetine hiç kimse müdahale edemez ve yüzyıllar boyu isyan edeni kabul etsen hikmetini hiç kimse bilmez. İlâhî verensin, hem kötülüğü ve günahı hem zühd ve ötesini, onların suçunu bir zavallıya bağlamak ne demek? İlâhî inâyetin için ümitliyim ki günahım sınırsızdır ve rahmetine genişliğine yaraşır ki hata ve yanlışım hesapsızdır.

İlâhî dertlerimi her kime söylesem geri çevirse, sana yönelsem, eğer sen de geri çevirirsen ben ne yaparım ve kime giderim. İlâhî senin yolunda toprak ulaşsa sürmedir ve kesek gelse iksirdir, senden gelmeyen kızıl altın kara toprak gibi kadir ve kıymetten yoksundur. İlâhî kötülüğümden çok elemim var üzüntülüyüm, gam yiyenim sen olsan ne gamım olur? İlâhî dünyaya meyletme ipliğini gönlümden kopar ve nefsaniyet karanlığında hidayet mumu ile senden tarafa yol göster. İlâhî o uzun yol ve zorlu vadide yardımın ile yolda ve onun katında ayağım kaysa, elimden tutarak yardım et. İlâhî bu yolculukta şeytanı yanıma yaklaştırma, eğer o düşman gelse zühdümden ne gelir, yardımını eksiltme. İlâhî takva ver ki gaddar nefsim ona boyun eğsin, fazlasını ver ki yalnız olmayan bu şeytanın başı onun ayağında ters dönsün. İlâhî ben gaflet uykusundayım, uyandır ve cehalet sarhoşluğundan akıllı kıl. İlâhî o uykusuzluğu uyanıklığa çevir ve akıllığı şüphesizliğe ulaştır.)

Risâle-i Muammâ

Farsça olarak kaleme alınmış bu eser Câmî'ye sunulmuştur. 1492 yılında kaleme alınmıştır. Ancak daha sonra kaybolmuştur.

KAYNAKÇA

Abdurahmanov, G.A., Özbek Halqının Etnogenezi Va Özbek Tilinin Şakllanişi, Tday Belleten, Ankara1994, s.3.

ABDURRAHMANOV, G.A., "Özbek Halgının Etnogenezi ve Özbek Tilinin Şakllanişi", TDAY. Belleten, Ankara, 1989, 1-7.

Abik, A. Deniz, Ali Şîr Nevâî, Hamsetü'l-Mütehayyirin, Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin, Basılmamış Doçentlik Tezi, Adana 2000.

Abik, A.Deniz, *Ali Şîr Nevâînin Risaleleri: Tarih-i Enbiyâ ve Hükemâ, Tarih-i Mulûk-ı Acem, Münşeat*, Ankara Ünv. SBE, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1993,1184s.

Abuşka Sözlüğü, İstanbul, Ünv., Ktb., No.1387; Süleymaniye Ktb., Esat Ef., No.3264.

ADIVAR, Adnan, "Ali Kuşçu", İA.,C.I, İstanbul 1997

ADIVAR, Adnan, "Tarih ve Biyografi" Tarih Dergisi, II, 3-4, İstanbul, 1952.

Agaliyev, P. - Batırov, Ş., (1941): Mirali ve Soltansöyün, Türkmenistan Dövlet Ümi-Dernev Dil ve Edebiyat İnstitutı, Aşgabat.

Ahmet Vefik, "Fatih Devrine ait Vesikalar", TOEM, VIII, 11, 49/62, 1-58, I, VI, 1337:1921.

AINI, M.M.Ashrafi, Journal of Central Asia, Vol.IX, No.1, (Julay, 1986)

AKA, İsmail, "Şahruh'un Azerbaycan ve Doğu Anadolu Üzerine Seferleri", X. Türk Tarih Kongresi, III, Ankara, 1991.

AKA, İsmail, Mirzâ Şahruh ve Zamanı, Ankara, 1994.

AKA, İsmail, Timur ve Devleti, Ankara, 1991.

AKÜN, Ömer Faruk, "Bâbürnâme", DİA, IV, İstanbul 1991, s.404-408.

Ali Şîr Nevâî Hayatı ve Eserleri", (Nevaî'nin Doğumunun 500. Yıl Dönümü Dolayısıyla), Doğu Türkistan Göçmenler Derneği, İstanbul, 1962.

Ali Şîr Nevâî, Fevâyidü'l-Kiber, Haz.Önal Kaya, 1996.

Ali Şîr Nevâî, Hayretü'l-Ebrar, Haz.Muhammed Sabir, İstanbul Ünv. Sosyal Bilimler Ens. Basılmamış Doktora Tezi, 1961.

Ali Şîr Nevâî, Leyli vü Mecnun, Haz.Ülkü Çelik, Ankara, 1996.

Ali Şîr Nevâî, Lugat-ı Nevâî Mecâlisi'n-Nefâisi Nevâî, Marifeti Takvim, yazma, 121s.(GNL. YZM. FTV 023569)

Ali Şîr Nevâî, Mahbubu'l-Kulub, Haz.Zuhal, Ölmez, Hacettepe Ünv., Sosyal Bilimler Ens., Basılmamış Doktora Tezi,1993.

Ali Şîr Nevâî, Mecâlisü'n-Nefâis, Haz.Hüseyin Ayan ve başk., Erzurum,1995.

Ali Şîr Nevâî, Mecâlisü'n-Nefâis, Saadettin Özçelik, Gazi Ünv. Sosyal Bilimler Ens., Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1981.

Ali Şîr Nevâî, Mizânü'l-Evzan, Haz.Kemal Eraslan, Ankara,1993.

Ali Şîr Nevâî, Muhâkemetü'l-Lugateyn, Haz.F.Sema Barutçu Özönder, Ankara,1996.

Ali Şîr Nevâî, Münşeat, Bakü, 1926.

Ali Şîr Nevâî, Nesayimü'l-mahabbe min şemayili'l-fütüvve, Hz.Kemal Eraslan, Ankara,1996.

Ali Şîr Nevâî, Sedd-i İskenderi, Haz.Hatice Tören, TDK, Ankara, 2001.

Ali Şîr Nevâînin risaleleri: Tarih-i Enbiyâ ve hükemâ, Tarih-i mulûk-ı Acem, Münşeat, metin-indeks-sözlük-gramer çalışması, A.Deniz Abik Ankara Ünv. Sosyal Bilimler Ens., Basılmamış Doktora Tezi 1993,1184s.

Alparslan, Ali, Kemal Eraslan, "Kâmrân Mirzâ'nın Divanı I", TDED, C.23, İstanbul 1981, s.37-137.

ALPARSLAN, Ali, Ünlü Türk Hattatları, Ankara,1992

ALPAY, Gönül, "Ali Şîr Nevâî'nin Ferhad u Şirin Mesnevisi Üzerinde Etkiler", TDAY. Belleten, Ankara, 1970, 155-167.

Alpay, Gönül, *"XV. Yüzyılın İlk Yarısında Yazılmış Bir Münazara: Sazlar Münazarası",* Araştırma, Dtcf, Felsefe Araş Ens., X, (1972), s.99-132.

ALPAY, Gönül, Ferhad u Şirin, Ali Şîr Nevâyi, TDK, Ankara, 1994.

ALPAY, Gönül, XV. Yüzyılın İlk Yarısında Yazılmış Bir Münazara: Sazlar Münazarası, Araştırma, DTCF, Felsefe Araş Ens., X, 1972.

Alpay, Gönül, Yusuf Emîrî'nin Beng ü Çağır Adlı Münazarası, TDAY Belleten, Ankara 1973, s.103-125.

ALPAY, Günay, "Ali Şîr Nevâyi'nin Birinci Divanı: Garâibü's-Sığar", Basılmamış Doktora Tezi. İstanbul, 1965, Ed. Fak. Gen. Kit. THT-7

Altınışık, Yusuf, Ali Şîr Nevâî'de Tasavvuf, Harran Ünv. SBE Basılmamış Doktora Tezi, Şanlıurfa 2002, s.35.

ARASLI, Hamit, "Leyli ve Mecnun Hakkında", TDAY. Belleten, Ankara, 1958, 17-38.

ARAT, R. Rahmeti, Kutadgu Bilig I, Metin, İstanbul,1947.

ARAT, R. Rahmeti, Kutadgu Bilig III, İndeks, İstanbul,1979.

ARAT, Reşit Rahmeti, "Fatih Sultan Mehmet'in Yarlığı", Türkiyat Mec., VI, İstanbul, 1939.

Aşık Çelebi, Meşâ'irü'ş-Şu'arâ İnceleme Tenkitli Metin, Haz: Filiz Kılıç, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Ünv. SBE, Ankara 1994.

ATALAY, Besim, "Ali Şîr Nevâî", (Nevaî'nin Doğumunun 500. Yıl Dönümü Dolayısıyla), Türk Dili-Belleten, II, 7-8, (Mart1941), 9-16.

ATALAY, Besim, Abuşka Lügati veya Çağatay Sözlüğü, Ankara,1972.

ATALAY, Besim, Mirzâ Mehdi Mehmet Han, Señg-lâh, Lugat-ı Nevâî, İstanbul, 1950.

ATEŞ, Ahmet, "Nevâî'nin Arapça Sözlüğü Hakkında", Belleten 1957, 183-188.

AYAN, Gönül, "Ahmed Yesevî Etkisiyle Yazılan İki Yusuf u Züleyhâ", Milletlerarası Katılımlı Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu (16-17 Kasım 1993), Konya.

AYAN, Gönül, "Celîlî'nin Leylâ ve Mecnun'unda Genceli Nizâmî Tesiri", Azerbaycan Şairi Genceli Nizâmî Sempozyumu Ankara, 1991.

AYAN, Gönül, "Nevâî'nin Mesnevîlerinden Ferhad u Şirin", Ali Şîr Nevâî Sempozyumu (3 Ocak 1992), Konya.
AYVERDİ, Ekrem Hakkı, Fatih Devri Hattatları ve Hat Sanatı, İstanbul, 1953.
BABINGER, Franz, Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri, çev. Çoşkun Üçok, Ankara,1982.
Babür, *Babürnâme*, Haz.Reşit Rahmeti Arat, Ankara 1970, s.178.
Bağdatlı İsmail Paşa, Hadiyet al-Arifîn, I, İstanbul,1951.
BARDAKÇI, Murat, Maragalı Abdülkadir, İstanbul,1986.
Barthold, V. V., (1937): "Mir Ali Şîr ve Siyasi Hayatı I", çev. Ahmet Caferoğlu, Ülkü, nr.58, Ankara, s.360.
Barthold, V. V., (1938): "Mir Ali Şîr ve Siyasî Hayatı 111", çev. Ahmet Caferoğlu, Ülkü, nr.59, Ankara, s.430.
Barthold, V. V., (1938): "Mir Ali Şîr ve Siyasi Hayatı V", çev. Ahmet Caferoğlu, Ülkü, nr.61, Ankara, s.45.
Barthold, V. V., (1938): "Mir Ali Şîr ve Siyasi Hayati IV", çev. Ahmet Caferoğlu, Ülkü, nr.60, Ankara, s.521.
Barthold, V. V., (1938): "Mir Ali Şîr ve Siyasi Hayati VT, çev. Ahmet Caferoğlu, Ülkü, nr.62, Ankara, s. 153.
BARTHOLD, W. "Mîr Ali Şîr ve Siyasî Hayatı", Çev. Ahmet Caferoğlu, Ülkü Mec., 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, Ankara, 1937-1938; 160-167, 356-365; 517-528; 43-50; 145-156.
BARTHOLD, W., Four Studies on the History of the Central Asia III: Mîr 'Alî Shîr. A History of the Turkmen People, çev V.T. Minorsky, Leiden 1962.
BARTHOLD, W., İslam Medeniyeti Tarihi, İst 1940.
BARTHOLD, W., Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, İstanbul, 1927.
BARTHOLD, W., "Türkistan", "Herat ve Herirûd boyu", çev. İsmail Aka, TD, XXVII, (1973).
BARTHOLD, W., Çağatay" İ.A. C.3, s.266-270.
BARTHOLD, W., M.Fuat Köprülü, İslam Medeniyeti Tarihi, Ankara,1973.
Bartold, Wilhelm, Uluğ Beg ve Zamanı, Çev: İsmail Aka, TTK, Ankara 1997, s.3.

Bayat, Fuzulî, (1995): "Ali Şîr Nevâî Hakkında Rivayetler İT', Türk Dünyası Araştırmaları, Türkiye Türkçesine Aktaran Enver Uzun, S. 101, İstanbul, s. 159-188.

Bayat, Fuzulî, (1995): "Ali Şîr Nevâî Hakkında Rivayetler", Türk Dünyası Araştırmaları, Türkiye Türkçesine Aktaran Enver Uzun, S.99, İstanbul, s. 185-222.

BEDİA, Aziz, Herat Mektebi Tezkirecileri, Mez. Tezi İstanbul, Türkiyat Ens. 10.

BELİN, A., "Notice biographique et litteraire sur Mir-Ali-Chir Nevaîi", JA, XVII, (1861), 175-256, 281-357.

BERTELS, E.E., "Ali Şîr Nevâî, Leyli ve Mecnûn", çev. Mirzâ Bala, TM, X, 1951, 47-64.

BERTELS, E.E., "Ali Şîr Nevâî'nin Ferhad u Şirin'i", Çev. Rasime Uygun, TDAY. Belleten, Ankara, 1957, s.115-130

BİLHAN, Saffet, Orta Asya Türk Hükümdarlar Devletinde Eğitim-Bilim-Sanat, Ankara,1988.

Bilkan, Ali Fuat, (2001): Masal Estetiği, İstanbul, Timaş Yayınları, I. Baskı, s.57

BİNYON, Persian Miniature Painting, London, 1933, s.107, levha LXXVI

Biray, Nergis, (1998): "Türkmenler Arasında Ali Şîr Nevâî Hakkında Anlatılan Halk Destanları", Millî Folklor, S. 40, Ankara, s. 50-57.

Biray, Nergis, (1998): "Türkmenler Arasında Ali Şîr Nevâî Hakkında Anlatılan Halk Destanları I", Millî Folklor, S.39, Ankara, s.57-76.

BOLDIREV, A.N., "Çağdaşlarının Hikâyelerinde Nevâî", Çev. Rasime Uygun, TDAY. Belleten, Ankara,1956, s.197-237.

Borovkov, A. K., (1954): "Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şîr Nevaî", çev. Rasime Uygun, TDAY-B, Ankara, s.59.

BOROVKOV,A.K., "Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şîr Nevâî", Çev. Rasime Uygun, TDAY. Belleten, Ankara,1954, s.56-96.

BOUVAT, Lucien, "Essai sur la Civilisation Timouride", Journal Asiatique, 1925.

BOUVAT, Lucien, "Şahruh Mirzâ", İA., XI, İstanbul 1997, s.286-288.

BOUVAT, Lucien, “Şeybanî Han”, İA., XI, İstanbul 1997, s.454-456.

BROWNE, E., İran Edebiyatı Tarihi, III, 1920.

CAFEROĞLU, Ahmed, “Azerî Edebiyatı”, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara, 1976.

CAFEROĞLU, Ahmed, “Çağatay Türkçesi ve Nevâî”, TDED. XI, 3-4, 141-154.

CAFEROĞLU, Ahmed, “Mir Ali Şîr Nevâî”, (Nevaî’nin Doğumunun 500. Yıl Dönümü Dolayısıyla),Türk Amacı, İstanbul,1942, I, 6-11.

CAFEROĞLU, Ahmed, “Nevâî’nin Türk Dilli ‘Hamse’si”,Türk Dili Dergisi, XV-173,1966,298-300.

CAFEROĞLU, Ahmed, Türk Dili Tarihi, II, İstanbul,1964, 205-235.

CÂMÎ, Baharistan, çev. Nuri Gençosman, Ankara, 1945, 165-167.

CANPOLAT, Mustafa, Ali Şîr Nevâî, Lisânü’t-Tayr, Ankara, 1995.

Cörayev, Mamatkul, (1991): El Dese Nevâîyni, Hazret Mir Alişer Nevâîy Hakida Rivayatlar, Taşkent.

Cörayev, Mamutkul, El Dese Nevâiyni, Hazret Mir Alişer Nevâîy Hakida Rivayatlar, Taşkent 1991.

ÇAĠMAN, Filiz ve Zeren Tanındı, Topkapı Sarayı Müzesi İslam Minyatürleri, İstanbul, 1979.

ÇAĠMAN, Filiz, “Bihzad”, DİA, VI, İstanbul,1992.

ÇAĠMAN, Filiz, “XV. Yüzyıl Kaġıt Oymacılık (Katı’) Eserleri”, Sanat Dünyamız, VIII, (Eylül 1976)

ÇAVUŞOĠLU, Mehmet, “Basîrî”, Küçük Türk-İslam Ans., İstanbul,1981, s.319-320.

ÇAVUŞOĠLU, Mehmet, “Kanuni Devrinin Sonuna Kadar Anadolu’da Nevâî Tesiri Üzerine Notlar”, Atsız Armağanı, İstanbul, 1976.

ÇELEBİOĞLU, Amil, “XIII.-XV. Yüzyıl Mesnevîlerinde Mevlânâ Tesiri”, III. Milletlerarası Mevlâna Semineri, Yaşama Sevinci, 1978.

Demirci, Jale, Nevâî'nin Azerbaycan Sahasına Etkisi, DTCF Dergisi, C.38, Sayı 1-2, Ankara 1998, s.4.
DEMİROĞLU, Ayla, "Devletşâh", DİA, IX, İstanbul,1994.
DERMAN, M.Uğur, Türk Hat Sanatı, Başlangıçtan Bugüne Türk Sanatı, İstanbul,1993.
Devletşâh-ı Semerkandî, Tezkire-i Devletşâhî, haz. Necati Lugal, İstanbul, 1994.
DİCKENS, Mark, "Timurid Architecture in Samarkand", www.wlc.com/oxus/ timursam.htm, 1999.
DİLAÇAR, A., "Nevâî'nin Dil Anlayışı", Türk Dili Dergisi, XV, 173, 1966, s.301-303.
DİLÇİN, Cem, Yeni Tarama Sözlüğü, Ankara, 1983.
DİZDAROĞLU, Hikmet, "Nevâî'de Dil Bilinci", Türk Dili Dergisi, XV, 173, 1966, s.292-295.
DUDA, Herbert Wilhelm, Ferhad und Schirin; ed.J.Rypka. Ferhad ü Şirin/Ali Şîr Nevâî, Orientalni Ustav, Prague,1933; TDV, İSAM Ktp., OŞG.000328G.
EBÛ'L-GÂZİ Bahadır Han, Şecere-i Terâkime, Kononov Nr, 1958.
Eckmann, Janos, (1957): "Ali ŞîrNevâî", Bilgi, C.X, S. 119, İstanbul, s. 4.
Eckmann, Janos, The Divan of Gedâî, Indiana Unv., Bloomington, America 1971.
ELEAZAR, Birnbaum,"The Ottomans and Chagatay Literature",Central Asiatic Journal, XX (1976), 3.
ERASLAN, Kemal, "Ali Şîr Nevâî'nin Halât-ı Pehlevan Muhammed Risalesi", Türkiyat Mecmuası, XIX, İstanbul,1980, 99-164.
ERASLAN, Kemal, "Çağatay Edebiyatı", DİA., VII, 168-176.
ERASLAN, Kemal, "Çağatay Şiiri", TD, LII, 415,416,417 (Temmuz-Eylül 1986), Ankara, 564-718.
ERASLAN, Kemal, "Halis'in Hikmetleri", TDED. XX, İstanbul,1972, 105-156.
ERASLAN, Kemal, "Nevâî'nin Hâlât-ı Seyyid Big Risalesi", Türkiyat Mecmuası, XVI(1971) İstanbul,1971, 89-110.
ERASLAN, Kemal, "Seydi Ali Reis'in Çağatayca Gazelleri", TDED, XVIII(XVI), İstanbul,1968, 41-54.

ERASLAN, Kemal, “XV. Yüzyıl Çağatay Edebiyatı”, BTK, III, İstanbul,1986, 59-132.

ERASLAN, Kemal, Ali Şîr Nevâî Mîzânü'l-Evzân, Ankara,1993.

Eraslan, Kemal, Ali Şîr Nevâî'nin “Hâlât-ı Pehlevan Muhammed” Risâlesi, TM, C.XIX, İstanbul 1980, s.101.

Eraslan, Kemal, Mecâlisü'n-Nefâis, TDK, Ankara 2002, s.514.

Eraslan, Kemal, Mevlana Sekkâkî Divanı, TDK, Ankara 1999.

ERASLAN, Kemal, Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyili'l- Fütüvve, Ali Şîr Nevâî, İstanbul, 1978.

ERCİLASUN, Ahmet Bican, Türk Dünyası Üzerine Makaleler-İncelemeler, Ankara,1993.

EREN, Hasan, “Ali Şîr Nevâî'nin Mahbubu'l-Kulûb'unda Devlet Anlayışı”, XVI. Milletlerarası Altaistik Koñgresi, Ankara,1979.

EREN, Hasan, “Çağatay Lügatleri Hakkında Notlar”, DTCFD, VIII/1-2, Ankara,1950, s.145-163.

Eren, Hasan, Çağatay Lügatleri Hakkında Notlar, Ankara Ünv. DTCF Dergisi, C.VIII, S.1, Ankara 1950

Ergin, Selma, Ali Şîr Nevâî Etrafında Teşekkül Etmiş Özbek ve Türkmen Rivayetleri, Trakya Ünv. SBE, Basılmamış Doktora Tezi, Edirne 2003, s.109.

ERTAYLAN, İ.Hikmet, Risale-i Sultan Baykara, İstanbul,1945.

FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri, “Ali Şîr Nevâî ve Zamanımız”, Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul,1962.

Fuzulî Bayat, “Ali Şîr Nevâî Hakkında Rivayetler –I”, Ter. Enver Uzun, TDA, 99 (Aralık 1995), 185.

G. Abdurrahmanov, S. Mamacanov, *“Ali Şir Nevâî”,* Özbek Tili ve Edebiyatı, s. 141

GANİYEVA, S., “Ali Şîr Nevâîy Nesride Nazm ve Uniñg Roli”, Özbek Tili ve Edebiyatı, VI (1979), 37-40.

Gelibolulu ÂLÎ, Künhü'l-Ahbar'ın Tezkire Kısmı, haz. Mustafa İsen, Ankara, 1994.

GELİBOLULU ÂLÎ, Menakıb-ı Hünerveran, Haz.Müjgan Cumbur, Ankara,1982.

GENÇTÜRK, Tülay, Ali Şîr Nevâî Divanlarından Bir derleme:

Tuhfetü’s-Selatin, Boğaziçi Ünv Sosyal Bilimler Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi,1995.

GÖKMEN, Ertan, “Yavuz Sultan Selim’in İran’dan ve Mısır’dan Getirdiği Sanatkârlar”, Türk Kültürü, 407, (Mart 1997)

GÖLPINARLI, Abdülbâki, “Ali Şîr Nevâî”, AA, III, 1946-1947, 1064-1065.

GÖVSA, İ. Alaeddin, “Ali Şîr Nevâî”, Meşhur Adamlar, İstanbul, 1933-1935.

GÖVSA, İ. Alaeddin, “Ali Şîr Nevâî”, Resimli Yeni Lugat ve Ansiklopedi, 1947.

Gregory Abu’l-Farac, Abu’l-Farac Tarihi, Çev: Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1999, s.478

HAMMER, Joseph Pustgall, Büyük Osmanlı Tarihi, III, Çev. Mehmet Ata, İstanbul, 1928.

Handmîr Gıyaseddin Muhammed, Habîbü’s-Siyer fi Ahbâri’l-Beşer, M. Barbier de Meynard Yayımı C. IH, 4. Cüz, Tahran, 1271.

HINZ, W, Timuriler Tarihi Hakkında Menba Tedkiki, çev. Mehmet Altay Köymen, Belleten, (1942), VI, 21-22.

HİKMET, Ali Asgar, Câmî Hayatı ve Eserleri, İstanbul, 1991.

Hüseyin Baykara, Divan, haz. İsmail Hikmet Ertaylan, İstanbul,1946.

Hüseyin Baykara, Risale-i Hüseyn-i Baykara, haz. İsmail Hikmet Ertaylan, İstanbul,1945

IŞITMAN, İshak Refet, Muhâkemetü’l-Lugateyn, Ali Şîr Nevâî, Ankara, 1941.

İNAN, Abdülkadir, Ali Şîr Nevâî Devrinde Türkçe, TDV, S.53, Ankara,1956.

İNAN, Abdülkadir, “Ali Şîr Nevâî ve Folklor”, TFA, nr.182, (1964), s.3510-3511.

İNAN, Abdülkadir, “Ali Şîr Nevâî”, (Nevaî’nin Doğumunun 500. Yıl Dönümü Dolayısıyla), Belleten, Ankara,1949, C.XIII, S.52, s.837-844.

İNAN, Abdülkadir, “Çağatay Yazı Dilinin Kuruluşu Tarihine Dair Düşünceler”, TTK Belleten, Seri III, S.6-7, Ankara,1946, s.531-543.

İNAN, Abdülkadir, "Mir Ali Şîr Nevâî", (Nevaî'nin Doğumunun 500. Yıl Dönümü Dolayısıyla), Varlık, İstanbul, 1941, C.XI,S.182, s.313-314.

İNAN, Abdülkadir, Çağatay Edebiyatı, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara,1976, s.484-501.

İSEN, Mustafa, "Anadolu Türk Edebî Dili Üzerine Nevâî Etkisi", Uluğ Bey Sempozyumu (30 Mayıs-1 Haziran 1994), Çorum.

İSEN, Mustafa, "Divan Edebiyatında Bir Tür: Tezkireler", Milli Eğitim Dergisi, S.90, Ankara,1989.

İSEN, Mustafa, "Orta Asya Türk Edebî Dilinin Anadolu Türk Edebî Diline Etkisi ve Ahmed Yesevî", Bilig Bilim ve Kültür Dergisi, 1 (Bahar 1996), 13-16.

İSEN, Mustafa, "Yürü Var Gel Ya Arap'tan Ya Acem'den", Milli Kültür, S:146, Ankara,1984

İSMAİL HAKKI, "Ali Şîr Nevâî ve Çağatay Şuarası", Mektep, S.1,2,3,4,5,7, İstanbul,1309.

JAHN, Karl, Horasan Kültürünün Anadolu Türk Kültürünün Gelişmesine Etkileri, XVI. Milletlerarası Altaistik Kongresi, Ankara,1979, 255s. (TDV, GNL. 045272)

KAFESOĞLU, İbrahim, "Ali Şîr Nevâî Devri Tarihine Bir Bakış", Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul,1962.

KAFESOĞLU, İbrahim, "Ali Şîr Nevâî Devri Tarihine Bir Bakış", Türkiye Harsî ve İçtimaî Araştırmalar Derneği, Seri A, S.45, İstanbul,1962, s.3-11.

KAHRAMAN, Bahattin, "Peyker Çevirileri ve Ali Şîr Nevâî'nin Seb'a-i Seyyâre'si", Selçuk Ünv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Ali Şîr Nevâî Sempozyumu, Konya, 3 Ocak 1992.

Kalkandelen, A. Hilal, Ali Şîr Nevâî ve Farsça Divanının İçerik Açısından İncelenmesi, Atatürk Ünv. SBE Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2004, s.21.

KAPLAN, Mehmet, "Nevâî Adına Basılmış Bir Eser", Jean Deny Armağanı, Haz. Janos KARAAĞAÇ, Günay, Lütfi Divanı, Ankara, 1997.

Karaağaç, Günay, Lutfî Divanı, TDK, Ankara 1997.

KARAHAN, Abdülkadir, “Horasan Kültürünün Anadolu Kültürünün Gelişmesine Etkileri”, Eski Türk Edebiyatı İncelemeleri, İstanbul,1980.

Karaörs, Metin, *Ali Şîr Nevâî, Nevâdirü’ş-Şebâb*, TDK, Ankara 2006.

KARAÖRS, Mehmet Metin, Ali Şîr Nevâî, Nevâdirü’ş-Şebâb, İstanbul Ünv. SBE Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1985.

KARAÖRS, Mehmet Metin, “Nevâî’nin İkinci Divanı Nevâdirü’ş-Şebâb”, Erciyes Ünv. Fen Edebiyat Fak. Dergisi, 5 (1994), 219-30.

KARASOY, Yakup, “Şiban Han Divanı’nda Nevâî’ye Nazireleri”, Selçuk Ünv. Fen Edebiyat Fak. Dergisi, 7-8 (1994), 53-60.

Karasoy, Yakup, Şiban Han Divanı, TDK, Ankara 1998.

Kaya, Önal, *Ali Şîr Nevâî, Fevâyidü’l-Kiber*, TDK, Ankara 1996

Kerbabayev, Berdi, (1948) : Mıralı (Novayı), Türkmen Dövletneşir, Aşgabat.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, “Türk Dilini Sevme Bakımından Nevâî’nin Yeri”, Türk Dili Dergisi, XV, 173, 1966, s.306-316.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi(1451-1590), Ankara,1993.

Korkmaz, Zeynep, Ali Şîr Nevâî ve Çağatay Yazı Dili, Ali Şîr Nevâî’nin 560. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri, TDK, Ankara 2004, s.67.

KÖPRÜLÜ, Fuad, Edebiyat Araştırmaları, Ankara, 1966

KÖPRÜLÜ, Fuad, “Ahmet Paşa”, İA, I, İstanbul, 1961, 187-192.

KÖPRÜLÜ, Fuad, “Ali Şîr Nevâî”, Edebiyat Araştırmaları II, İstanbul,1989, s.429-438.

KÖPRÜLÜ, Fuad, “Bâbür”, İA.,1, İstanbul, 1961.

KÖPRÜLÜ, Fuad, “Çağatay Edebiyatı”, İ.A. III, İstanbul 1997, s.297-306.

KÖPRÜLÜ, Fuad, “Devletşâh”, İA, İstanbul,1971, III, 560.

KÖPRÜLÜ, Fuad, “IX. ve X. Asırlarda Çağatay Şairleri”, Türk Yurdu, İstanbul, 1330, V, 27, 234-238; VI, 5,6,7,8,10.

KÖPRÜLÜ, Fuad, "Nevaî'nin Doğumunun 500. Yıl Dönümü Dolayısıyla", Ülkü, Ankara, 1941, S.96, s.481-482.
KÖPRÜLÜ, Fuad, "Türk Klasik Edebiyatında Hususî Nazım Şekilleri. Tuyug," Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar, İstanbul,1934, s.204-256
KÖPRÜLÜ, Fuad, Ali Şîr Nevâî ve Tesiratı, Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar, İstanbul,1934, s.257-266.
KÖPRÜLÜ, Fuad, Ali Şîr Nevâî, TTK, İstanbul, 1941,15s. (TDV,OŞG.001601G)
KÖPRÜLÜ, Fuad, Azerî Edebiyatı", İA. I, İstanbul, 1961.
KÖPRÜLÜ, Fuad, Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul,1928.
KURNAZ, Cemal, Anadolu'da Orta Asyalı Türk Şairler, Ankara, 1997.
KUT, Günay, "Ali Şîr Nevâî", DİA, II, İstanbul 1989, s.449-453.
Kut, Günay, *Ali Şîr Nevâî, Garâibü's-Sıgar*, TDK, Ankara 2003.
LATİFİ, Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nüzamâ (İnceleme-Metin, Haz:Rıdvan Canım, Ankara, 2000.
LENTZ, T.W.-G.D.Lowry, Timur and the Princely Vision, Persian Art and Culture in the Fifteenth Century, Washington 1989.
LEVEND, A. Sırrı, "Nevâî'nin Eserleri", TDAY-Belleten, Ankara,1957, 189-193.
LEVEND, A. Sırrı, "Nevâî'ye Atfedilen Esmâ-i Hüsnâ Muammâlarının Sahibi", Belleten 1958, 211-214.
LEVEND, A. Sırrı, Ali Şîr Nevâî. Divanlar ve Hamse Dışındaki Eserler, IV, Ankara, 1968.
LEVEND, A. Sırrı, Ali Şîr Nevâî. Divanlar, II, Ankara, 1966.
LEVEND, A. Sırrı, Ali Şîr Nevâî. Hamse, III, Ankara, 1967.
LEVEND, A. Sırrı, Ali Şîr Nevâî. Hayatı Sanatı Kişiliği, I, Ankara, 1965.
LEVEND, A. Sırrı, Ali Şîr Nevâî", Türk Dili Dergisi, XV, 173, 1966, 285-291.
LEVEND, A. Sırrı, Türk Edebiyatı Tarihi, Ankara, 1973.
LEVEND, A. Sırrı, Türkiye Kitaplıklarında Nevâî Yazmaları", TDAY. Belleten, 1958, 127-209.
MALLAEV, N. M., Uzbek Edebiyatı Tarihi, Taşkent 1965.

Nizamüddin Şami, Zafernâme, Çev: Necati Lugal, TTK, Ankara 1987, s.16.

Ölmez, H. Zuhal, *Ali Şîr Nevâî, Mahbubu'l-Kulub,* Hacettepe Ünv. Sbe, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1993.

Roemer, Hans R., *"Timurlular",* İA, C. XII/I, MEB, İstanbul 1974, s.347.

Ross, Denison, The Persian and Turkî Dîvân of Bayram Khân, Kalkuta 1910.

Ruknuddîn-i Humâyünferrûh, Dîvân-ı Emir Nizamüddîn Ali Şîr Nevâî, Tahran 1342/1963.

Semenov, A.A., (1941): "Mir Ali Şîr Hakkında Farsça Bir Hikâye", (çev. Abdülkadir İnan), Ülkü, nr.96, Ankara, s.483-214.

Subtelny, Maria E., (1993): "Mir Ali Shir Nawai, Encyclopaedia of Islam, C. VII, Koninklijke Brill Nv. Leiden, The Netherlands, s.92.

Subtelny, Maria E., (1988): Neva'i, Encyclopedia of Asian, C.3, New York, s.111-112.

TOGAN, Z. Velidi, "Ali Şîr Nevâî" İ.A., I, İstanbul,1941, 349-357.

TOGAN, Z. Velidi, "Herat", İ.A. C.V/1, İstanbul, 1950.

TOGAN, Z. Velidi, "İlhanlı ve Timurlu Devri Minyatür Sanatı Hakkında", İslam Tetkikleri Enstitüsü (1953), 1/1-4

TOGAN, Z. Velidi, Baysungur", İ.A, II, İstanbul,1970.

TOGAN, Z. Velidi, Bugünkü Türk İli ve Türkistan'ın Yakın Tarihi, İstanbul, 1981.

TOGAN, Z. Velidi, Umumi Türk Tarihine Giriş, I: En Eski Devirlerden XVI. asra Kadar, İstanbul,1946.

Toparlı, Recep, Harezmli Hâfız Divanı, TDK, Ankara 1998.

TÖREN, Hatice, "Nevâî'nin Sedd-i İskender Adlı Eserinde Tabiat Tasvirleri", İlmi Araştırmalar, I,İstanbul,1995, s.141-157.

TUNÇ, Sema, "Lisânu't-Tayr ve Bedâyiü'l-Vasat'ta Kafiye", Selçuk Ünv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Ali Şîr Nevâî Sempozyumu, 3 Ocak 1992, Konya.

TÜRKAY, Kaya, "Ali Şîr Nevâî'nin Lügazları", TDAY. Belleten, 1994, s.157-168.

Türkay, Kaya, *Ali Şîr Nevâî, Bedâyiü'l-Vasat*, TDK, Ankara 2002

USLU, Recep, "Herat", DİA, XVII, İstanbul,1998.

ÜNVER, Süheyl, Bursalı Kadı-zade Rumi ve Devrinin Diğer Bilimleri, İzmir Ege Ünv., Fen Fakültesi Derlemeler Serisi, 1970.

ÜZGÖR, Tahir, "Ali Şîr Nevâî ve Fuzûlî Arasında Bazı Benzerlikler", MÜFEF Türklük Araştırmaları Dergisi Âmil Çelebioğlu Armağanı, Yıl 1991-92, 7 (1993), 565-77.

VİTTOR, F., "The Herat School:Persian Poetry in the Timurid Period" (Doktora tezi,1978, University of California),

VOLİN, S.L, "Leningrad Kitaplıklarındaki Nevâî Yazmaları Hakkında", çev. Rasime Uygun, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, Ankara,1955, s.99-141.

YENİTERZİ, Emine, "Ali Şîr Nevâî'nin Tezkiretül-Evliyâ Türünde Bir Eseri Nesâyimü'l-Muhabbe", Selçuk Ünv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Ali Şîr Nevâî Sempozyumu, Konya, 3 Ocak 1992.

YETKİN, Suut Kemal, İslam Ülkelerinde Sanat, İstanbul,1984.

Yusuf Emîrî, Divan, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY, nr. 2850, 163b-284b.

Yuvalı, Abdülkadir, "Çağatay Hanlığı", DİA, C. VIII, İstanbul 1993, s.177.

Yuvalı, Abdülkadir, "Ebû Sâid Mirzâ Han", DİA, C.X, İstanbul 1994, s.224.

YÜCEL, Bilal, "Hüseyn-i Baykara Risalesinin Uzak iki Nüshası", Türklük Bilimi Araştırmaları, S.II, Sivas 1996.

Yücel, Bilal, Bâbür Divanı, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1995.

YÜCEL, Yaşar, "XIV-XV. Yüzyıllar Türkiye Tarihi Hakkında Araştırmalar II", Belleten (1973), XXXVII/146